

MAGYAR NYELV

117. ÉVF.

2021. TAVASZ

1. SZÁM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság mély fájdalommal tudatja, hogy

Szathmári István,

**Társaságunk alelnöke, korábbi főtitkára, a Magyar Nyelv
szerkesztőbizottságának több évtizeden át tagja,
az ELTE professor emeritusa**

2020. november 3-án, életének 96. évében elhunyt.

Személyében Társaságunk egyik legrégebbi és leghosszabb ideig vezető ségi tagja, a magyar stilisztikai kutatások iskolateremtő profeszszora, a Magyar Nyelvtudományi Társaság történetének monográfusa, tanítványok sorának tanítómestere, a kedves kolléga és jó barát hagyott itt bennünket. Emlékét kegyelettel megőrizzük.

Búcsú Szathmári Istvántól*

Szomorú szívvel jöttem. Szomorú szívvel veszek búcsút kedves volt tanáromtól, a magyar nyelvtudomány jeles alakjától, a Magyar Nyelvtudományi Társaság rangidős, évtizedeken át különböző tisztségeket betöltő tagjától. 90. születésnapján – 2015 februárjában –, a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendkívüli, nyilvános ünnepi ülésén mindnyájan éreztük a párját ritkító alkalom kivételességét. A Tanár úr irigylésre méltó egészségben és teljes szellemi vértezetében volt közöttünk, s a számos jelenlévő őszinte szeretettel, tisztelettel köszönthette köztisztelőként álló kollégáját, tanárát.

Akkor és ott megerősítettünk abban az érzésünkben, hogy még sokáig közöttünk lesz, s együtt leszünk vele a társasági közgyűléseken, felolvasóületeken. S amíg órákat is tartott az egyetemen, addig a tanítványsággal járó korkülönbség bennünket a fiatalság megnyugtató illúziójában tartott annak ellenére, hogy a gyorsan repülő szárnyas idő körénk is egyre szaporodó évgyűrűket vont. Az említett ünnepi alkalommal a Magyar Nyelvtudományi Társaság díszoklevéllel tüntette ki, azzal az indoklással, hogy „fél évszázadnál is hosszabb idő óta vezető tisztségben szolgálja kitartó hűséggel és odaadással a Társaság nemes ügyét”. Igen, élete elsősorban szolgálat volt. S ennek a szolgálatnak nem csak a Magyar Nyelvtudományi Társaság és tanítványainak serege volt haszonélvezője.

Kisújszállásról – vagy ahogy ő emlegette: Kisújról – került előbb Debrecenbe, majd a fővárosba. Élete végéig úgy emlegette szülővárosát, hogy oda mindig „hazamegy”. Saját szavai szerint ott tanulta meg a tisztességet, szeretni a munkát, becsülni a másik embert. A nyelvtudománynak és az egyetemi oktatásnak élt, abban a lendítő erejű biztonságban, amelyet mindenkor harmonikus otthont és támogatást nyújtó családi háttere jelentett számára.

Tanárságra született. Szeretett órákat tartani, jól érezte magát tanítványai körében, szívesen tartott előadásokat nem egyetemi környezetben is. Ahogy ő mondta, a tanárság adottság, melyhez pedagógiai érzék kell; az pedig vagy van, vagy nincs. Neki megvolt. Jó tanárként emlékeznek rá egykori és mai, utolsó hallgatói is. Így emlékszem rá magam is az 1961-ben a pesti bölcsészkaron a nekünk, zöldfülű gólyáknak tartott nyelvészeti szemináriumi óráiról.

Következetes volt a számonkérésben, a rendtartásban, szigorú és igazságos volt, aki a bátortalan gólyákat bátorító szavaival, bizalmával kiszabadította szorongásaik fogságából. Hat évtizeden át életem része volt. Felidéződik bennem kedves, mosolygós arca, a beszédét kellemesen színező, a keleti regionális nyelvhasználatnak egy-egy jellemző jegye, egyetemi órái, sok-sok együttlétünk. Gyakran „teszteltük”, mely kisújszállási szavak, szólások ismertek szülőfalumban, melyek nem. Jó volt beszélgetni vele, jó volt hallani életbölcességének megnyilvánulásait.

* Elhangzott Szathmári István temetésén, 2020. december 3-án, Budapesten a rákoskeresztúri Új Köztemetőben.

A nyelvészet felé mesterének, Bárczi Gézának a hatására fordult. Mindig hálásan emlékezett azokra a nagyokra, akiktől a legtöbbet tanulta: Bárczi Gézára, Pais Dezsőre, Benkő Lorándra. Távoztával úr keletkezett, hiányát érezzük mi mindannyian, akik tanítványai voltunk. Mesterei, kollégái, egy nagy nyelvész-nemzedék tagjai már mind előrementek, s hiányuk órá, az elárvult, a sort záró utolsó láncszemre egyre súlyosabb belső teherként nehezedett. Mi szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy nekünk sokat beszélt az elődökről, Bárczi elbeszélései alapján a Gombocz-nemzedékről és arról, milyen volt az a tudománypolitikai közeg, amelyben nyelvészpályája indult s gyorsan ívelt fölfelé.

A múlt iránti érdeklődése vezetett oda, hogy a magyar nyelvtudomány-történet jeles kutatójává vált. Utolsó nagy munkája is ezt igazolja. A 90. életévének betöltése előtti néhány évben írta meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság első száz évének a történeti monográfiáját.¹ Ez a munka számtalan adatával, filológiai megalapozottságával, megállapításainak hitelességével becses forrása lesz a jövőben is a magyar nyelvtudomány-történet művelőinek.

Az utókor majd művei, nagyszámú publikációja alapján tájékozódhat szer-teágazó és sokirányú tudományos munkásságáról, amely a nyelvtudomány több ágát is magában foglalja. De nem maradhat említetlen az a tény sem, hogy tudományszervező tevékenysége milyen fontos volt – elsősorban a hazai stilisztika kutatása szempontjából. S ami ritkaság tudományos körökben: a tudományos ismeretterjesztést is magas fokon művelte, rádiós szereplésekig terjedően. Mindeme eredményes tevékenységének akárcsak nagy vonalakban való említése nem e szomorú alkalomnak a feladata.

Emberi vonásaiba bepillantást engednek a vele készült és olvasható interjúk. Derűs, kedves, szelíd egyéniségét csak azok ismerhetik, akik közelében lehettek, akár tanítványként, akár kollégaként. Emberséges volta sokszorosan megnyilvánult akkor is, amikor tanszékvezető és dékán volt, de a Magyar Nyelvtudományi Társaságban is, amelyet majdnem hat évtizeden át vezetőségi tagként, az utóbbi évtizedekben pedig alelnökként szolgált. Nagy munkabírását, szorgalmát is jól ismertük. Tudjuk, hogy sem vezető pozíciói, sem kitüntetései nem tették önteltté.

Majdnem 60 esztendeig volt a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségében: ennyi ideig soha senki sem töltött be vezető tisztséget a Társaságban! S ha tekintetbe vesszük, hogy mindegyik tisztét hűségesen, példamutatóan látta el, érzékelhetjük a Társasághoz való kötődését, melynek fő forrása az őt megelőző nemzedék nagyjainak a példája volt. Természetes tehát, hogy annak a szellemségnek a hiteles közvetítőjét is tisztelhetjük benne, amely szerint a Társaság sokak számára szakmai családot jelentett.

Jónak kell lenni ahhoz, hogy sokáig éljen az ember – tartja a népi bölcsesség. Ő sokáig élt. S ha a finn írónak, Juhani Ahonak a véleményét idézem ide – az emberi élet hosszát nem a leélt, hanem az értelmes, hasznos munkában töltött percek hosszával kell mérni –, akkor is csak jó bizonyítványt lehet kiállítani az elhunyt-ról. De csatlakoztathatom Márai véleményét is: „az élet tartalmát [...] az alkotás

¹ SZATHMÁRI ISTVÁN, A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005). Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2015.

pillanatai jelentik, nem pedig a létezés kalendáriumi időszakai”. S ha annak igazára gondolok, hogy annyit érünk, amennyit önmagunkból adni tudunk szűkebb és tágabb közösségünknek, akkor látjuk csak igazán az elhunytak az emberi és tanári nagyságát.

Halálával teljes munkássága immár életművé vált. Az életmű utóélete most kezdődik. Bizonyosak lehetünk abban, hogy még sokan és sokáig merítenek majd ebből a gazdag életműből.

Szathmári István távozása elszomorít bennünket. Tanítványainak hosszú sora most tisztelgő főhajtással gondol Rá. Hiszen sokat köszönhet, sokat köszönhetünk neki. Hiányozni fog sokunknak.

Tanár Úr! Nyugodj békében! Emlékedet megőrizzük. Isten Veled!

KISS JENŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szathmári István emlékezete

Szathmári Istvántól búcsúzva a nem csupán életévekben mérten nem mindennapi, de munkában és eredményekben is különösen gazdag életpályára, tudományágunk több területének művelőjére, a tudós tanárra, szakmából és emberségből mutatott példájára egyaránt emlékezünk. A számos figyelemre méltó terület és felmerülő szempont közül hadd emeljek ki magam itt leginkább egyet, mely pályájának meghatározó, szervező eleme volt. Szomorú kötelességnek téve eleget, sokak nevében búcsúzom Szathmári Istvántól, az ELTE egykori professzorától.

Szathmári tanár úr 1948-tól állt a katedrán. Három évig tanított egy debreceni közgazdasági középiskolában, majd került fel Pestre, Bárczi Géza és Pais Dezső ajánlásával, az ekkor létrehozott Idegen Nyelvek Főiskolájára. Itt immár a magyar tanszék vezetőjeként szervezte és indította meg az oktatást, s pár év alatt főiskolai jegyzetek sorát írta meg hallgatóinak. A főiskola megszűnésével, 1955-ben került az ELTE néhány évvel korábban megalakult, II. Számú Magyar Nyelvészeti Tanszékére, melyet egykori debreceni professzora és szeretett mestere, Bárczi Géza vezetett, s ahol ismerős szakmai és kollegiális közeg fogadta. Kibontakozó szakmai munkásságát részben a kapott indíttatás, a saját érdeklődés, részben pedig a mindenkori szükséglet, az aktuális igények és feladatok határozták meg. Utóbbiak vezették el az idővel legjellemzőbb kutatási területévé váló stilisztika irányába is.

1970-ben, amikor az ELTE magyar nyelvészeti tanszékei közt megtörtént a szakosodás, lett az ekkortól Mai Magyar Nyelvi Tanszék néven működő egység vezetője. Közel másfél évtizeden át, 1984-ig töltötte be e tisztséget, melynek révén nevéhez kötődik a tanszék leíró nyelvészeti profiljának kialakítása. A tanszéken művelt szakterületekhez kapcsolódó tankönyvek, segédkönyvek szerzőjeként, szerkesztőjeként is tevékenyen vett részt a leíró nyelvészeti oktatás korszerűsítésében. Tanszékvezetői ideje alatt kerültek be olyan tárgyak a magyar szakos oktatásba, mint például a szövegtan, melyek azóta a korszerű nyelvészeti képzés elengedhetetlen részévé váltak.

A hetvenes évek elején szervezte meg, majd vezette évtizedeken át a tanszék mellett működő Stíluskutató csoportot, mely a hazai stilisztika művelésének biztosított felbecsülhetetlen jelentőségű színteret és átfogó keretet, s mely aztán további tanszéki kutatóműhelyeknek és csoportoknak szolgálhatott mintául. Szintén 1970-től, megindulásától fogva, s ugyancsak évtizedeken át szerkesztette az egyetem *Annales ... Sectio Linguistica* néven ismert idegen nyelvű nyelvészeti évkönyvét, mely a Bölcsészkaron folyó nyelvtudományi kutatásokról volt hivatott képet adni a nemzetközi – nem utolsó sorban az akkori vasfüggönyön túli – tudományosság számára.

Szathmári Istvánt azonban nem csupán a szűkebb értelemben vett tanszéki, illetve szakmai feladatok találták meg. Tanszékén végzett oktató- és kutatómunkája mellett, a hatvanas évek elején néhány évig az egyetem Magyar Nyelvi Lektorátusát is vezette. 1969 és 1975 közt az ELTE akkortájt 56 tanszékéből álló Bölcsészettudományi Karának oktatási dékánhelyettese volt. Az ezzel járó feladatokat is

szívvel-lélekkel csinálta, s mint vallotta, ezeket sem tekintette pusztán adminisztrációnak. A következő négy évben, 1975 és 1979 között pedig a Kar dékánjának tisztségét töltötte be. Ebben az időszakban foglalkozott kutatóként a régi magyar nyelvtanírók munkásságával. A napjait így továbbra is rendszerint az Egyetemi Könyvtárban kezdte, meghagyva titkárnőjének, hogy ott hívják, ha sürgős intéznivaló akadna. Délutánjait a tanítás, a további szakmai feladatok és a dékáni teendők ellátása töltötte ki.

Egyetemi tisztségeivel összefüggésben is foglalkozott olyan kérdésekkel, mint az egyetemek feladatai, a magyar szakosok nyelvészeti képzésének szempontjai vagy éppen a középiskolaitanár-továbbképzés megszervezése és tapasztalatai. Az egyetemekre vonatkozólag az oktatás és kutatás szerves egységét vallotta mindig is; az akadémiai kutatóintézetekben nem művelt diszciplínákkal való foglalkozás és az interdiszciplináris, komplex kutatások fontosságát hangsúlyozta; saját tudományterületén a nyelvhasználat-központú nyelvészeti oktatás megvalósítását szorgalmazta.

Dékáni időszakához kötődött egyebek mellett a pesti egyetemen a finn szakos képzés előkészítése is. Ez szolgált azután indítatásként, egyfajta kölcsönösség jegyében is, a Helsinki Egyetem számára az ottani magyar nyelv és irodalom főszak megindításához. Ennek megszervezésére, vendégprofesszorként Szathmári tanár urat hívták meg a finn fővárosba, ahol így 1983-tól oktatott magyar nyelvet és irodalmat az egyetemi hallgatóknak. A budapesti tanszékvezetés feladatát ekkor adta át Fábíán Pálnak. Hat éves finnországi vendégprofesszorság után tért haza, s oktatóként vissza az ELTE-re.

Mikor a 90-es évek közepén – huszonöt évvel ezelőtt! – nyugdíjba vonult, a tanítást és a kutatómunkát természetesen továbbra sem adta fel. Professor emeritusként, még néhány évvel ezelőtt is, a tőle megszokott lendülettel és odaadással tartotta szemináriumi óráit a magyar szakos hallgatóknak. „Meg vagyok áldva vagy verve a tanítással” – fogalmazta meg, a rá jellemző derűvel és öniróniával, jónéhány évvel ezelőtt egy pódiumbeszélgetés során is. S volt óriási szerencséje a magyar szaknak – ahogyan azt a beszélgetőtárs egyetemi hallgató tette hozzá –, hogy nyelvészettel foglalkozott, s nálunk tanított.

Szathmári István – életpályája során több felsőoktatási intézményben is – egyetemi hallgatók egymást követő nemzedékeinek volt tanára, kutatók generációinak mestere. Igazi filosz, aki a filozófiát és a tudomány művelésének – de az egyéb feladatok elvégzésének is – emellé társulóló étoszát alapkövetelménynek tekintette, és meg is testesítette. Olyan tudós és ember volt, akinek személye összekötő kapocs, híd tudott lenni különböző tudományterületek, irányzatok és témák, s mindezek művelői közt. Természetes közvetlensége és belső derűje, önmagával és másokkal szembeni igényessége, jóindulata és korrektsége mindennek biztos alapját jelentette.

Egykor, az ELTE-s intézeti karácsonyok alkalmával hagyományosan egymás mellett foglaltak helyet az ünnepi asztalnál nyugdíjas professzoraink: Benkő Loránd, Fábíán Pál és Szathmári István. Egy olyan nagy nyelvész nemzedék tagjai, amelytől most, Szathmári tanár úr távozásával kell végleg búcsút vennünk.

Az az asztal már mindörökre üres marad. De emlékét nem felejtjük.

Kedves Tanár úr, nyugodj békében!

FARKAS TAMÁS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Emlékezés Szathmári Istvánra

Szathmári tanár úrtól, akivel sok évig együtt dolgozhattam az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén és a Stíluskutató csoportban, tanítványaként búcsúzom, csatlakozva az előttem szólókhhoz.

Szathmári István a magyar nyelvtudomány nagy generációjának egyik utolsó képviselője volt. A nyelvtudomány több területén is kiemelkedőt alkotott. Kutatásai fontos eredményeket hoztak többek között a stilisztika, a nyelvtörténet és a nyelvjárástan területén is. Az irodalmi nyelv történetével kapcsolatos kutatásai ugyanúgy nagy jelentőségűek, mint a nyelvtudomány történetével kapcsolatos vizsgálódásai. Ahogy ő maga használta ezt a kifejezést: igazi filológus volt. A nyelvi jelenségekhez elsősorban azok történetisége felől közelített. Ennek keretében egyfelől feladatának tekintette a nyelvi adatok alapos, részletes elemzését, másfelől nem tévesztette szem elől a vizsgált nyelvi jelenségek tágabb, nevezzük így: művelődéstörténeti kontextusát sem. Kutatásait így egyszerre jellemezte az elmélyültség és a távlatosság. Szathmári István rendkívül gazdag és izgalmas életművet hagyott maga után. Kutatásainak eredményei jelen vannak, azok további kutatásokra ösztönzik az utána jövőket.

A gazdag és izgalmas életműnek, illetve életnek én most csak egy szeletére, igaz, kulcsfontosságú szeletére szeretnék vázlatosan utalni. E helyütt, néhány szó erejéig elsősorban a magyar stilisztika korszakos alakja előtt szeretnék tisztelegni. Szathmári István stilisztikai tárgyú munkái máig meghatározzák a nyelvi stílusról való gondolkodást. Egyike volt azoknak, akik megalapozták Magyarországon a modern stilisztikát, határozott nyelvészeti karaktert adva az ilyen irányú kutatásoknak. Egyfelől társszerzője volt A magyar stilisztika vázlata című kézikönyvnek (FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958), másfelől ő jegyzi A magyar stilisztika útja című nagyívű áttekintést (SZATHMÁRI 1961). E ma már klasszikusnak számító kötetek – az évek során kiegészülve további kötetekkel (l. pl. SZATHMÁRI 1994, 2005) – a magyar stilisztika történetének fontos szövegei, amelyek a modern stilisztikai kutatások megalapozását két irányból végzik el. Egyfelől számot vetnek a tágan értett strukturalista nyelvtudománynak azokkal az eredményeivel, amely a stílus szisztematikus nyelvészeti leírásának adnak keretet. E tekintetben elsősorban a Saussure-tanítvány Charles Ballynak és követőinek a stilisztikai munkái hatottak a leginkább a Szathmári István által kidolgozott stílusmagyarázatra (l. erről pl. SZATHMÁRI 2004, SZATHMÁRI szerk. 1996). Másfelől feldolgozzák a hazai stílussal való foglalkozás történetét, és így a modern stilisztikai kutatásokat a korábbi, huszadik század előtti kutatások szerves folytatásaként is fel tudják mutatni.

A magyar stilisztikai kutatások története szempontjából ugyancsak nagy a jelentősége annak, hogy Szathmári István 1970-ben megalapította, és 2008-ig vezette az azóta is folyamatosan működő Stíluskutató csoportot. A Stíluskutató

csoport a kezdetektől az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működött, de munkájába más intézmények stilisztikával foglalkozó kutatói is bekapcsolódtak, és a nyolcvanas évekre szinte már az összes magyarországi felsőoktatási intézményből voltak tagjai a csoportnak. A Szathmári István köré szerveződő kutatócsoport kiemelten foglalkozott a stílustörténet problematikájával, azon belül is a századforduló stílustörekvéseivel (I. FÁBIÁN–SZATHMÁRI szerk. 1989), majd a kilencvenes években izgalmas diskurzust kezdeményezett a stíluselmélet időszerű kérdéseiről (I. SZATHMÁRI szerk. 1996), illetve az elméleti belátások alkalmazhatóságáról (I. SZATHMÁRI szerk. 1998). A kétezres években Szathmári István a csoport érdeklődésének fókuszába az alakzatkutatást helyezte. Az alapot jellegű munkálatok után (I. ehhez SZATHMÁRI szerk. 2003, 2006) a csoport elkészítette a retorikai háttérnek is kellő figyelmet szentelő, de elsősorban az alakzatok stilisztikai funkciójára összpontosító, hiánypótlónak tekinthető Alakzatlexikont (SZATHMÁRI főszerk. 2008).

Ebben az utóbbi tudományos vállalkozásban magam is részt vettem. Így fiatal kutatóként közvetlenül megtapasztalhattam, hogyan kell irányítani kellő tapintattal, ugyanakkor kellő határozottsággal egy nagy létszámú és sokszínű kutatócsoportot, hogyan kell élénk szakmai vitákat kezdeményezni és azokat mederben tartani, azaz hogyan kell egy kutatócsoport munkáját összehangolni és azt eredményessé tenni. Lehet, hogy mindez másnak is sikerült már, illetve másnak is sikerülhet még. Ám sokan tanúsíthatjuk, hogy olyan módon, ahogyan ezt Szathmári tanár úr tette, már nem megismételhető. A Stíluskutató csoport működése azonban nem ért teljes meglepetésként, hiszen a csoport munkájába Szathmári tanár úr doktoranduszaként, az ő hívására kapcsolódtam be. A doktori képzés alatt megtapasztalt közvetlensége, derűs humora, barátságos jóindulata tekintélyt parancsoló volt. Szigorát természetesnek vettük, mert egyénített figyelmet és iránymutatást, személyre szabott feladatokat és értékeléseket, személyre szabott kérdéseket és válaszokat kaptunk tőle. Sokszor és sokan elmondták, de most is el kell mondani: igazi tanáregyéniség volt, tanítványainak nemcsak a tudományos, hanem a tanári pályáját is figyelemmel kísérte, támogatta.

Akik együtt dolgozhattunk vele, akik ismerhettük őt, embersége által is többek lettünk. A tudománnyal való foglalkozás szüneteiben az is kiderült, hogy nagyon jó mesélő. Történetei – a gyerekkoráról, a szülőföldjéről, a debreceni, a szegedi és a pesti évekről, mestereiről, pályatársairól, önmagáról – nemcsak érdekesek és tanulságosak voltak: mindig tele voltak élettel. Távozásával Szathmári tanár úr nem pótolható űrt hagyott maga után, de életműve, embersége továbbra is velünk marad. Emlékét megőrizzük.

Hivatkozott irodalom

- FÁBIÁN PÁL – SZATHMÁRI ISTVÁN – TERESTYÉNI FERENC 1958. *A magyar stilisztika vázlatja*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- FÁBIÁN PÁL – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1989. *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- SZATHMÁRI ISTVÁN 1961. *A magyar stilisztika útja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2004. A funkcionális stilisztikáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 435–440.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2005. *A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1996. *Hol tart ma a stilisztika? Stíluselméleti tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1998. *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 2003. *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 2006. *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

TÁTRAI SZILÁRD
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A románok nevei Anonymus gesztájában és ami körülöttük van

1. rész

1. Bevezetés. A románok magyar neve több mint egy évszázada *román*,¹ magukat *român*-nak hívják (a korábbi helyesírás szerint *romîn*). Köztudomású, hogy a régebbi időkben *oláhok*-nak hívták őket magyarul, ez esetben tehát xenonimáról, nem önelnevezésről van szó. A 2006-ban megjelent Etimológiai szótár szerint „Az *oláh* szó az 1848–1849-es szabadságharc óta visszavonulóban van, ugyanis ettől az időtől kezdve a magyarországi románok kívánságára a hivatalos nyelvhasználat a *román* szóval illeti ezt a népcsoportot” (ESz. 585–586). A legnagyobb magyar etimológiai szótárban, a TESz.-ben azonban az *oláh* szó nem szerepelt címszóként (ennek hátteréről l. BOLLÓK 2013: 505), az 1941-ben megjelent SzófSz.-ban viszont igen. Az EWUng. (1057–1058) már felvette a szót a címszavak közé, és a szó első előfordulási adataként az Anonymus gesztájában szereplő *Blacus*-t hozta fel, jelezve, hogy az *-us* latin végződés. Ha ez helytálló, akkor vajon milyen magyar nyelvi szóalak rejtőzik ebben az anonymusi *Blac*-ban?

Mielőtt szemügyre vennénk Béla király egykori jegyzője, a Névtelen Gesta Hungar(or)umában szereplő románok elnevezéseit, talán célszerű sorainkat azzal a kérdéssel kezdeni, hogy az *oláh* szó hogyan öltött testet a magyarban, és milyen eredetű. Több mint egy évszázaddal ezelőtt MELICH JÁNOS (1909: 343–345) különböző nyelvi példákkal illusztrálva rámutatott arra, hogy a *vlach* (~ *vlah*) szón a szláv nyelvek egy részében csakis ’oláh’-t, más részében csakis ’olasz’-t értenek. A nyelvész szerint a *vlachъ* (s a belőle fejlődött *vlah*) szónak többes nominativusa a *vlasi*, és ebből ered a magyar *olasz* szó. A magyar szókezdő *o* (< *u*) a bilabiális *y* hangból keletkezett, és a kaj-horvát és a szlovén **ulàsi* szó került át a magyarba, amelyben a szóvégi *i* redukálódott, majd eltűnt. Ami az *oláh* szót illeti, MELICH megjegyzi, hogy a bolgár vagy szerb **ulàch* ~ **ulàch* (~ *ulàh* ~ **ulàh*) szót vette át a magyar nyelv (**ulàch* > **ulàch* > *oláh*). Bár nagy vonalakban ez a nézet elfogadottá vált a szakirodalomban, hamar – főleg a történettudomány művelői tollából – kiegészítő megjegyzések láttak napvilágot, miszerint az olaszok (vagy latin nyelvű forrásokban a *latinus*-ok) alatt francia és vallon telepések értendők (AUNER 1916: 35; l. még SÜLYOK 1994: 94–95; KRISTÓ 2003a: 167). Később ezt BÁRCZI GÉZA (1958b: 111) úgy foglalta össze, hogy a vallon-franciák neve „a régi magyarban *olasz*, mely akkor nem ’Italianus’-t jelent, hanem ’Latinus’-t, ’homo

¹ A *román* szó több jelentéssel bír a magyarban (TESz. 3: 436–437; EWUng. 1277–1278). A *román* nyelvek alatt, mely kifejezés használatát gyakran elkerülik, nem román nyelvjárásokat értünk, hanem az újlatin (neolatin) nyelveket, mint a románt, az olaszt, a katalánt stb. Ezzel kapcsolatban MELICH (1909: 437) régen megjegyezte, hogy „ha már *oláht* kerülni akarjuk, legjobb, ha *rumuny* nyelvnek és népnek nevezzük törvényeinkben az oláhokat. Ez a név az oláh *rumîn* magyar népies alakja”.

Romanae originis'-t, tehát gyűjtőneve olaszoknak, franciáknak, vallonoknak. A magyarországi Latinusok nagyobb része azonban vallon volt s csak kisebb részük egyéb vagy éppen olasz.” Így a TESz. szerint is a szó első jelentése ’nyugati újlatin nyelvet beszélő ember’, a második pedig ’itáliai ember’ (TESz. 2: 1073; EWUng. 1058). Ami az *oláh* szót illeti, KESZLER BORBÁLA (1969: 46–49) – aki az erről szóló kutatástörténetet a mássalhangzó-torlódások feloldásának szempontjából tekintette át – MELICH véleményét kissé módosítva így ír: az ómagyar kornak abban a szakaszában, amikor bilabiális β még létezett, amely a szláv v -nek felelt meg, a mássalhangzó-torlódást többféleképpen oldották: 1. bontóhang beiktatásával a szókezdő két mássalhangzó közé, 2. az első mássalhangzó kiejtésével, 3. a szókezdő v , illetőleg β vokalizálásával. A nyelvész szerint vannak olyan esetek is, hogy a különféleképpen feloldott formák (pl. *oláh* ~ *voláh*) egymás mellett élhettek, majd az egyik változat kerekedett felül (vö. RÁCZ 2016: 69–70).

2. Blachii és Blasii. E rövid áttekintés után rátérek a románok neveinek kérdésére, amelyekről Anonymus gesztájában történik említés. (Az Anonymuskérdés kutatástörténetéről I. CSAPODI 1978; THOROCZKAY 1994–1995. Erről VESZPRÉMY LÁSZLÓ [Anon. 1999: 73–86; SRH. 2: 728–738] is ad áttekintést bibliográfiával együtt; I. még VESZPRÉMY 2019: 149–240.) Előre kell bocsájtanom, hogy a jelen írás nem szándékozik azzal foglalkozni, hogy a románok korai történetével kapcsolatban az Anonymus adta információk elemzése alapján valamilyen következtetést vonjon le.² Anélkül, hogy a gesztát tüzetes szövegkritikai vizsgálat alá venné, elsősorban az ott szereplő névalakok mibenlétével foglalkozik, ami iránt tudtunkkal eddig alig mutatkozott érdeklődés a kutatásban. Ennek fényében megpróbál rámutatni Anonymus munkamódszerének egy-két aspektusára. Az idevágó forrásadatok szemügyre vétele abból az álláspontból történik, hogy a Geszta az 1210-es években készült, amit több kutató is magáévá tesz (I. alább a 40. lábjegyzetet is).

Most nézzük meg a gesztában szereplő névformákat, amelyeket általában a románokra, illetve a vlachokra vonatkoztatnak a szakirodalomban: *terram habitarent Sclavi Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum* (c. 9.), *Gelou quidam Blacus* (c. 24.), *Blasii et Sclavi* (c. 25.), *contra Gelou ducem Blacorum* (c. 26.), *adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum* (c. 44.). A továbbiakban alapján véve VESZPRÉMY LÁSZLÓ magyar fordítására támaszkodom (Anon. 1991), néha megváltoztatva a tulajdonnevek írásképét. A latin szöveg JUHÁSZ LÁSZLÓ közléséből való (Anon. 1932; vö. Anon. 1937/1999). Ebből a mindössze öt kiragadott szöveghelyből annyi kiténik, hogy a 24. és a 26. fejezetben említett *Blacus* és a *Blacorum* egy csoportot alkot, a többi kettő, a *Blachii* (c. 9.) és a *Blasii* (c. 25) külön tárgyalást érdemel a szóvégi különös alakjuk miatt is. A három népnév

² Ezzel kapcsolatban talán elegendő KRISTÓ GYULA (2001b: 12) szavait idézni: „Az általános megfontolások szintjén tehát biztos kimondható: rossz nyomon halad az, aki a 9. századi Kárpát-medence történetét Anonymus alapján akarja felvázolni, a *Gesta Hungarorum* erre teljességgel alkalmatlan”. Még hozzátenném, hogy a Névtelen a korabeli Magyarország etnikai térképe összeállításához is kevés útbaigazítást nyújt, hiszen eleve nem volt szándéka erről a korszakról írni.

együttes említésével (c. 44.) az írásom utolsó részében külön szándékozom foglalkozni. Megjegyzendő, hogy a Geszta kérdéses szövegrészeiből való idézésnél elírások vagy másolási hibák nemegyszer előfordulnak olyan tanulmányokban is, amelyek a vlachok kérdésével foglalkoznak.³ Azt, hogy az Anon. 1932. szövegközlése hibátlan-e, és ezt helyesen másoltam-e át a fenti idézetben, ellenőrizni lehet a Geszta faksimile kiadásával (Anon. 1975) való összevetés révén.

2.1. Ha a *Blaci*, *Blachii* és *Blasii* egy és azonos népet jelöl, ez azt jelentheti, hogy Anonymus nem volt tisztában a népnév pontos alakjával, és esetleg kronológailag és nyelviileg is többféle forrásra támaszkodott. Előre bocsátanám azon sejtésemet, miszerint a háromféle névalaknak külön-külön kis történeti háttere van.

Amint jeleztem, ritkaságszámba megy a szakirodalomban az, hogy a Gesztában előforduló háromféle névalak iránt komoly érdeklődés mutatkozna. Az alábbiakban a kutatók ide vágó vélekedéseit tekintjük át röviden. MELICH JÁNOS (1925–1929: 310–312) figyelmét alig keltette fel a *Blachii* névforma, a *Blasii*-ra azonban igyekezett magyarázatot találni. Visszavonva korábbi – fentebb említett – nézetét, miszerint a magyar *oláh* szó bolgár-szláv átvétel, ezt a szót a makedóniai meglén-oláh és az isztriai oláh nyelvjárásokban önelnevezésül használt *vlah* többes számú alakból, a *vlasi*-ból eredeztette. E vélekedése talán azért született, hogy megmagyarázhassa az Anonymusnál előforduló *Blasii* (nála: *blasij*) névalakot. (A Geszta kéziratának egyik jellegzetessége a két „i” betű esetén a második betű szárának a lehúzása [Veszprémy 1992: 51], amit jelen írásomban nem alkalmazok.) A tudós úgy véli, hogy a *Blasii* nem tollhiba a *Blaci* helyett, arra való hivatkozással, hogy a 14. század elejéről való forrásban (DEO., I. alább az 5.3. szakaszt) a *Blachus* többes számú megfelelője a *Blazi*. Ez utóbbi az Anonymusféle *Blasii* változata, amiből következik, hogy a *Blachus* névnek nemcsak *Blaci*

³ STELIAN BREZEANU (1999: 153, 155, vö. 148) először 1981-ben románul megjelent tanulmányában, amelyben Anonymusnak a románokra vonatkozó híradásaival foglalkozik, a kérdéses passzusokat néha a *Sclavi*, *Bulgari et Blachi*-ként (c. 9.) és a *Blasi et Sclavi*-ként (c. 25.) idézve veszi vizsgálat alá. Az 1996-os francia változatában a névalakokat már helyreigazítja ugyan, de változatlanul marad a felfogása, miszerint a magyar Névtelen a *Blachi*, *Blaci* és *Blasi* alakokban szól a románokról (Brezeanu 1996: 28, 1999: 155), holott valójában a *Blachii* és a *Blasii* a helyes alakok. A kutató a DEO.-t (I. alább) idézvé meg a *Blazii* névalakot is életre kelteti (BREZEANU 1996: 24, 30; vö. 1999: 149, 157). RYSZARD GRZESIK (2016) a *Blasi*-t szerepelteti tanulmánya címében, holott a *Blachi* (sic!) mivoltának kérdésével foglalkozik, ami érthetetlen eljárás. SORIN PALIGA (2015: 467, vö. 469) már az írása címében is hibásan (*Bulgari*, *Blachi*) tünteti fel a latin passzust. Hasonló figyelmetlenség, vagy inkább közömbösség a névalakok iránt megfigyelhető más kutatóknál is: IORGA 1921: 208 (*Bulgari et Blachi*); HÓMAN 1925: 60, 96 (*Bulgari*); DEÉR 1931: 13 (*Blachi*); MACARTNEY 1940b: 4 (*Blachi*); DEÉR 1943: 97., 6. jegyz. (*Bulgari et Blachi*); I. TÓTH 1945–1946: 52 (*Blachi*); HORVÁTH 1966: 18–19 (*Bulgari*); BODOR 1976: 268 (*Blachi*); ARMBRUSTER 1990: 39 (*Blachi*); PAPACOSTEA 1998: 300 (*Blachi*); KS. 1999a: 133., 110. jegyz. (*Blachi*); KS. 1999b: 54., 1. jegyz. (*Blachi*); Anon. 2001: 23 (*Bulgari*); DARKÓ 2002: 33., 1. jegyz. (*Blachi*); MIRDITA 2004: 45., 31. jegyz. (*Bulgari*); SPINEI 2009: 60 (*Blasi*), 79 (*Blachi*); CAMARA 2019: 111 (*Bulgari*). Anonymus kérdéses nyelvezete – úgy tűnik – egyes modernkori kutatókat olyannyira befolyásolni tudott, hogy a gesztából idézve maguk hívják életre a következő szóalakokat: *Blasii et Sclavi i*, *Cumani i s et Picenatis* (DELETANT 1991: 345); *Sclavi i*, *Bulgarii et Blachii* (PILLON 2005: 81., 27. jegyz.); vö. *sclavi i*, *bulgarii și blachii* (Anon. 1996: 12). (A ritkítás tőlem: S. T.)

(~ **Blakci*), hanem *Blasi* többes számú megfelelője is volt. Zavaró azonban, hogy MELICH a *Blachus* többeseként a *Blazi* és a *Blaci* alakokat hozza fel, holott nyilvánvalóan nem ezek, hanem a *Blachi* a *Blachus* többese. A nyelvész azt írja, hogy „Anonymusunk *blasij* (olv. *blaszi* → *blazi*) ’oláhok’ alakja ilyen oláh nyelvi *vlasi*, esetleg *vlasi* latinositása”, ami meglehetősen ellenmondásosnak tűnik, hiszen tudjuk, hogy egyrészt a szláv *vlasi*-ből az *olasz* szó keletkezett, másrészt pedig a magyar nyelv alig kerülhetett érintkezésbe a makedóniai és az isztriai vlachokkal (l. BOLLÓK 2013: 511). Mindenesetre a nyelvészt nem érdekelte a *Blasii* szóvégi két magánhangzója. Mellesleg megjegyzem, hogy MELICH szerint a *bl*-re kezdődő alakváltozat a régibb *vl*-re kezdődővel szemben germán-német alakváltozat, s későbbi tanulmányában (1963: 19) megjegyzi, hogy az Anonymusnál szereplő *Blachij* „olv. *blaci*, magyar *c*-vel; a *ch*- itt *c*.”

CARLILE AYLMEYER MACARTNEY (1940a: 212) szintén nem szól külön a *Blachii* névalakról, a *Blasii*-ről pedig az a véleménye, hogy ez egy nyugati szláv („West-Slav”)⁴ – kaj-horvát és szlovén – névforma; a *Vlasi*, ami a *Vlah*-nak többes számú alakja, és a magyar ’olaszok’ szónak felel meg. I. TÓTH ZOLTÁN (1945–1946: 57–60) – aki a kérdéses passzusra hivatkozva nem a *Blachii*, hanem hibásan a *Blachi* névalakot emlegeti – a *Blasii* formát szlávossnak tartja. Megjegyezve továbbá, hogy ez utóbbi alak a magyarországi forrásokban sehol sem fordul elő Anonymuson kívül, lehetségesnek véli, hogy ez a régi gesztára visszamenő kölcsönzés. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy a *Blas* alak Philippe Mouskès munkájában szerepel, és feltételezi, hogy ezen *Blas* forrása rokon azzal a forrással, amelyből Anonymus is merített. GYÖRFFY GYÖRGY (1965: 425–426) 1965-ben úgy vélte, hogy a *Blasi* név a *blak* (sic!) név szláv többes száma, és a Névtelen e nevet szláv közvetítéssel ismerte meg III. Béla idejében. Nem derül ki, hogy a történész az Anonymusnál olvasható *Blasi* névalakot egyes vagy többes számnak tekintette-e. Néhány évvel későbbi tanulmányában pedig azt írja, hogy a *Blachi* népnév szerepeltetése a Kárpát-medencében a 9. században anakronizmus. Szerinte erre azon szláv hagyomány szolgáltatott alapot, amely szerint „a honfoglaló magyarok kiűzték a Duna mellékéről a szláv nyelven *voloch*nak nevezett frankokat” (GYÖRFFY 1970: 8).

VÁCZY PÉTER (1974: 34–37) röviden megjegyzi, hogy a gesztairó a vlachokat *Blachii*, *Blaci* névalakban nevezi meg, és a *Blasii et Sclai* szókapcsolatot illetően leszögezi, hogy a *Blas* alak a francia nyelvből került Anonymus művébe, magyarázatot azonban nem ad arra, hogy a *Blas*-ból hogy öltött testet a *Blasii* (l. még alább az 5.1. szakaszt). A *Sclai Bulgarii et Blachii* szókapcsolatról BOBA IMRE (1995: 98–100) – jelezvén, hogy a kéziratban nincs vessző a *Sclai* és a *Bulgarii* között (l. Anon. 1932: 8; Anon. 1975, a Geszta hasonmása 6. lap; vö. Anon. 1937/1999: 45–46.) – akként vélekedik, hogy a *Bulgarii* és a *Blachii* a *Bulgaria*, illetve a *Blachia* elnevezésből képzett egyes számú genitívusi mellékevek, és ezek melléknévi jelzőként szerepelnek, hogy a *Sclai* eredeti földjét jelöljék, tehát itt a „bulgariái” és a „blachiai” szlávokról van szó. A *Blasii et Sclai*

⁴ ZOLTÁN ANDRÁS lektori véleményében felhívta a figyelmet arra, hogy a kaj-horvát és szlovén nyelvekre „nyugati délszláv” elnevezés illik.

frázist illetően a kutató szerint a *Blasii* főnévként használt, többes számú nominatívusi melléknév. STELIAN BREZEANU (1996: 30) anélkül, hogy megmagyarázná, hogyan viszonyul a *Blachi* a *Blachii* alakhoz, arra gondol, hogy a *Blachi* névalak a görög *Βλάχοι* szó átírása, és a Névtelen ezt közvetlenül a görögből vette át. Ami a *Blasii* névalakot illeti, ezt szintén félretéve, a *Blasi* formáról szólva úgy véli, hogy ha nincs szó egy hibás latin többes számú formáról, Anonymus ismerte a szláv többes számú névalakot a pannóniai szlávokkal való érintkezéseiből, a *Blacus-Blaci* forma pedig egy latin névalak. ALEXANDRU MADGEARU (2005: 45, 56), aki az Anonymus gesztájában szereplő románokról monográfiát írt románul, majd angolul is, műve második részének idézőjellel a pannóniai „Blachii”, a harmadiknak az erdélyi „Blaci” (a román nyelvű kiadásban „Blacii”; MADGEARU 2001: 5, 115) címet adta. A tudós érdekes módon nemcsak felváltva használja a *Blachi* és a *Blachii* névalakokat mindenféle magyarázat nélkül, hanem a *Blaci*-t a *Blachi* és a *Blasi* mellé helyezi, mintha az utóbbi kettő is többes számú nominatívusi alakban lenne Anonymusnál (MADGEARU 2005: 30). Részben elfogadva BOBA nézetét – amelyhez hasonlók korábban is hangot kaptak a szakirodalomban – úgy véli, hogy a *Sclavi Bulgarii* és a *Blachii ac pastore Romanorum* két etnikai csoportot jelöl. Ami a *Blasii* alakot illeti, népnyelvi formának és kivételes esetnek tartva a Gesztában, BREZEANUhoz hasonlóan vélekedik. BOLLÓK JÁNOS (2013: 513) posztumusz írásában megjegyzi, hogy a gesztairó által használt *Blachii* és a *Blasii* melléknévi forma az egész magyarországi latinságban egyedülálló. Szerinte a *Blachii* és a *Blasii* többes számú nominatívus egy *Blachi* és egy *Blasi* nevű népet feltételez. A kutató, aki a görögöt (*Βλάχος*) feltételezi az *oláh* szó átadó nyelveként, arra gondol, hogy Anonymus – aki szerinte görögül is tudott (ezzel nem ért egyet KAPITÁNYFY 2003: 92) – a görög *Βλάχοι* (plur., ejtve *vláchi*) szót vette át, a többes számú nominatívusi alakot népnévként értelmezve. BOLLÓK, aki csak annyit említett meg, hogy az *olasz* szó a *vlasi*-ből, a *vlach* szlovén többes számú nominatívusából ered, külön nem szólt a *Blasii*, illetve *Blasi* népnév közelebbi mivoltáról.

2.2. A teljesség igénye nélkül áttekintettük néhány kutató véleményét a *Blachii* és a *Blasii* névalakokról – amelyek körül kis zűrzavar észlelhető –, anélkül, hogy szóltunk volna többet arról, hogy a különböző vélemények alkotása után ebből milyen történeti következtetéseket vontak le. A következtetések ugyanis nem lényegesek jelen pillanatban, hanem előbb a kiindulópontonra kell fókuszálnunk. Ha szemügyre vesszük a Névtelen által használt különféle népnevek alakjait és latin képzőjüket, találkozhatunk a *Blachii*-val és a *Blasii*-val azonos végződésű ellátott népnevekkel, legtöbbször a *Hungarii* névalakkal. (Az *-ii* végződésű többes számú névalakokról könnyen tájékozódhatunk a Geszta JUHÁSZ LÁSZLÓ által készített indexéből; Anon. 1932: 92–100.) Hivatkozhatunk még a *Hungarii et Romanii* (c. 48.), valamint a *Grecis et Bulgariis* (c. 39. és 41.) szókapsolatokra is. Nem gyakori ugyan, de az *-ius* melléknévképző idegen országok lakói jelölésére is használatos a latinban (*Aegyptiū*, *Babylōn-ius* stb.; LEUMANN 1977: 290), és az említett nevek bizonyára a **Hungarius*, **Romanus* és **Bulgarius* egyes számú nominatívusi alakjából képzett többes számú formák (ezzel szemben vö. *Sclavos et Bulgaros*, c. 11.; *Grecorum et Bulgarorum*, c. 14. stb.). Továbbá említést érdemel, hogy Árpád neve a Névtelemnél leggyakrabban a latin végződésű

el nem látott *Arpad* alakban szerepel, de néha olyan formák is megfigyelhetők, amelyek nem **Arpadus*-nak, hanem **Arpadius*-nak ragozott alakjaiban fordulnak elő. (*Arpadium*, c. 29., 33., 51.; *Arpadii*, c. 20., 37.; *Arpadio*, c. 42. L. még *Zubur*, *Zuburio*, *Zuburium*; *Botond*, *Botondu*, *Botondium*; *Velec*, *Veluquio*. Ezzel szemben vö. *Keanus*, **Salanus* [*Salani*, *Salano*].) Az *-ius* végződésű személynevek egyébként gyakoriak a latinságban (*Blasius*, *Claudius*, *Domitius*, *Julius*, *Hungarius*⁵ stb.). A Maros és a Körös folyók névalakjai is tanulságosak. A Gesztában két alakban fordulnak elő: *Morus*, *Mors* (c. 11.), *Morisius*, *Morisiusium*, *Morisiusio* (c. 11., 44.); *Cris* (c. 22., 50.), *Crisium* (c. 28.), *Grisio* (sic! c. 32.). Az *-ius* latin végződéssel ellátott alakok tehát nemcsak egyes számban személy- és helyneveknél, hanem többes számban népneveknél is előfordulnak. Figyelembe veendő az is, hogy a *Sycli et Hu(n)garii*, a *XX Hungarii et XV Sjcli*, és a *Hungari et Sycli* kifejezések is megtalálhatók egy fejezeten (c. 51.) belül. (A legutóbbi frázissal kapcsolatban több szövegkiadó hibásan a *Hungarii* alakot szerepelteti a *Hungari* helyett; Anon. 1849: 47; Anon. 1932: 35; ez utóbbi kiadás alapján készült Anon. 1934/2010: 87.) A gesztairó sokkal gyakrabban alkalmazza a *Hungarii*-t, mint a *Hungari* formát,⁶ mintha az autográf kéziratában mindenütt az előbbi alakot írta volna.

⁵ KIRÁLY PÉTER (1987: 162–163, 166, 326, 331) felfigyelt egy *Hungarius* nevet viselő fráterre – aki a 8. és 9. század fordulóján volt a weissenburgi kolostor tagja –, valamint más ezzel azonos vagy hasonló nevet viselő 9. századi személyekre, és a személynévet népnévi eredetűnek tartva az *onogur* népnévvél hozta kapcsolatba.

⁶ A gesztairó műve előszavában írja, hogy „a Szkítia földjéről útnak indult népet miért hívják az idegenek Hungárusoknak, saját nyelvükön pedig magyaroknak (*per ydionia alienigenarum Hungarii et in sua lingua propria Mogerii uocantur*)” (magyar fordítás: Anon. 1999: 9.; latin szöveg: Anon. 1932: 1). Itt is a *Hungar+ius*-ból és *Moger+ius*-ból képzí a többes számú alakot, azaz a *Hungarii*-t és a *Mogerii*-t (másképpen l. BOBA 1991: 13). Ennélfogva a magyar fordításban a „Hungárusoknak” helyett inkább a „hungaroknak”-féle fordítás lenne használandó. PAIS DEZSŐ (Anon. 1977: 77.) is „hungárusoknak” fordítja ugyan, de aztán a *Mogerii*-re a „magyerinek” fordítást használja, ami egyes számú szónak tűnik, és így nincs összhangban az előző többes számú „hungárusok”-kal. Itt is inkább „mogeroknak”-ként lenne fordítandó többes számban (úgy, mint SZABÓ KÁROLY fordításában; Anon. 1898: 6; l. még a következő fordításokat: „ungari [...] mogerii”, Anon. 1934/2010: 99; „hungaroknak [...] magyaroknak”, Anon. 1943: 11; „Hungarové (Uhři) [...] Mogerové (Maďaři)”, Anon. 1988: 188; „унгарци [...] мogerii”, Anon. 2001: 15), amennyiben nem interpretatív, hanem betűhű átültetéshez ragaszkodunk. A magyar hangtörténetben ismert jelenség, hogy a korai ómagyar korszakban a szövegi felső nyelvválású rövid magánhangzók lekoptak. A sorvadó hangzókkal kapcsolatos példák között szerepel az *Árpád* személynév is. BÁRCZI GÉZA (1958a: 21) ugyanis írja, hogy a gesztában „^u”-t találunk, az ⁱ csak latinos ragozásban bukkan fel: *Arpadius*, *Bothondius*, ezek azonban régi latinosítások és már hagyományossá váltak”. Talán a nyelvész a két példában előforduló *i* betűben mégis látja a sorvadó hangzó jelét (l. még P. HIDVÉGI 1951: 197–198). Mivel szerintem a szövegi *-ius* latin képző, így elvileg magának az írásképeknek semmilyen olyan funkciója nincs, amely jelezne sorvadó magánhangzót. Az, hogy a *Botond/Bothond*-nak – *Botondium* mellett – *Botondu* alakváltozata is van (l. még *Zuard*, *Zuardu*, *Zuardum*; *Bors*, *Borsu*, *Borsum*), bizonyára igazolja, hogy a szövegi *-u* sorvadó hangzót (^u) jelölhet, de a *Botondium* alakban levő *i* nem jelölheti az ⁱ sorvadó hangzót. Fel lehetne tételezni inkább, hogy maga Anonymus szavakat – akár magyar, akár idegen eredetűeket – sorvadó magánhangzával ejtett ki, és ez a nyelvezet vezethette arra, hogy az *-ius* latin képzőt jobban kedvelte, mint az *-us*-t.

A felhozott példákból mindenesetre egyértelműen arra lehet következtetni, hogy igaz ugyan, hogy a *Blachii* a **Blachius* többes számú nominativusi alakja, de a **Blachius* névalak alapján, amelyből Anonymus képezte a többes számú nominativusi alakot, a *Blachii*-t, nem lehet feltételezni egy *Blachi* nevű népet, mivel a **Blachius* egyes számú nominativusi névalak nem úgy keletkezett, hogy a gesztaszerző a *Blachi*-hoz *-us* képzőt adott volna hozzá. Szerintem az eredeti népnév alakja – illetve a latinositás előtti egyes számú alak – *Blach* volt, ahogy a *Bulgarii* (*Bulgar* + *ius*) esete is mutatja. Ugyanez az érvelésünk vonatkozik a *Blasii* (sg. **Blasius*, amely egyébként egy latin személynév is) névalakra is, tehát eredeti alakja itt *Blas* volt a latin képző elvonásával. Az Anonymus alkalmazta *Blachii*, *Blasii*, *Bulgarii*, *Hungarii* stb. névalakok az ő véletlenszerű és következtelen eljárása szüleményeinek látszanak, amelyeknek egyelőre szükségtelennek tűnik komoly jelentőséget tulajdonítani. A kérdéskör tisztánlátásáért kellett előbb szemrevételezni a *Blachii* és a *Blasii* névalakokat, amiből kiderül, hogy valójában itt egy *Blach*, valamint egy *Blas* népnévvel van dolgunk.

Utólag megjegyzendő, hogy az Anonymus alkalmazta jellegzetes latinositás (*-ius*, plur. *-ii*) nem tekinthető izolált jelenségnek, hiszen más szerzőknél is megfigyelhető. Közülük kiemelkedik Cremonai Liudprand *Antapodosis* című krónikája. A cremonai püspök majdnem egyöntetűen és következetesen a magyarok nevéül a *Hungarii*-t használja – az *Ungarii* mellett (vö. HÓMAN 1917–1918: 144, 147) –, valamint ennek ragozott alakjait (*Hungariorum*, *Hungariis*, *Hungarios*), sőt a bolgárok nevét illetőleg is ugyanez a helyzet (*Bulgarii*, *Bulgariorum*, *Bulgariis*, *Bulgarios*). Írásművéből ízelítőül néhány idevágó passzust idezek: *Hungarios*, *Pizenacos*, *Chazaros*, *Rusios*; ... *Hungarii* ... *Bagoariorum*, *Suevorum*, *Francorum*, *Saxonum*; *Saxonum ac Turingiorum terra*; *Hungariorum* ... *Saxones*, *Francos*, *Suevos*, *Bagoiarios* ...; *inter Bulgarios et Grecos*; *Taxis*, *Hungariorum rex* (*Antapodosis* I/11, II/5, 24, 42, III/38, V/33; p. 9, 39, 49, 56, 92, 151; az *Ungarii* névalak jóval több kútforrásban szerepel, l. pl. HÓMAN 1917–1918: 140–141, 143., 5. jegyz.; KIRÁLY 1987: 318, 326–327). Látható, hogy a cremonai püspök a bajorok és a thüringiaiak elnevezésére is használja az *-ii* végződést. A magyarországi latinságban is ugyan ritkán, de találunk hasonló példát, mégpedig az 1217-es keltezésű hamis királyi oklevélben: „*Saxones videlicet, Hungarii, Sclau seu alii*” (CDES. 179., 227. sz.; RA. 1: 14., 358. sz.).

El lehetne képzelni a *Βλάχος* (sg.) vagy akár a *Βλάχοι* (pl.) alakból is a görögösítő *-ος*, illetve *-οι* végződés elvonásával az eredeti népnév pontos latin megfelelőjét, azaz a *Blach* névalakot, amely az Anonymus említette *Blach* (*Blach* + *ius*) alakkal egyezik meg. Valószínű ugyan, hogy a *Blach* névalak a keresztes hadjáratok során a görögből kerülhetett át a nyugati latin nyelvű forrásokba, de úgy vélem, hogy az Anonymusnál szereplő *Blach* nem származik közvetlenül a görögből, mint ahogy látni fogjuk. A *Blas* névformára is még sort kerítünk a későbbiekben.

3. *Blaci*. A *Blaci* a *Blacus* (c. 24) és *Blacorum* (c. 26) alakokból kikövetkeztett többes számú nominativusi alak. Kiemelendő, hogy a vlachok háromféle neve közül ez a *Blac* névalak az egyetlen, amelyet Anonymus szokványos latin

képzővel lát el (*Blacus, Blacorum*). A Névtelen szerint Gelou, aki „valamiféle vlach (quidam Blacus)”, a vlachok fejedelme volt, és Erdélyben uralkodott. Az EWUng. – mint láttuk – éppen ezen *Blac(us)* névformát az *oláh* szó első magyar nyelvi adatának tekinti.

Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a *Blac* a vlachok megnevezésére szolgáló különböző latin nyelvű változatok között milyen helyet foglal el (a vlachok nyugati latinságban előforduló megnevezésének változatairól l. ARMBRUSTER 1990: 31–33; MIRDATA 2004: 41–52), KNIEZSA ISTVÁN (1952: 81–82) lassan hetven éve íródott szavait kell idéznem, miszerint „Anonymus helyesírásának a kancelláriáiéhoz való viszonya legnehezebb kérdések közé tartozik. Azt már most megállapíthatjuk, hogy nincs egyetlen egy kancelláriai kiadvány sem, sem II. Béla alatt vagy után, sem III. Béla és Imre alatt, amelynek a hangjelölése akár megközelítőleg is hasonlítana Anonymuséhoz. Anonymus e tekintetben teljesen magában áll.” Úgy tűnik, hogy ebben az is közrejátszhatott, hogy Anonymus a különböző forrásokból eredő névalakokat nem egységesítette, hanem úgy hagyta, ahogyan átvette azokat. Erre jó példa lehet a vlachok háromféle névalakja (*Blach, Blac, Blas*).

Néhány népnévnek az Anonymus által használt írásképe a II. András korabeli kancellária által használtakkal összhangban van, kiváltképpen ha az erdélyi *Blac*-ot nézzük. Először vegyük górcső alá, hogy a magyar királyi oklevelekben – amelyekben, Anonymust nem számítva, először történik említés az erdélyi románokról – milyen formában bukkan fel a népnév.⁷ II. Andrásnak mindössze három (1222., 1223. és 1224. évi) oklevelében szerepel a vlachok neve, mégpedig mind *Blac* formában (1222: *per terram Siculorum aut per terram Blacorum*, ZIMMERMANN 2000: 171, 6. sz.; 1223: *de Blaccis*, 1224: *silvam Blacorum et Bissenorum* stb., EO. 1: 154, 155, 158, 162; 119. sz., 125. sz., 132. sz., l. még Gy. 2: 450; a *Blaccis* alak talán úgy keletkezett, hogy az írnok figyelmetlensége folytán megkettőzte a *c*-t.⁸)

Ezzel szemben IV. Béla öt oklevelében, amelyekben szerepel a románok neve, a szókezdő *b* betű *o*-ra változik: 1247: *Olatis* (EO. 1: 191–192, 205. sz.), 1250: *Olacis* (EO. 1: 194–195, 212. sz.); 1252: *Olacorum* (EO. I. 196, 216. sz.); 1256: *Olacorum* (EO. 1. 197, 221. sz.); 1262: *Olachis* (EO. 1. 204–205, 235. sz., GYÖRFFY [1964: 6–7] szerint kétes hitelű oklevél). Az 1247-es levélben, amely a pápai registrum-könyvből való, az ott említett *Olat* minden bizonnyal az *Olac* alak másolási hibája. IV. Ince írnoke a *c* betűt *t*-re olvasta félre,⁹ amire az is okot adhatott, hogy a népnév ebben az alakban még kevésbé volt ismert a pápai írnokek számára, akik leginkább a *Blach* névalakban ismerték előbb a balkáni, majd az erdélyi vlachok nevét.

⁷ Ezt a munkát megkönnyíti GYÖRFFY (1964: 3–6; l. még TAMÁS 1935: 191–195; DHV. 1–27) írása, amelyben összegyűjtötte a románok 13. századi történetére vonatkozó okleveleket időrendbe szedve. Emellett GÁLDI (1941) tanulmánya, amely az Árpád-kor utáni időkből származó adatokat is felhozza, hasznos útbaigazítást kínál a kérdésről.

⁸ A *Blacci* névalak a Historia peregrinorumban is (KKF. 132; LIBI. 3: 224) és Henrik konstantinápolyi latin császár 1205-ös levelében (a *Iohannicio Blaccorum domino*, POKORNY 1985: 200) is előfordul.

⁹ GÁLDI 1941: xlii. SILVIU DRAGOMIR (POP–ȘIROȘ 2012: 186) 1948-ban írt posztumusz tanulmányában nem gondolja, hogy elírásról van szó, és az oklevél hitelét is kétségbe vonja.

III. Honorius pápa 1222. december 19-i levelében (ZIMMERMANN 2000: 173, 7. sz.; EO. 157, 123. sz.) – amikor megerősíti II. Andrásnak az ugyanabban az évben a német lovagrend számára tett adományát – nem a *Blacorum*, hanem a *Blachorum* névforma szerepel a székelyek és a románok földjén át való közlekedés (*per Siculorum terram transierint aut Blachorum*) kapcsán. Továbbá – amint látni fogjuk – III. Ince leveleiben és IX. Gergely leveleiben Kalojan, majd Ivan Aszen uralkodói címzésénél a *dominus Bulgarorum et Blachorum* frázis szerepel. Nyilvánvaló, hogy a III. Honorius kérdéses levelében szerepelt *Blach*-ok és a III. Ince és IX. Gergely említette *Blach*-ok között nagy a különbség elsősorban földrajzi szempontból, hiszen az előbbieket alatt a dél-erdélyi vlachok, az utóbbiak alatt pedig a balkáni vlachok értendők. A pápai kancellária, amikor először találkozott a II. András levelében említett *Blac* népnévvel, vélhetőleg arra gondolhatott, hogy a balkáni vlachokról van szó. Figyelmet érdemel mindenesetre, hogy a III. Ince pápa és Kalojan bolgár uralkodó (róla l. BOŽILOV 2019: 308–323) közötti levélváltásban a vlachok neve nem *Blac*, hanem *Blach*. A latin *Blach* névalaknak a *Blac* variánsa, valamint az *Olac*-nak az *Olach* variánsa hamarabb vagy egyidőben születhetett meg, hiszen a *h* ($< \chi$) hangértéket nemcsak a *-ch*, hanem a *-c* betűvel is jelölhették¹⁰ (vö. *duce Bycoriensy*; Anonymus gesztája, c. 19). A gyakorlatban azonban a szóvégi *c/ch*-t egyesek *k*-nak, mások pedig *h*-nak olvashatták.

3.1. A királyi kancelláriában olyan nevek írásmódját, amelyek a magyarországi latinságban már gyökeret vertek (*Bisseni*, *Siculi* stb.), tovább alkalmazhatták még akkor is, ha annak élére olyan új kancellár került, aki külföldről érkezett Magyarországra. Róbert klerikusról van szó, aki 1207 és 1209 között kancellár és egyben székesfehérvári prépost volt (RA. 72–77, 228–230, 233–237, 240. sz.), azután veszprémi püspök (1209–1226), majd esztergomi érsek (1226–1239) lett (ZSOLDOS 2011: 348). Ismeretes, hogy a Liège-i (németül Lüttich) egyházmegyéből származott, így vallon lehetett, és feltehetőleg a Párizsban egyetemet végzett klerikusok közé sorolható (KISS 2013: 346; feltevése szerint a 12. század második fele és a 13. század közepe közötti időszak főpapjainál elsődleges volt a francia hatás). Róbert kancellár idegenül állhatott szemben az elődei által követett gyakorlattal, és helyette az Európa-szerte érvényesülő okleveles gyakorlatot alkalmazta (MÁLYUSZ 1973: 11–12). Például a királyi oklevelek keltezésében 1207-től szerepel a király uralkodási éve, az *annus regni* a pápai oklevelek *annus pontificatus* mintája nyomán. A pápai kancellária a 12. század végén és a 13. század első évtizedeiben jelentős hatással volt a magyarországi írásbeliségre, ami az európai kultúra befogadását segítette Magyarországon (SOLYMOSI 1997: 340–342), bár a francia befolyás összességében nem, de bizonyos mértékig jelen volt (VERES 2019: 21).

Ami az olyan nevek írásmódját illeti, amelyek még ingadozó írásképpel rendelkeztek és az új jövevényszavak közé voltak sorolhatók a magyarban, az új kancellár – ha ismerte korábról – a nyugat-európai gyakorlatot követhette,

¹⁰ KNIEZSA 1952: 27–28, 81, 85, 94; BÁCZI 1958a: 110–111. MELICH (1963: 19) az anonymsi *Blacus* és *Blacorum* adatokat mind *k*-val olvassa, ugyanakkor jelzi, hogy nem tudja megnyugtatóan megmagyarázni.

amely szerint a vlachok neve leggyakrabban *Blach* volt (l. alább a 4.1. szakaszt). Abban, hogy a királyi kancelláriában – amelyre a francia írásbeliség is hatott – nem a *Blach*-ra, hanem a *Blac*-ra esett a választás, az a körülmény is szerepet játszhatott, hogy az ófrancia nevük *Blac* volt többes számú alakban (l. alább az 5.1. szakaszt). A másik körülmény az lehetett, hogy némi különbséget akartak tenni a balkáni vlachok (*Blachi*) és a dél-erdélyi vlachok (*Blaci*) között az íráskép tekintetében.¹¹ Ezek csak találgatások, de annyi megjegyzendő, hogy a *Blac* alak használata a balkáni vlachok jelölésére nem teljesen elszigetelt jelenség, hiszen Flandriai Henrik latin császár testvérének 1206-ban írt levelében egyöntetűen a *Blac* névalak (*Blacos, Blacorum, in Blaciam*) szerepel (LIBI. 4: 12–17; l. még az alább tárgyalandó 1213-as levelét is). 1205-ben III. Ince pápához intézett levelében pedig mind a két névalak (*Blachorum, Blacorum*) előfordul (RI. 8: 240, 132. sz; vö. LIBI. 3: 365, 36. sz.; GI. 197–199, c. 105). Így a *Blach* és a *Blac* egyenértékűen használatban lehetett a balkáni vlachok jelölésére, bár úgy tűnik, hogy az előbbi névalak használatát a pápai kancellária, az utóbbiét pedig Frandriai Henrik latin császár favorizálta. Bizonyos mindenesetre, hogy IV. Béla kancelláriája a félreértés elkerülése végett is megszüntethette az erdélyi vlachok, illetve románok jelölésére alkalmazott *Blac* névalakot, és az ő nevükre a magyar nyelvi alakot, az *Olac*-ot vezette be, amelynek szóvégi *c*-je a *h* (< χ) hangot jelölhette. II. András kancelláriájában pedig a *Blac* szóvégi *c*-jét franciásan *k*-nak is ejthették.

Ebben a vonatkozásban érdekes, hogy IX. Gergely pápa Béla ifjabb királynak 1234-ben intézett levelében *W*-vel kezdődő szóalak szerepel: *Walati, Walathis* stb. (GYÖRFFY 1964: 4; EO. 1: 178–179, 172. sz.). Ha itt is másolási hiba történt a pápai írnok részéről a *c*-nek *t*-re való félreolvasásával (másképpen VÁCZY 1974: 36, 106. jegyz.), és amennyiben a pápai írnok a magyar írásképet követte, akkor a *Walac* és a *Walach* névalakokkal van dolgunk. Abból, hogy a szláv *vlachъ* szókezdő mássalhangzó-torlódását – egyik feloldási módja szerint – bontóhang közbeiktatásával oldották fel a magyarban, a **volach* mellett a **valach* névalak is keletkezhetett.¹² Nincs kizárva, hogy az ifjabb király kancelláriájában, mielőtt az *Olac* névalakot bevezették, egy másik magyar nyelvi névformát, a *Walac*/

¹¹ Igaz ugyan, hogy nem maradt ránk olyan, vlachokra vonatkozó oklevél, amely Róbert kancellársága alatt kelt volna, de feltételezhető, hogy volt olyan is. A fent említett 1223. évi királyi oklevélből arról értesülünk, hogy II. András Benedek erdélyi vajda közreműködésével a kerci monostornak a vlachoktól elvett földet adományozott (EO. 1: 158, 125. sz.), amely a Szébest és Brassót összekötő út mentén feküdt az Olt folyó közelében. A birtokadományozás ideje valamikor 1202–1206 és 1208–1209 között lehetett, amikor Benedek volt az erdélyi vajda (ZSOLDOS 2011: 288). II. András ezért bizonyára kiállított egy birtokadomány-levelet, amelyben a vlachokról is eshetett szó, vagyis okleveles előfordulásuk közvetett módon a 13. század első évtizedéből adatolt. (Vö. BINDER 1995: 1131; KRISTÓ 2002: 192–193, 2003a: 192, 214.) BUSUIOC VON HASSELBACH (2000. 1: 53–59) különvéleménye szerint a föld, mielőtt elvették a románoktól, a román ortodox egyház fennhatósága alatt volt.

¹² *Alachis* (<**valach*) az 1328-es pápai levélben (DHV. 70, 41. sz.; EO. 2: 230, 19. sz.). GÁLDI (1941: xlv) szerint a szláv *vlachъ* szóból nem keletkezhet a **valach* forma a magyarban, és a pápai levélben előforduló *Walati*-féle névalakok nem magyar nyelvi formák (vö. HORGER 1925: 177–178).

Walach-t alkalmazták, bár a magyarban a kettőség (*oláh* ~ *voláh*) tovább élhetett (1288: *Volachis*, GYÖRFFY 1964: 20; EO. 1: 273, 436. sz.).

A IV. Béla okleveleiben említett *Olac* alak arra mutat, hogy a szókezdő *u* > *o* nyiltabbá válás már a 13. század közepére lezárult. Lehetséges, hogy esetleg a királyi kancelláriától távol eső vidékeken még ingadozó időszakban volt,¹³ de nehezen képzelhető el legalább az, hogy II. András idején a *vlach* szókezdő más-salhangzója még nem vokalizálódott volna, és a *Blac* írásképből a *vlach* hangalak tükröződne, IV. Béla idejében pedig hirtelen *Olac* (*oláh*) alakká változott volna.

3.2. Ezzel kapcsolatban szólnom kell az írásom elején említett kérdésről, mely szerint az anonymusi *Blac(us)* szóban vajon a magyar *oláh* szó tükröződik-e. Az *oláh* szó szóbeljei hosszú magánhangzójának keletkezését illetően HORGER ANTAL (1925: 177, 180) – aki szerint az *olasz* szó **vlászi*-nak hangzott, tehát több szótagú volt, amelyből szintén szabályosan **vlaszi* (> **ulaszi* > **ulasz* > *olasz*) lett – egykor úgy foglalt állást, hogy a jövevényszavak rövid illabiális *a* hangja „egytagú szó zárt szótagjában és többtagú szónak *l*, *r*, *m*, *n*-re végződő utolsó szótagjában megnyúlt, minden más esetben pedig megmaradt rövidnek, csak labializálódott”. E vélekedéséhez (**vläch* > **vlách* > *voláh* ~ **uláh* > *oláh*) előbb szüksége volt az ómagyar **vläch* hangalakra, vélhetőleg azért látta úgy, hogy a magyarországi latin *vlachus* (> *blachus*) – amely alak forrását nem nevezi meg HORGER – az ómagyar **vläch* (> **vlách*) latinosítása. Még ha feltételezzük is, hogy a szláv *v* hangot bilabiális β -vel helyettesítették a magyarban, a *Blac* névalak – amelynek legkorábbi előfordulása a magyarországi latinságban a fentebb említett II. András okleveleiben található, vagy esetleg Anonymus Gesztájában – aligha tekinthető az ómagyar **vläch* hangalak megközelítésének. A IV. Béla korabeli *Olac* névalaknak a csupán néhány évtizeddel korábbi magyar nyelvi előzményeként ugyanis nem jöhet szóba, amelyben a szóeleji mássalhangzó bizonyára már vokalizálódott. Azon feltevés megkockáztatása nélkül is, miszerint a *Blac* magyar nyelvi alak, lehetséges, hogy a szláv szó átvételének kezdeti szakaszában – talán a 12. században – a magyarban még egy szótagú (**vläch* > **vlách*) volt a szó.¹⁴ KRISTÓ GYULA (1978: 647) a *vlach* szónak *B*-s szókezdetű latin névalakjai kapcsán – hivatkozával BÁRCZI GÉZA (1958a: 109) szavaira, miszerint biabiális β hang „sokkal közelebb áll az ugyancsak bilabiális *b*-hez, mint a labiodentális *v*, tehát föltehetőleg könnyen támad *b* variánssa” –, leszögezi, hogy a β -s ejtésnek inkább megfelelő *b*-szókezdetű alakot részesítették előnyben. Ezek szerint

¹³ Vö. BÁRCZI 1958a: 42. Az utóbbi valószínűsége nem zárható ki, tekintettel arra, hogy a *Vlach* helynév adatolt Valkó vármegyéből, mégpedig 1275-ből. KENYHERCZ (2013: 179; vö. RÁCZ 2016: 71) szerint – aki nem a mássalhangzó-torlódások feloldásának kérdése felől, hanem a megmaradt hangzótorlódások irányából vizsgálja a magyar hangszerkezeti rendszert, különös tekintettel a helynevekre – a név olvasata egyaránt lehet *vláh* és *uláh*, de szerintem az utóbbi valószínűbb. Azon szempont is tekintetbe veendő, hogy a helység a magyar ajkúak által sűrűn lakott területe volt-e, továbbá a nyelvjárások szempontjával is számolni kell.

¹⁴ BOLLÓK JÁNOS (2013: 511) az *oláh* szó szóbeljei hosszú magánhangzójával kapcsolatban egyik magyarzatként a szlávból átvett bizánci *βλάχοσ* névalakot mint a magyar szó átdóját hozta fel, amelynek másodéles, hangsúlyos szótagja tehát a *vla*, és megjegyezte, hogy a hangsúlyhoz az ómagyarban gyakran a szótag megnyújtása társult.

az anonymusi *Blac* alakban a β -s ejtés *b* betűvel lett volna rögzítve, vagyis ez a *Blac* íráskép a magyar élőbeszéd hangalakjának hozzávetőleges tükröződése lenne (l. még HORGER 1925: 177). Ez ugyanakkor azt is jelenthetné, hogy a II. András okleveleiben említett azonos névalak is hasonlóképpen magyarázható. Összehasonlításuképpen megjegyzendő, hogy ezek szerint az *olasz* névalak előzménye szintén **blas* (**blasz* < **blaszi*) lenne a korabeli írásképben, amelyre azonban nincs példa (vö. *Vlas* ~ *Vlos*, *Uloz* a 12. századból; TESz. 2: 1073; l. alább a 7. szakaszt). A magyar helyesírásban az *u* és *v* hangot nem szokás *b* betűvel rögzíteni, és ez fordítva is igaz (KNIEZSA 1952: 187, 195–196). A szláv eredetű *unoka* szó (< *vnuka*) korai írásképe is ezt igazolja: 1209: *Vnuca*, 1211: *Vnoca*, 1227: *Vnaka* stb. (TESz. 3: 1034; KESZLER 1969: 47). Több jel arra mutat, hogy a *Blac(us)* írásképben nem magyar nyelvi hangalak tükröződik (GÁLDI 1941: xlv).

Kiegészítőül még egy oklevélről érdemes említést tenni, amelyet IV. Béla 1250. június 23-án állíttatott ki, és amelyről fent érintőlegesen már volt szó. Ebben hivatkozás történik Iwachin szebeni ispán II. Andrásnak tett szolgálataira, hadiérdemeire. Többek között arról olvasható élénk leírás, hogy a magyar király Aszen Boril bolgár cár kérésére a vidini lázadók ellen küldte segítségül Iwachint szászok, vlachok, székelyek és besenyők társaságában (*rex ipse comitem Iwachinum associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis in subsidium illi transmisit*), és az ispán a kománok és a lázadó bolgárok ellen harcolt (RA. 1: 277, 976. sz.; l. még EO. 1: 194–195, 212. sz; a kérdéses rész magyar fordítása: KHO. 60–61, a levél teljes román fordítása: DIR. 338–341). Biztosra vehető, hogy II. András ránk nem maradt oklevelében az *Olacis* helyén *Blacis* állt, és az utóbbi névalakot IV. Béla kancelláriája korszerűsítve *Olacis*-ra javította át. Ezenfelül megemlítendő, hogy az oklevélben a *Siculis* és a *Bissenis* névalakok szinte összhangban vannak nemcsak a II. András más okleveleiben, hanem Anonymus Gesztájában előforduló alakokkal is. Nem tudhatjuk, hogy II. András kérdéses oklevele mikor kelt, de annyi bizonyos, hogy a magyar király fent említett 1222-es oklevelénél jóval korábban, feltehetőleg 1215 körül (l. alább a 7. szakaszt is) kelhetett.

3.3. Foglaljuk itt össze, illetve hasonlítsuk össze a népnevek írásképeit, amelyek egyaránt azonosnak bizonyultak Anonymusnál és II. András okleveleiben. Anonymusnál: *Byssenorum*, *Bissenos* (c. 57), *Siculi*, *Siculorum* (c. 50) (a *Siclis*, *Sjcli*, *Sycli* alakok másolási hibák lehetnek, c. 50–51), *Blacus* (c. 24), *Blacorum* (c. 26), *Cumanis*, *Cumanorum* stb. (több fejezetben). A királyi oklevelekben: 1215 körül (1250) **Blacis* (*Olacis*), *Siculis et Bissenis*, 1222: *Siculorum* [...] *Blacorum*, 1224: *Blacis et Bissenis*; 1211: *Cumanos*, 1212: *Cumanorum*.

Egyúttal a *Cumanus* névalakkal kapcsolatban érdemes hivatkozni GYÖRFFY GYÖRGY (1990: 215–216) nézetére, miszerint a magyarországi latinságban a *Cunus* (*Chunus*) névvel általánosságban a keleti nomádokat illették (l. még MACARTNEY 1940a: 141–142, 88. jegyz.; KOVÁCS 2014: 223–224; vö. VÁSÁRY 2001: 187, 5. jegyz., 2005: 5, 6. jegyz.), és a *Cumanus* alak nyugati hatásra terjedt el – ahol e névalak használata 1096-tól kezdve általános –, ennek folyamatos használata szerinte pedig Anonymusnál kezdődik. E vélekedés azon véleményének következménye, miszerint Anonymus gesztáját 1200 körül zárta le. Szerintem azonban a *Cumanus* névforma használatát nem Anonymus, hanem II. András kancelláriája

vezette be a magyarországi latinságba, amikor ennek vezetője Róbert klerikus lett 1207-ben, aki tudhatta, hogy a *Cun* és a *Chun* íráskép – a gyakoribb *Hun* mellett – a hunok jelölésére szolgál a nyugati latinságban. Ez a körülmény ahhoz a feltevéshez is vezethet, hogy a Névtelen Gesztájában a *Cumanus* helyett több szöveghelyen eredetileg *Cunus/Chunus* névalak állt, amelyet talán maga Anonymus egységesen *Cumanus*-ra változtatott, ami által még inkább anakronikussá vált a Geszta elbeszélése. Továbbá megjegyzendő, hogy a Névtelen a székelyek, a besenyők és a vlachok jelölésére a kancelláriai névhasználatot követte, és nem használt olyan más névalakokat, amelyek a későbbi magyar krónikákban előfordulnak: *Zaculi, Zekuli; Bessorum, Bissos; Blackis, Ulahis, Vlachis* stb. (SRH. 1: 162, 279, 165, 257, 162, 163, 269; I. még Adatok 16, 18–19; BENKŐ 2003: 87).¹⁵ Ezek eltérő formát mutatnak a II. András kancelláriájában alkalmazott névhasználatához képest is.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

¹⁵ KNIEZSA (1952: 81, 83) Anonymus helyesírásáról szólva megjegyzi, hogy a gesztában a nevek latin képzőiben és ragjaiban is sokszor akad *y* (pl. *Kyeuyensium, Ladizlay, Tytulensy* stb.), és ez a 13. század előtt a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, így a jelenséget a későbbi másoló számlájára is lehetne írni. A 13. század eleji kancelláriai helyesírás – amelyben a nevek írásmódja szintén nem mindig egységes és ingadozik – nem mond ellent, és inkább nagyjából összhangban van Anonymus helyesírásával, legalábbis néhány ismert helynévre nézve. A királyi oklevelek méltóságnévsoraiban a helynevek is együtt szerepelnek, így II. András néhány leveléből felhozok összehasonlításként olyan helyneveket, amelyek a gesztában is előfordulnak. A Gesztából: *Bezprem, Byhor/Bycor, Budrug, Geuru, Kevee, Musun, Varod/Warod, terra Ultrasilvana, dux Ultrasilvanus, ultra silvas*. A királyi oklevelekből: 1206 (CDES. 110, 137. sz.): *Vesprimiensi, Bihariensi, Budrugiensis, Geuriensi, Waradiensis*; 1206 (CDES. 111, 139. sz.; RA. 1: 71, 225. sz.): *Bezprimiensi, Bichoriensi, Musuniensi*; 1211 (ZIMMERMANN 2000: 162–163, 1. sz.; RA. 1: 84, 261. sz.; EO. 1: 134, 38. sz.): *Vesprimien(s)i, Bichorien(s)i, Budrigien(s)i, Geurien(s)i, Mussunien(s)i, Waradien(s)i, Transiluan(o), ultra silvas*; 1212 (C. TÓTH 2001: 68): *Vesprimyensi, Byhoryensi, Bodrogyensi, lauryensi, Koweieni, Musoniensi, Varadyensi, Transsilvanensi*; 1214 (CDES. 143, 188. sz.; RA. 1: 94, 290. sz.): *Wezprimiensi, Bichoriensem, Budrugiensis, Geuriensi, Warodiensi, Ultrasilvano*. Az 1212-es adatsorban megfigyelhető az *y*-os írásmód. Az Erdéllyel kapcsolatos nevek még ezekben az időkben – a 12. századtól – csak melléknévi formában ismertek (KRISTÓ 2002: 21–22).

A jelenkori nyelvjárási adatok történeti dialektológiai forrásértéke*

1. A nyelvjárástörténet szinte axiómaként kezeli azt a megállapítást, amely szerint a mai nyelvjárásokban¹ – a nyelvjárások eltérő ütemű és irányú történeti változása révén – egymás mellett adathozható bizonyos nyelvi jelenségek különböző változási fázisai (vö. ERDÉLYI 1905: 201; BÁRCZI 1958: 14, 1964: 11; BENKŐ 1967: 56, 1967/2003: 156, 1990: 11; IMRE 1971: 135; JUHÁSZ 1997: 7, 2002: 152, 2007: 134; KISS J. 1981: 15). Ebből pedig az is kétségtelenül következik, hogy a mai nyelvjárások fontos forrását jelenthetik a történeti nyelvjáráskutatásnak. Ezzel, illetve a nagy mennyiségű jól lokalizálható történeti adat korabeli hiányával, azok értékelésének nehézségeivel magyarázható az, hogy a 20. század második felétől kezdődően (l. ehhez IMRE 1971: 134) a magyar nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti munkákban a mai nyelvjárások jellemzőire igen nagy mértékben építettek a kutatók akkor, amikor a korábbi évszázadok hangtani állapotának területi különbségeit igyekeztek leírni.

Az elmúlt évtizedek forrásfeltárásainak következtében azonban napjainkban viszonylag nagy mennyiségű lokalizált történeti adat áll a rendelkezésünkre, ami a korai évszázadok nyelvjárási viszonyainak rekonstrukcióját, s egyúttal az ún. retrospektív elemzéseknek a felülvizsgálatát is lehetővé teszi. Az ilyen típusú felülvizsgálatoknak ugyanakkor az is a hozadékai közé tartozhat, hogy adott esetben a történeti és a jelenkori adatok vallomása között feszülő ellentmondást feloldják, azokra magyarázatul szolgáljanak. Ehhez viszont a történeti adatok sokszempontú elemzése szükséges, amelynek során bizonyos módszertani problémáknak (mint például az oklevélírói gyakorlat normáinak vagy az oklevelek bizonyos mértékig véletlenszerű fennmaradásának) a figyelembevétele elengedhetetlen az adatok forrásértékének számbavételekor.

A történeti és a jelenkori adatok értékelése és bizonyító erejének szembesítése során másfelől a jelenkori adatok felhasználásával kapcsolatban is felmerülnek bizonyos módszertani akadályok. Így például az egyes hangtani szembenállások közötti változásviszonyok² vagy más oldalról a településtörténeti, migrációs folyamatok

* A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

¹ Jelenkori nyelvjárási adatokként elsősorban azokat az adatokat alkalmazom, amelyek lejegyzése az 1950-es–1960-as években történt A magyar nyelvjárások atlaszának (MNYA.) gyűjtőmunkálatai alatt. Néhány, a tanulmányban felhasznált példa ugyanakkor ennél korábbi is lehet (l. pl. a HORGER ANTAL által említett adatokat).

² Az *ē* ~ *ö* szembenállás például a nyiltabbá válás következtében korábbi *i* ~ *ü* szembenállás folytatása is lehet. A legerősebben *ö*-zű területeken pedig bizonyos változási folyamatok következtében gyakran nem *ö*-zű nyelvjárási adatokat találunk. Az *ö* > *ü* zártabbá válás eredményei lehetnek például az alábbi elemek bizonyos nyelvjárási formái: *egres* (*egriüst*, D37, MNYA. 107), *énekel* (*énekiül*, D12, *énekiül*, D15, *énekiü*, D22, *énekiü*, D25, *énekiül*, D25, *énekiül*, D27, *énekiül*, D28, MNYA. 879), *lepedő* (*lepiüdő*, F15, F22, F23, MNYA. 218). Még gyakrabban bukkanunk olyan formákra, amelyek az *l*, *j*

következtében a mai magyar nyelvjárásokban fellelhető nyelvi jelenségek csak megszorításokkal használhatók fel egy-egy ómagyar kori nyelvjárási sajátosság lokalizálásában. Sok tekintetben azonban a mai nyelvjárási adatok reálisan is támpontot nyújthatnak bizonyos nyelvjárástörténeti megfigyelésekhez. A következőkben azt igyekszem bemutatni, hogy melyek azok a hangtani jelenségek, amelyek vizsgálatában a jelenkori nyelvjárási adatok hiteles forrását jelenthetik a nyelvjárástörténetnek. Ezt követően pedig azt a konkrét problémát járom körül, hogy miért merülhetnek fel kételyek bennünk akkor, ha az ómagyar kori *ü*-zés gócpontjának meghatározásához a jelenkori *ö*-zű nyelvjárási adatokra támaszkodunk.

2. A jelenkori nyelvjárási anyag történeti dialektológiai felhasználására a szakirodalom bőséggel szolgáltat példákat.

2.1. A mai nyelvjárásokban fellelhető adatok – minthogy a jelenkori nyelvjárásokban a nyelvi változások egyes állomásait érhetjük tetten – nagy biztonsággal hívhatók segítségül például akkor, amikor az adott változás lezajlásának fázisait kívánjuk rekonstruálni (vö. BENKŐ 1967/2003: 156–157, 1967: 63, 1990: 18). BÁRCZI GÉZA például az *i* > *ü* labializáció szó vége felőli terjedésével kapcsolatban jegyzi meg, hogy azt a nyelvtörténeti adatokon túl egyes mai nyelvjárásokbeli gyengébb *ö*-zés is mutatja. Az anyanyelvjárástól elszigetelődő, s ezért egy korábbi fejlődési fokozaton megmaradó, a csak a hangsúlytalan szótagban labializáló nyelvjárásaink közé a szlavóniai vagy az Abauj megyei Füzéri járási nyelvváltozatot sorolja (BÁRCZI 1958: 49; IMRE 1971: 135).

2.2. A jelenkori nyelvjárási adatok minden bizonnyal fogódzóként szolgálhatnak az olyan esetekben is, amikor az egyes nyelvjárástörténeti jelenségek egymáshoz viszonyított kronológiai sajátosságait próbáljuk meg felfejteni.

HORGER ANTAL szerint például a jelenkori nyelvjárási adatok Somogy megyében azt igazolják, hogy ezen a területen az *ö*-zés régebbi jelenség, mint az *l* kiesése. Azokban a szavakban ugyanis, amelyekben azonszótagú *l* következett az *ö*-re, a korábbi *ö* helyén ma már *ó* van a vizsgált régióban (1933: 101). Ez pedig csak akkor lehetséges, ha az *ü* > *ö*, *ë* > *ö* változás hamarabb végbement, mint az *l* kiesése.

A székely nyelvjárásterület *ö*-zésével kapcsolatban szintén HORGER állapítja meg, hogy az erősebb és a gyengébb fokú *ö*-zés területén is az azonszótagú *l*, *r*, *j* hangok előtt megnyúlt az *ö* (pl. *énekölnek*, *embör*, *székőji*), ami azt jelzi, hogy az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása későbbi jelenség, mint az *ö*-zés (1933: 102). Az *ö*-zű terület legészakibb csúcsán (Zetelaka, Firtosváralja és Hodgya környékén) viszont *embér*, *éneké* (< *énekél*), *széké* (< *székélj*), *fébiztat*, *fēső* típusú alakokat találunk.

hangok pótlónyúlásos kiesése következtében jöttek létre, pl. *tengely* (*tengő*, D12, D21, D28, F3, F6, F10, F15, F22, F23, G3, K1, K12, N8, *tengő*, B33, D28, *tengő*, B33, D29, *tengő*, B35, *tengő*, D12, D28, *tengő*, D12, *tengő*^a, D15, D25, *tengő*, D21, *tengő*^a, D22, *tengő*^a, D22, D27, *tengő*, D29, *tengő*, F3, MNyA. 156), *zsindely* (*séndő*, B33, D28, *séndő*^a, D22, *séndő*, D28, *séndő*, D28, *séndő*, D29, *sindő*, D15, D29, G3, *sindő*^a, D15, *sindő*^a, D22, *sindő*^a, D27, *sindő*, D28, *sindő*, D28, *söndő*, G3, *söndő*, G3, *zsindő*, G3, MNyA. 202), *gerendely* (*göröndő*, B33, D22, *göröndő*, B35, D12, D15, D21, F3, F6, F10, F15, F22, F23, K1, N8, *göröndő*, D12, D28, D29, G3, *göröndő*^a, D12, D22, D25, D27, *göröndő*, D22, MNyA. 124), *énekel* (*énekő*, B33, B35, *énekő*, B35, D21, *énekő*, D28, *énekő*, D29, *énekő*, F6, *inökő*, G3, MNyA. 879).

Mivel pedig az $\ddot{o} > \acute{e}$ változásnak nincs nyoma a vidéken, HORGER szerint a jelenségnek az a magyarázata, hogy a terület eredetileg \ddot{e} -ző volt, s az \ddot{o} -zés csak akkor terjedt át ide, amikor az azonszótagú l, r, j már megnyújtotta az előtte álló \ddot{e} -t, így ezekben nem alakult ki az \ddot{o} -ző forma (1933: 102). Hasonlóképpen magyarázhatjuk a moldvai régióban és a Dunántúlon (a bukovinai székelyek dél-dunántúli letelepedésével létrejött nyelvjárászigeteken) elterjedt *féd* 'föld', pl. *féd* (Gajcsána–Dtúl), *féden* (Lészped), *fédën* (Moldva–Dtúl), *fédën* (Lészped–Dtúl), *fédhez* [= földhöz] (Lészped), *fédnek* (Gálbény), *fédön* (Pacsa) (ÚMTsz.) és a (szintén nyelvjárásziget jellegű) kupuszinai *végv* 'völgy' (SILLING 2007: 374) formákat is. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a kupuszinai *végv* 'völgy' kialakulásához az is hozzájárulhatott, hogy a település nyelvváltozatából „még a közelmúltban is hiányoztak a labiális palatális magánhangzók” (FODOR 2001: 330), amit jól mutatnak az olyan formák is, mint pl. *iszég* 'üszök', *bikköny* 'bükköny', *kéles* 'köles', *törékték* 'töröktök' stb. (Ju4, MNyA. 13, 20, 64).

2.3. A mai nyelvjárások adatai olykor még korai ómagyar kori helyesírási kérdésekben is támpontul szolgálhatnak. Az $i \sim \ddot{u}$ szembenállás körébe vonható példák megítélésében például az *iu, yw, yu*, (ritkábban) *iv, iw, yv* betűkapcsolatot tartalmazó korai ómagyar adatok okoznak problémát, e kapcsolatok hangértéke ugyanis \ddot{u}, \ddot{u} és $\ddot{i}\ddot{u}$ egyaránt lehet, például: *kis* 1331>1358: *Kyusida* (KMHsz. 1: 157), 1327: *Kywssorlow, Kyussorlov* (Gy. 3: 243), 1318: *Kywstopolchan* (KMHsz. 1: 157), 1322/323: *Kyus Ermen* (Gy. 3: 481), 1314: *Kyusfolud* (KMHsz. 1: 156), 1329: *Kyuskereskyn* (Gy. 3: 206), 1318: *Kywsytua* (KMHsz. 1: 158), 1320: *Kyuseskuleu* (Gy. 2: 68). A diftongusra ebben az esetben azért nem gondolhatunk, mert a *kis* lexéma később sem hangzott hosszú magánhangzóval (vö. ÚMTsz. 3: 359–360), ami azért fontos körülmény, mert az $\ddot{i}\ddot{u}$ diftongus hosszú \acute{i}, \ddot{u} magánhangzóvá alakult tovább. A *kis* kapcsán tehát nagy bizonyossággal tehetjük le a voksunkat a megfelelő betűkapcsolat \ddot{u} hangértéke mellett.

Bár a kérdés tisztázásában nem nyújt segítséget, mégis fontos hozzátennünk azt is mindehhez, hogy KNEI ZSA ISTVÁN szerint az *iu, yu* betűkapcsolatok \ddot{u}, \ddot{u} hangértékben való használata a 13. század második felében nem hazai fejlődés eredménye, hanem a középfelnémetből való írásszokás. Az említett betűkapcsolatok megjelenése tehát nem annak köszönhető, hogy az $\ddot{i}\ddot{u}$ diftongus \ddot{u} hanggá alakult. Ekkor ugyanis az a helyzet állna fenn, mint a rövid \ddot{o} jelölésére használatos *eu, ew* esetében: az \ddot{o} tudniillik a korábbi $e\ddot{u}$ diftongusból alakult, aminek *eu, ew* volt a jelölése, s később a hosszú \ddot{o} *eu, ew* jelét a rövid \ddot{o} hangra is alkalmazni kezdték (KNEI ZSA 1952: 74). KNEI ZSA úgy gondolja, hogy ha az *iu, yu* grafémakombinációk \ddot{u}, \ddot{u} hangértékben való előfordulása magyar fejlemény lenne, akkor az azokat tartalmazó szavakban (pl. *fűz, tő* stb.) korábban is jelölte volna a hosszú \ddot{u} -t *iu*, illetve *yu*. Ezeket a betűkapcsolatokat azonban az \ddot{u} hang jelölésére ugyanakkor kezdték használni, mint a rövid \ddot{u} hang lejegyzésére (KNEI ZSA 1952: 74).

2.4. A jelenkori nyelvjárási adatok vallomása alapján a változások területi terjedésének a határaitra is következtethetünk, bár településtörténeti változások ezeknek a határoknak a kisebb-nagyobb módosulását kétségkívül előidézhették.

Így például az l -ezés, illetve a j -zés terjedésének határait jelzik a mai, archaikus ly -ező adatok a palóc területeken (vö. *lyuk*, MNyA. 939), vagy a palatális–

veláris és labiális–illabiális köznyelvi toldalékok izoglosszáját mutatják a nem illeszkedett *kapável*, *Ferihö*, *Ferihó* adatok az Őrségi és hetési nyelvatlásban (ŐHA. 104, 105; BENKŐ 1957: 22). A labiális *a*-zás terjedésének határait mutatják egyes feltételezések szerint a mai palóc, csángó és szlavóniai *á*-k is, bizonyos elképzelések szerint ugyanis az illabiális *á*-k korábban az egész nyelvterületen jellemzőek voltak, s csak később szorultak vissza a labiális *a*-k terjedésének következtében (BENKŐ 1957: 74; de I. BÁRCZI 1958: 58; vö. E. ABAFFY 2003: 325–326; JUHÁSZ 2018: 329).

2.5. BÁRCZI GÉZA és E. ABAFFY ERZSÉBET az *i > ü* labializáció gócpontjának meghatározásában is a mai nyelvjárások vallomására támaszkodott. Ezzel összefüggésben ugyanis megjegyzik, hogy az *ü*-zés következményeképpen kialakuló legerősebb *ö*-ző tendencia ma Baranya és Somogy megyében, illetve Szeged környékén tapasztalható (BÁRCZI 1967/2002: 156; E. ABAFFY 2003: 324). Ez a megállapítás azonban megfigyeléseim szerint a jelenleg rendelkezésünkre álló történeti adatokkal nem hozható összhangba (l. ehhez BÁBA 2019), ezért érdemes a kérdést alaposabban is megvizsgálni.

3. Az *i > ü* labializáció gócpontjának meghatározásakor kutatóink tehát fontos fogódzóként használják az *ö*-zésnek a jelenkori nyelvjárásokban tapasztalható sajátosságait. Ehhez azt az – ismereteim szerint empirikus adatokkal nem igazolt – nézetet veszik alapul, hogy az *ü > ö* nyíltabbá válásnak az *ö*-zés kialakulásában olyan nagy szerepe lehetett, hogy talán „a régi magyar *ü*-ző nyelvjárás fejlődhetett át *ö*-zővé” (PÉTER 1951: 120; vö. még HORGER 1933: 103–104).

A korábbi írások azt is hangsúlyozzák ugyanakkor, hogy az *ö*-zés (több más nyelvjárási hangtani jelenséghez hasonlóan) különböző hangváltozási folyamatok eredményeképpen alakult ki. Az *ö*-ző alakok tehát a nyíltabbá válás (pl. *szüm > szöm*, *tengür > tengör*) mellett létrejöhettek például korábbi *ë* labializációjával (pl. *për > pör*, *fülë > fülö*), az *l* zárhang előtti vokalizációjának asszociációs hatásaként³ (pl. *vëlgy > vëügy > vöügy > vögy > völgy*), valamint például diftongusból lett hosszú *ö* rövidülésével (pl. *tëüt > tőt* 'tett' > *tött*) (HORGER 1933: 101; PÉTER 1951: 120, 121; BENKŐ 1957: 16; SZABÓ 1996; E. ABAFFY 2003: 326). Az eddigi feltételezések szerint ezek a hangváltozások többnyire más-más időkben és területeileg is elkülönülve következtek be, ami persze nem zárja ki azt, hogy a változási tendenciák terjedésük következtében érintkezve egymás hatását is felerősítették. Az a hipotézis tehát, hogy az *ö*-zés kialakulásában a nyíltabbá válásnak lehetett a legerőteljesebb szerepe (E. ABAFFY 2003: 330), még akkor is bizonyításra szorul, ha elfogadjuk, hogy ezek közül a folyamatok közül talán a nyíltabbá válási tendencia indult meg a leghamarabb, s a nyíltabbá válás meglehetősen általános, minden más magánhangzó-változásnál erősebb tendencia lehetett (lásd ehhez LAZICZIUS 1936: 25). Az *ü* hang ugyanakkor – mivel az ősmagyar korban még valószínűleg nem volt meg minden nyelvjárásban (E. ABAFFY 2003: 124) – nem lehetett túl gyakori

³ Asszociációs, függő – más szóval kombinatorikus (vö. KISS 2003: 55) – hangváltozásoknak nevezzük az olyan módosulásokat, amelyek esetében a hangok egymásra hatása következtében jön létre a változás (BÁRCZI 1967/2002: 125–128; E. ABAFFY 2003: 110; GERSTNER 2018: 104).

az ómagyar korban,⁴ még azzal együtt sem, hogy az *ü*-k gyakoriságát a korban az *i* > *ü* labializáció megnövelte. Az *ë* ezzel szemben gyakori hangnak számíthatott: az *e*, *ë* hangok arányszámához képest más hangok, például az *a*, *á* gyakorisága BÁRCZI szerint a korban messze alulmarad (1975: 143). S minthogy a labializáció is általános, a magánhangzórendszer (a nyíltabbá váláshoz hasonlóan) egészében érintő tendenciaként működhetett, feltételezhetjük, hogy az *ë* > *ö* változás is gyakori folyamatként jelentkezett.

4. Annak eldöntésében, hogy az *i* > *ü* labializáció gócpontjának kijelölésében mennyire lehet mérvadó a jelenkori nyelvjárások *ö*-zése, az *ü* > *ö* nyíltabbá válás területi sajátosságai nemigen jöhetnek a segítségünkre. Az *ö* és *ü* hangok sokáig tartó *u*-s és *v*-s jelölése miatt (vö. BÁRCZI 1958: 46) ugyanis nem tudjuk meghatározni a változás kiindulópontját. BÁRCZI GÉZA szerint a nyíltabbá válási tendenciák közül legfeljebb az *i* > *ë* kiindulási gócaról lehetnek feltevéseink. BÁRCZI ehelyütt nem fejt ki ugyan, de valószínűleg a törzsnévi adatok meglehetősen ingatag vallomására támaszkodik ennek az óvatos megjegyzésnek a megfogalmazásában is. Az *i* > *ü* és az *i* > *ë* változások gócaról ugyanis több helyen a *Kürtgyarmat* és a *Megyer* törzsnév hangtani sajátosságait és ezeknek a törzseknek a feltételezett letelepedési helyét veszi alapul (vö. 1958: 40, 1975: 131). Véleménye szerint az egyes nyíltabbá válási tendenciák párhuzamossága sem igen valószínű (BÁRCZI 1958: 47), így ezek figyelembevételére sem vezethet eredményre.

Az *ö* hang jelölésére kezdetben az *u*, *v* és ritkábban *o* grafémát alkalmazták. KOROMPAY KLÁRA megfogalmazása szerint az *ö* hangnak „leggyakrabban az *u* betű a jele, pontosabban ilyen írásmód háttérében kereshetjük kellő óvatossággal” (2003: 288), pl. HB.: *vermut* [βermöt], ÓMS.: *urume(m)tuul* [örömemtül]. Minthogy azonban az *u* graféma az *ü* hangot is jelölhette (pl. HB. *zumtuchel* [szümtükxel]; ezen kívül továbbá az – itteni vizsgálat szempontjából nem releváns – *u*, *o*, *ú* és *β* hangokat is, KNIEZSA 1952: 15, 19, 79, 84, 85; KOROMPAY 2003: 291), az *ü* > *ö* nyíltabbá válási tendencia területi sajátosságainak leírásában az *u*-s jegyzésű alakok nem használhatók fel.

A *v* graféma esetében hasonló problémával szembesülünk, az olyan adatokban ugyanis, mint pl. 1298: *Kvzepherech* (HA. 1: 93), 1295: *Vlued* (Gy. 2: 304), 1270/272: *Vluespotok* (HA. 1: 28), 1301/1373: *vrmin* (HA. 4: 49), [1230]/231: *Tvl* (HA. 1: 41), 1339: *Vrs* (KMHsz. 1: 212) az *ü*-s és *ö*-s olvasat egyaránt feltételezhető.

Az *ü* és *ö* hangok elkülönítését az *ö* hang *o* betűvel való jelölése teszi majd csak lehetővé, amire legkorábban a 13. századból⁵ találunk példát: 1211: *Nomuolou* [nöm βaló] (KNIEZSA 1952: 31; KOROMPAY 2003: 288), 1214: *Ykortou* (BÁRCZI 1958: 46), 1252: *Kortuelyes* (KNIEZSA 1952: 52), 1274: *Gokyvolg* (HA. 1: 60), 1275/1281: *Zederiesuolg* (BÁRCZI 1958: 46), 1276: *Vatavolg* (KNIEZSA

⁴ BÁRCZI szerint még a mainál is ritkább volt, sőt egyes nyelvjárásokból hiányzott is (1975: 130, E. ABAFFY 2003: 124).

⁵ Az 1113-as zabori oklevél *Copusde* [Köpösd] adatában (FEJÉRPATAKY 1892: 56) KNIEZSA kezdetben az *o*-t az *ö* hang jelének tartotta (1949: 10), később azonban ezt az adat koraisága miatt elvetette, s úgy vélekedett, hogy az oklevél letisztázója a *v*-t valószínűleg *o*-nak olvasta (1952: 52, vö. még BÁRCZI 1958: 46).

1952: 53), 1277: *Holges* (KNEIENZA 1952: 53), 1281: *Zedriesvolg* (HA. 4: 72), 1298: *Saulfolde* (KMHsz. 1: 236), 1310: *Jakusfolde* (KNEIENZA 1952: 53), 1329: *Foldwar* (KNEIENZA 1952: 53), 1341: *Busdarwolge*, *Busdarvolge* (KNEIENZA 1952: 53), 1347: *Halalwolg*, *Jarovolg*, 1352: *Foldfolua*, 1358: *Bonchwolge* (KNEIENZA 1952: 53). Nem véletlen, hogy éppen azokban az elemekben találunk legkorábban ilyen jelölést, ahol az *l* előtti $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció következtében jelenik meg az \ddot{o} hang. KNEIENZA az \ddot{o} hang első előfordulásáról általában véve is azt állapítja meg, hogy az „kezdetben főleg *l* előtt szerepel, ami arra vall, hogy az *e* először *l* előtt labializálódott” (1952: 52). Mivel azonban a néhány tucatnyi ilyen jelölésű adat mennyisége eltörpül az *u-s* jelölés gyakorisága mellett, ezekre szintén nem alapozhatunk területi jellegű vizsgálatot.

Valószínűleg az \ddot{o} fonémának a magyar hangrendszerbe való beépülése, majd egyre gyakoribbá válása hívta életre a kancelláriai helyesírás harmadik korszakában az \ddot{o} hang jeleként az olyan grafémakombinációk használatát, mint például az *ew*, *eu*, *ev*, *eo* (vö. KNEIENZA 1952: 39, 52, 1959: 7; KOC SIS 2014: 3). Az *eu* vagy az *ew* betűkapcsolatok használata KNEIENZA szerint azzal magyarázható, hogy az \ddot{o} a korábbi *eü* diftongusból alakult, aminek *eu*, *ew* volt a jelölése. Nem zárható ki ugyanakkor, hogy az \ddot{o} hangot már eredendően is jelölték betűkapcsolattal. A kancelláriai helyesírás harmadik korszakában, a 13. század második felétől kezdve aztán a hosszú \ddot{o} jelét a rövid \ddot{o} hangra is alkalmazták (1952: 52, 1959: 7). KNEIENZA úgy véli, hogy egyfelől éppen ez jelzi azt, hogy a régi *eü* diftongus helyébe a hosszú \ddot{o} lépett.

Az *ew*, *eu*, *ev*, *eo* azonban továbbra sem jelentik az \ddot{o} hang egyértelmű jelölését, hiszen azok $\ddot{e}\ddot{u} \sim \ddot{o} \sim \ddot{u}$ (1313: *Gyubarthfewldy*, KMHsz. 1: 113; 1346: *Ewrs*, KMHsz. 1: 212; 1332: *Kysueulg*, HA. 3: 53; 1329: *Beulch*, KMHsz. 1: 65; [1335]/336: *Pop-evremev*, HA. 3: 40); $\ddot{e}\ddot{u} \sim \ddot{o} \sim \ddot{u}$ (1297: *Bykfew*, HA. 3: 51; 1267/1272: *balwankew*, HA. 1: 23; 1317/1323: *Almasweug*, HA. 1: 39; 1261/1271: *Kysgeur*, KMHsz. 1: 156; 1294/1375: *Chyglafew*, HA. 4: 44); illetve $\ddot{e}\ddot{o} \sim \ddot{o} \sim \ddot{o}$ (1257/1284: *Sasweolgy*, KNEIENZA 1952: 53; 1323: *Feoldwar*, KNEIENZA 1952: 53; 1320: *Kokolleo*, Gy. 3: 556) hangként egyaránt olvashatók (KOROMPAY 2003: 289). Ezek a betűkapcsolatok KNEIENZA szerint szinte kivétel nélkül *l* előtt jelentkeznek, leggyakrabban a *föld* és a *völgy* szavakban (vö. KNEIENZA 1952: 53–54), de a fenti adatok között jó néhány más példát (pl. 1346: *Ewrs*, KMHsz. 1: 212; 1297: *Bykfew*, HA. 3: 51) is találunk. Az azonban kétségt kívül szembe tűnő, hogy mind az *o-s*, mind a betűkapcsolatos jelölés esetében az \ddot{o} hangérték *l* előtti pozícióban a leggyakoribb. Ez pedig esetleg azt sejteti, hogy e jelölésmódok kialakításában az *l* előtt bekövetkező $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializációnak lehetett leginkább motiváló ereje (KNEIENZA 1952: 52).

Az \ddot{o} hang jelölésében a 15. század jelentett fordulópontot, amikor az egy betű – egy hang elvét követve a kódexek helyesírásában bizonyos források mellékjeles betűt kezdtek alkalmazni a fonéma lejegyzésére (pl. 1495 e.: *zomeinec*, *kofserufege*, *edos*; TESz.; KNEIENZA 1959: 11; KOROMPAY 2003: 296; 2018: 86; KOC SIS 2014: 3). Husz János elvének alkalmazása azonban még ebben az időszakban sem teremtette meg az egységességet, mivel a scriptorok a betűkapcsolatos és a mellékjeles írásmódot vegyítve használták (pl. 1538: *Kezeneteümet*; RML. 1: 390; KNEIENZA 1952: 124, 125, 1959: 14; KOROMPAY 2003: 297). Ennek ellenére „a mellékjeles helyesírás lehetőséget teremt arra, hogy a magyar fonémarendszer

szembenállásai úgyszólván tökéletesen megjelenjenek” (KOROMPAY 2003: 296), mivel azokat a hangokat is képes volt megkülönböztetni, amelyekre a kancelláriai helyesírásnak nem volt külön jele (KNEZSA 1959: 11).

Azt mondhatjuk tehát, hogy az *ü* és *ö* hangokat jelölő betűk egyértelmű elkülönítésére, nagy számban való vizsgálatára és ezáltal a nyíltabbá válás bekövetkeztének minden kétséget kizáró igazolására az adatokban leghamarabb csak a 15. századi nem okleveles forrásokban nyílik lehetőségünk. BÁRCZI GÉZA is úgy nyilatkozik, hogy „az *u*-s írásmód túlnyomó egészen a XIV. század végéig, sőt átnyúlik a XV. századba is” (1958: 46).

Ebben az összefüggésben pedig különösen elgondolkodtató s az itt idézett gondolatával nehezen összeegyeztethető az *ü* > *ö* nyíltabbá válás kronológiai sajátosságairól mondott véleménye, mely szerint annak kezdete talán a 12. századra megy vissza (BÁRCZI 1958: 46). Az ezt igazoló 12. század eleji példáról (1113: *copusde*) azonban ő maga is úgy vélekedik, hogy az talán íráshiba, de az általa „nem kifogásolható példák” (1211: *Nomuolou*, 1214: *Ykortou*, 1275/1281: *Zederiesuolg*) kapcsán is joggal vetődhet fel a kérdés, hogy azok valóban a nyíltabbá válás következtében jöttek-e létre. Különösen a *völgy* lexéma esetében indokolatlan ennek a változási iránynak a feltételezése, egy egykori **vülgy* forma meglétét ugyanis sem az etimológiai ismereteink (vö. TESz.), sem az egykori adatok nem igazolják. Mindössze néhány olyan adatunk van ugyanis a korai ómagyar korból, amelyek esetében az *ü*-s és az *ö*-s olvasat is feltételezhető; ezek a következők: 1297: *Hatarwlg* (HA. 3: 52), +1263/+1264: *Zarazwlg*, *Zekereswlg* (HA. 1: 30), 1331: *Zekereswlg*feu (HA. 1: 30), 1327: *Hangunuwlg*e (Gy. 2: 504), 1325/1380/1470: *Kalachnewlg*ye (HA. 4: 76). Megbízhatóbb fogószót jelent viszont a változás lezajlásának kronológiai sajátosságait illetően BÁRCZINAK az a megjegyzése, hogy mivel az *u*-s írásmód jóval tovább kitart, mint az *u* > *o* esetben, ezért az *ü* > *ö* nyíltabbá válás valószínűleg a változási tendencia leglassabban ható folyamata lehetett, ezt jelezhetik a 16. századi kódexekben szereplő *gyüingy*, *gyükér* formák is (BÁRCZI 1958: 46, 1975: 130).

5. Az *ö*-zés legerőteljesebb válfaja, a független *ö*-zés ma a Dél-Dunántúlon, a Dél-Alföldön, Szenc környékén és Erdélyben, Udvarhelyszéken jellemző. Ezek a területeken bizonyos egyszótagú és vegyes hangrendű szavaink kivételével *ö* hang áll a más nyelvjáráásokban szereplő *ë* helyén (HORGER 1933: 105; KÁLMÁN 1966: 38–39; IMRE 1968: 193, 196, 1971: 203; FODOR 2001: 336–337). A Szenc környéki és az udvarhelyszéki adatokat az *ö*-zés gócpontjának kijelölésekor nem szükséges figyelembe vennünk, ezeknek a területeknek a nyelvjárási sajátosságai ugyanis korábbi betelepülés eredményeképpen magyarázhatók (SZABÓ 1996; JUHÁSZ 1999: 86, 2016: 265, 2018: 323).

Az *ö*-zés gócpontjának meghatározásakor bizonyos szempontból valóban kézenfekvő kiindulási pont az, hogy a jelenség terjedésének magvát a legerőteljesebb *ö*-zést mutató területekhez kössük. A nyelvjárási jelenségek egyes fázisai ugyanis gyakran hullámszerűen terjednek, ami azzal jár, hogy „a jelenségnek rendszerint időben legkorábban keletkezett foka hatol a legmesszebbre, a további fázisok területi elterjedési köre pedig egyre kisebb és kisebb” (BENKŐ 1957: 22).

Ebből pedig az is következik, hogy a terjedés gócpontjának a legnagyobb valószínűséggel az egyes fázisok eredményeit egyaránt tükröző terület tekinthető.

A jelenkori független *ö*-zés és a korai ómagyar kori *ü*-zés kapcsolatának vizsgálatához A magyar nyelvjárások atlaszának következő, független *ö*-zést mutató kutatópontjainak adatait használtam fel: Pat (B33) (Zala m.); Szentá (B35), Mesztegnyő (D12), Somogyacsa (D15), Lábod (D21), Kisasszond (D22), Kaposgyarmat (D25), Gölle (D27), Péterhida (D28), Kálmánca (D29) (Somogy m.); Dunavecse (F3), Dunapataj (F6), Szeremle (F22), Érsekcsanád (F23), Izsák (K1) (Bács-Kiskun m.); Gerjen (F10), Alsónyék (F15) (Tolna m.); Okorág (G3) (Baranya m.); Algyő (K12), Földeák (N8) (Csongrád m.) (vö. IMRE 1971: 207).⁶ A vizsgálatba több mint 50 olyan lexémát vontam be, amelyeknek ezeken a kutatópontokon adatolható *ö*-ző formája a más nyelvjárásokban tapasztalható *ë*-zéssel szemben. Az így kapott több mint ezer *ö*-ző adat mellett olyan elemeket is vizsgáltam, amelyek máshol nem *ë*-ző alakúak, és a vizsgált területen nem *ö*-ző formájúak (l. a *pünkösöd, idő, kövek* megfelelő nyelvjárási formáit). Úgy gondoltam ugyanis, hogy az *ö*-zés kialakulása szempontjából ezeknek az elemeknek a vizsgálata is fontos hozadékokkal járhat.

6. Az ezeken a területeken adatolható *ö*-ző formák egy része feltételezhetően korai *i*-ző alakokra vezethető vissza, tehát az *i* > *ü* > *ö* változás eredményeképpen is keletkezhetett. Az ebbe a kategóriába sorolható adatok azonban azért nem szolgálhatnak bizonyítékként arra, hogy a legerősebb *ö*-ző tendenciát mutató területek az *i* > *ü* változás gócpontjaiként is felfoghatók, mert ezek a formák – amint arról fentebb már szó esett – akár az *i* > *ë* > *ö* változások eredményeként is kialakulhattak.

KIS TAMÁS ugyanakkor LAZICZIUSSzal egyetértve úgy gondolja, hogy a hangváltozások fokozatosságáról vallott újgrammatikus elképzelések, amelyek bizonyos mértékig a magyar hangtörténeti szakirodalomban mind a mai napig továbbélnek, nem tarthatók, mert fonológiai okok miatt „a hangváltozások a nyelvben mindig és kivétel nélkül ugrásszerűek” (LAZICZIUS 1932: 84; KIS 2014: 103, 2019: 61). Ilyen módon pedig jelen esetben akár az *i* > *ö* változás⁷ is elképzelhető közbülső fokozatok feltételezése nélkül. Az erősen labializáló területeken ugyanakkor bizonyos nevek esetében akár annak is tanúi lehetünk, hogy a szláv nyelvi *i*-ző alak *ü*-ző vagy *ö*-ző formában kerül a magyar nyelvbe, pl. szlk. *Ladice* > 1253: *Leuduch, Leduch* (TÓTH 2001: 212). Az idegen elemek magyar nyelvbe kerülése során azok hangtani adaptációja még inkább jelzi a hangváltozások ugrásszerű voltát, vagyis a hangsormintá(k)hoz (a fogalomhoz l. SZENDE 1978: 254; KASSAI 2000: 113, 115; FEHÉR 2009: 90) való igazodást. Ezeknek a fokozatoknak (vagyis az *ü*-ző és az *ë*-ző formáknak) a kimutatása ráadásul helyesírás-történeti okok (az *ü* és az *ö*, illetve

⁶ Az MNyA. adatait digitális formában BARTH M. JÁNOS szívességének köszönhetem.

⁷ Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy amikor LAZICZIUS a hangváltozások ugrásszerűségéről beszél, az alatt nem a több fonémányi, hanem csak a fonémányi ugrásokat érti, azt hangsúlyozva, hogy a hangváltozások nem apró, fonetikai módosulásokon keresztül következnek be (1932: 84, 1934: 351–358).

az *i* és az *ë* hangok sokáig tartó azonos jelölése) miatt éppen olyan bizonytalan, mint sok esetben a korai *i*-zõ formák igazolása.⁸

Elképzelhető például, hogy a szöveg felõl induló *i* > *ü* labializáció, majd ezt követõen az *ü* > *ö* nyíltabbá válás következtében jöttek létre a vizsgált kutatópontokon az olyan *ö*-zõ formák, mint például az õsi eredetű *szem* nyelvjárási *szöm* formái (*szöm*, B35, D12, D15, D21, D25, D27, D28, D29, F3, F6, F15, F22, F23, K1, K12, N8; *szöm*, B33, D22, D28, F10; *buzaszöm*, D22, G3; MNyA. 8) (l. ehhez E. ABÁFFY 2003: 326). Az uráli alapalak a megfelelő uráli nyelvbéli adatok alapján **šilmä* lehetett (TESz.; UEW. 479; MSzFE. 3: 579; EWUng.). Ilyen módon tehát az *i* > *ü* > *ö* (pl. 1237/1325: *Scim*, OklSz. > 1195 k.: *zumtuchel*, TESz. > 1495 e.: *zomeinec*, TESz.), az *i* > *ë* > *ö* (pl. 1237/1325: *Scim*, OklSz. > 1067 k./1267: *Zemy*, TESz. > 1495 e.: *zomeinec*, TESz.) vagy akár az ugrásszerű *i* > *ö* változási mód is legalább ilyen valószínűséggel feltételezhető.

Hasonlóan vélekedhetünk az ótörök eredetű *gyeplõ* nyelvjárási *ö*-zõ formáinak (*gyöplü*, B33, B35, D22; *gyöprü*, D21, D28, D29; *gyöplüszár*; D22; *gyöprü*, D28; *gyöplü*, K12, N8; *gyöplüszár*; K12; MNyA. 172) a kialakulásáról is. A magyarba került feltételezhető *i*-zõ alapalakból (**jipliy*; TESz.; WOT.) az adatok alapján az *i* > *ü* > *ö* (pl. 1494–5: *gywplw* > 1548: *gyöplyü*, TESz.) vagy *i* > *ë* > *ö* (pl. 1395 k.: *keplow* [ɔ: *geplow*], 1405 k.: *geplw* > 1587: *geoplwth*, TESz.) folyamat egyaránt elképzelhető.

7. Az *i* > *ü* változás gócpontjának a mai független *ö*-zõ területekkel való azonosítása emellett azért is vitatható, mert a labializáció által létrejött alakok természetesen nem minden esetben alakulnak tovább nyíltabbá válással: azaz az *i* > *ü* labializáció nem *ö*-zõ területeken is bőven eredményezhetett labiális formákat.

Így például a (szövegi labiális magánhangzó hatására bekövetkező) labializációval alakult *pünkösd* vagy *idõ* lexémák első szótagi *ü*-zõ formái (*üdü*, B33, B35, D12, D15, D21, D22, D28, *üdü*, D15, D22, D25, (*üdü*), K12, N8, MNyA. 944; *pünközsdi*, B33, B35, D12, D15, D16, D21, D22, D25, D27, D28, D29, F22, F23, F3, F6, K1, K10, K12, N8, MNyA. 1108) mellett nem adathozhatunk nyíltabb, *ö*-zõ formákat. A nyíltabbá válás a nyelvterület más részein sem mutatható ki a *pünkösd* esetében (vö. ÚMTsz.; MNyA.), ahogyan az *idõ* lexémának is mindössze egy moldvai, szabófalvi *ödö* adata mutatja ezt a változást (ÚMTsz. 2: 1057).

A *β* vagy *v* hang⁹ hatásával, annak kiesésével vagy vokalizálódásával, illetve a szótagi forma labiális magánhangzójának (l. pl. 1009/?1235/1350/1404: *Kwarok*, 1067 k./1267: *Kuurew*; TESz.) hatásával magyarázható labializáció

⁸ A nyugati ótörök eredetű *tengely* lexéma *ö*-zõ alakjainak (1587: *Töngö*, 1590: *Tengöly*, TESz.; *tengöj*, F3, *tengöj*, D27, MNyA. 156) keletkezése kapcsán például elbizonytalanító körülmény, hogy a TESz. és a WOT. eltérően foglal állást abban a tekintetben, hogy a magyarba került alapalak *i*-zõ lehetett-e (**tiŋgil* vagy *teŋgil*, TESz., **teŋäl*, WOT.).

⁹ KIS TAMÁS az ómagyar bilabiális *β*-ről írott munkájában emellett érvel, hogy a változás a *β* feltevése nélkül is jól magyarázható, a *β* és a *v* hang ugyanúgy alkalmas ugyanis a vokalizálódásra, ami „nem a képzési helyből, hanem az adott hang szonoráns approximáns voltából következik, a labiodentális approximáns *v* [...] ugyanúgy vokalizálódhat, mint a bilabiális approximáns *β*, viszont nem lesz magánhangzó se a bilabiális, se a labiodentális zöngés réshangból, ha az frikátíva” (2019: 58).

eredményeképpen létrejövő *kövek* lexémának ugyancsak nem jellemző az *ö-ző* formája a vizsgált területen. Az adott kutatópontokon ugyanis többnyire a *küvek* és főként *küjek* alakok különböző hangszínrealizációi jelennek meg: *küjèk* (B35), *küjek* (D28), *küieq* (D27), *küjek* (D12, D15, D28), *küèk*, (D29), *küjèk* (B33), *küjek* (D21, D25, G3, D22, D27, D29, D28), *küjjèk* (B33, B35), *küvek* (F3, F6, F10, F15, F22, F23, K1, K12, N8) [*küek*] (D22). Mindössze két kutatóponton adatolható az atlasz által neológként megjelölt [*kövek*] alak (D27, D28). Hozzá kell tennünk ugyanakkor egyrészt azt, hogy ahogyan a fenti példák mutatják, valójában mégis labiális formákat (*ü-s* alakokat) adatolhatunk a területen, ami a labializációs tendenciák egymást erősítő hatása miatt lényeges körülmény. Másrészt a köznyelvi *ö* : nyelvjárási *ü* szembenállás (amit tehát a *kövek* esetében látunk) IMRE SAMU megfigyelései szerint a *v-* tövű szavak esetében általános sajátosság (l. még *jövök*, *tövestül*, *lövök*, 1971: 174).

8. Más esetekben az ezeken a területeken megjelenő *ö-ző* forma egyértelműen nem nyíltabbá válással, hanem az *ë > ö* labializációval keletkezett. A *cseresznye* lexéma *ö-ző* alakjainak (pl. 1583–4: *chröfnye fa*,¹⁰ TESz.; *csörösnye* ~ *cserös(z)nye* ~ *cserösnye*, B33, D22; *csörösnye*, B35; *cserösnye*, D12, D22, D28, F23; *cserösnye*, D15; *cserösnye*, D15, D25, D27, D28, D29; F22, F23, F15, *csörösnye*, D21, D29, G3; <*cserösnye*> D21, G3; *cserösnye*, K12, N8, F3, F6, F10, K1, [*csörösnye*] D28, <*cserösnye*> F22, *cserösnye*, F23, MNyA. 95) kialakulása például a szláv nyelvi megfelelők (szb.-e. szl. *črěšnja*, szb.-hv. *trěšnja*, kaj. *črěšnja*, szlovén *črešnja*, szlk. *čerešňa*, TESz., KNEZSA 1955: 129) és az ezekből, valamint a korai adatokból kikövetkeztethető magyar nyelvbeli elsődleges (*cseresnya*, TESz.; *cseresnye*, KNEZSA 1955: 130) alak alapján nem a nyíltabbá válással létrejövő, hanem az *ö-zés* egy másik keletkezéstörténeti kategóriájába, az *ë > ö* labializáció esetei közé sorolható.

A szintén szláv eredetű *gerendely* (vö. blg. N. *zpedél*, szb.-hv. *grédelj*, szln. *grédelj*, szlk. *hriadel'*; TESz.; KNEZSA 1955: 192) *ö-ző* formái (1590: *gerendölyt*, OklSz., *görendöj*, D22, *görendöj*, N8, MNyA. 124) a magyarba került összsláv **grędeljь* alak alapján ugyancsak ebbe a kategóriába, vagyis az *ë > ö* labializáció esetei közé sorolhatók.

A német eredetű *zszindely* hangsúlytalan szótagja a megfelelő etimonok (pl. kfn. *schindel*, ném. *Schindel*, baj.-osztr. *šindl*, szász E. *šendäl*, szlovákiai ném. N. *šendl*) alapján bizonyosan *ë-ző* volt az ómagyar korban (vö. még 1371: *Sendel*, 1405 k.: *šendel*, 1500: *Sindelsegh* (TESz.)). A 16. században feltűnő *ö-ző* forma s a vizsgált területen a jelenkorban is élő *ö-ző* alakok (1553: *sindöl*, TESz., *sindöl*, D15, D27, F3, F6, F15, F23; *sindöj*, D27, *zszindöj*, F15, F23; *zszindöl*, F6, F15, F22, K1; MNyA. 202) tehát ugyancsak az *ë > ö* labializáció eredményei lehetnek.

A korai *i-ző* adatok hiánya miatt nagy valószínűséggel szintén ebbe a keletkezéstörténeti kategóriába sorolhatók bizonyos származékszavak labiális formái,

¹⁰ A labializáció koraiságának igazolása érdekében a jelenkori nyelvjárási adatok előtt feltüntettem az első labiális történeti adatokat, ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ezek a történeti adatok minden esetben az adott területhez köthetők lennének.

vagyis az *i* > *ü* változástól teljesen független lehet például az alábbi lexémák *ö-ző* változatainak kialakulása: *keserű* (1495 k.: *ķoferufege*, 1533: *Kőferő*, *Kőfferő*, 1598: *kősserūt*, TESz.; *kőserü*, B33, B35, D12, D22, *kőserü*, D12, *kőserü*, D21, D22, D25, D28, D29, *kőserü*, D21, D29, *kőserü*, D28, D29, MNyA. 696); *menyét* (1533: *Mōniet*, *mōnet*, TESz.; *mönyét*, D12, D15, D21, D27, D29, F3, F6, F10, F15, F22, F23, G3, K12, N8, *mönyét*, D12, *mönyét*, D22, *mönyét*, D27, G3, *mönyét*, D28, *mönyént*, D29, G3, *mönyét*, G3, *mönétke*, K1, *mönyétasszon*, B35, D21, D29, *mönyétasszon*, B33, *mönyétasszo*, D21, D27, G3, *mönyétasszo*, D22, *mönyétasszony*, D22, *mönyétasszony*, D25, *mönyéntasszo*, D29, *mönyéntasszon*, D29, G3, MNyA. 620); *lepedő* (1506: *lepődőben*, 1508: *lepődec*, 1553: *löpödők-ből*, TESz.; 1544: *lepődöket*, OklSz.; *lepődő*, D15, D21, D29, F6, G3, *lepődő*, B33, B35, *lepődő*, B33, *lepődő*, B35, D28, *lepődő*, B35, D12, D28, *lepődő*, D12, *lepődő*, D12, *lepődő*, D15, D25, D27, *lepődő*, D21, *lepődő*, D22, *lepődő*, D22, *lepődő*, D22, *lepődő*, D27, *lepődő*, D29, *lepődő*, F10, *lepődő*, G3, MNyA. 218); *édés* (1495 e.: *edos*, TESz.; *édös*, B33, B35, D15, D21, D22, D28, F3, F6, F10, F22, F23, G3, K1, K12, N8, *édöss*, D12, *édös*, D22, D25, *eédös*, D27, *édös*, D27, *édös*, D29, *édös*, F15, *édös*, K12, MNyA. 694), *énekel* (1495 e.: *enoclonec*, TESz., *énököl*, B33, B35, D28, *énekököl*, B35, D28, F3, F6, F10, F15, F22, F23, K1, K12, N8, *énekököl*, D22, *énekököl*, D22, *énekököl*, D22, *énekököl*, D28, *ünököl*, D28, *ünököl*, D28, *énekököl*, F23, MNyA. 879); *egyenes* (1495 e.: *igenos*, 1532: *egeñös*, TESz.; *igyenös*, B33, D12, D15, D21, *igyenös*, B33, *igyenös*, B35, D28, F3, F10, F15, F22, K1, K12, N8, *igyenös*, B35, D21, D22, D25, D27, D28, D29, F10, F15, F22, F23, F6, G3, K12, *igyenös*, D21, D22, *egyenös*, D28, K12, *egyenös*, D28, MNyA. 708).

9. Arra is fel kell hívnunk ugyanakkor a figyelmet, hogy a legerősebben *ö-ző* tendenciát mutató területek *ö-ző* formái gyakran csak a 18–20. században bukkannak fel az írott forrásokban. Ezek alapján a kései adatok alapján pedig ómagyar kori nyelvjárástörténeti következtetéseket aligha vonhatunk le.

Nem ritkán az illabiális forma is csak a 16. században vagy még később adathozható először, pl. *felhérc* (1547: *felhercztöl*, 1780: *förhétzszegnek*, TESz.), *lebernyeg* (1590: *Lepenyege*, TESz.; *lebörnyeg*, ÚMTsz.), *henger* (1784: *henger*, 1796: *höngöríteni*, 1833: *Höngör*, TESz.), *cicerél* (1829: *Cziczerélem*, TESz.; *cicörél*, ÚMTsz.), *derelye* (1786: *derelye*, 1888: *dörölye-fülű*, TESz.).

Előfordul továbbá az is, hogy az ómagyar korban megjelenő illabiális formák után is csak jóval később találunk *ö-ző* adatokat, pl. *meggy* (1338: *Meggesmaalberchy*, 1834: *mögy*, TESz.), *cinege* (1346: *Cynege*, TESz.; 1893: *cinöge*, MTsz.), *este* (1372 u./1448 k.: *estue*, 1794: *östve*, TESz.), *derék* (1307: *derekas*, 1840: *dorek*, TESz.), *lencse* (1325: *Lenche*, 1893: *löncse*, MTsz.), *gereben* (1294: *Gerebenes*, 1863: *göröbenbe*, TESz.), *fergettyű* (1515: *Fergethew*, 1809: *Fergötyű*, 1831: *Förgettyű*, TESz.), *perje* (1411: *Keserewperye*, 1892: *Pörgye fű*, TESz.), *pendely* (1431: *Pentel*, 1670–704: *Péntölöm*, TESz.).

10. A fenti példákon keresztül azt a kérdést próbáltam meg körüljárni, hogy vajon a jelenkori független *ö-zést* mutató területek *ö-ző* formáinak keletkezéstörténete igazolhatja-e azt az elképzelést, mely szerint az *ü* > *ö* nyíltabbá válnak

az *ö*-zés kialakulásában olyan nagy szerepe volt, hogy esetleg a korábbi *ü*-zö nyelvjárás alakulhatott át *ö*-zövé. Az általam bemutatott példák reményem szerint felhívják a figyelmet azokra a módszertani buktatókra, illetve nehézségekre, amelyek megnehezítik, sőt akár meg is akadályozzák az említett feltevés igazolását. A legnagyobb korlátot megítélésem szerint az jelenti, hogy még azoknak az elemeknek az esetében is lehetetlen bizonyítani az *i* > *ü* > *ö* változási sor lezajlását, amelyek kapcsán az eredeti *i*-zö alak megléte igazolható vagy legalább feltételezhető.

A jelenkori nyelvjárási adatoknak a korai ómagyar korra való vonatkoztatása az itt bemutatottak mellett más akadályokba is ütközik. A nyelvjárási viszonyokat bizonyos településtörténeti változások ugyanis nagymértékben átrendezhetik. Ezt a körülményt különösen fontos szem előtt tartanunk akkor, amikor az összevető vizsgálat egyfelől ilyen nagy időtávlatot kíván egybefogni, másfelől pedig éppen azokra a területekre vonatkozik, amelyek esetében a települési állandóság és ezzel együtt a demográfiai folytonosság (például a török hódoltság, majd az azt követő telepítések hatására) kevésbé volt jellemző (vö. BENKŐ 1957: 45; JUHÁSZ 2018: 319). Óvatosságunk e tekintetben még azzal együtt is indokolt lehet, ha figyelembe vesszük JUHÁSZ DEZSŐ megállapítását, amely szerint az *ö*-zö területek közül „a dél-dunántúli az, amely a török hódoltság pusztításait követően épebben megőrizte középkori nyelvöldrajzi szerkezetét” (2018: 324).

Kulcsszók: nyelvjárástörténet, jelenkori nyelvjárási adatok, forrásérték, labializáció.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128, 301–351.
- BÁBA BARBARA 2019. Az *i* ~ *ü* szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 7–18.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1964. A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai. *Magyar Nyelv* 60: 3–16.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 95–180.
- BÁRCZI GÉZA 1975. *A magyar nyelv életrajza*. Harmadik kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1967. Nyelvtörténet és a mai nyelv. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 41–67.
- BENKŐ LORÁND 1967/2003. A nyelvöldrajz történeti tanulságai. (Akadémiai székfoglaló előadás). In: BENKŐ LORÁND, *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból* 1–3. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 2: 156–178.

- BENKŐ LORÁND 1990. Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája In: SZABÓ GÉZA szerk., *II. dialektológiai szimpozion*. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém. 9–22.
- BYNON, THEODORA 1997. *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI LAJOS 1905. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. *Magyar Nyelv* 1: 291–337.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FEHÉR KRISZTINA 2009. Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 85–96.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 325–350.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*. 1. *Abauj–Csongrád vármegye*. 2. *Doboka–Győr vármegye*. 3. *Heves–Küküllő vármegye*. 4. *Liptó–Pilis vármegye*. A Magyar Névtörténeti Kiadványai 1., 3., 25., 43. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997–2017.
- HORGER ANTAL 1933. A magyar nyelvjárások ő-zése. *Népünk és Nyelvünk* 5: 101–107.
- IMRE SAMU 1968. Az ő-zés típusai nyelvjárásainkban. *Magyar Nyelv* 64: 192–197.
- IMRE SAMU 1971. Szinkronia és diakronia a magyar nyelvátasz anyagában. *Magyar Nyelv* 67: 134–144.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1997. A nyelvtörténet a magyar dialektológiában. *Magyar Nyelvjárások* 34: 43–50.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. 1998. szeptember 23–24. Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 81–90.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. dialektológiai szimpozion*. BDF Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely. 149–153.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. Egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. dialektológiai szimpozion*. BDF Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely. 133–138.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 112: 257–268. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2016.3.257>
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- KASSAI ILONA 2000. Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetében. In: BORBÉLY ANNA szerk., *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. élőnyelvi konferencia előadásai*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 113–119.

- KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. 6. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KIS TAMÁS 2014. Leíró hangtan és hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 52: 89–124.
- KIS TAMÁS 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 93. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.
- KISS JENŐ 1981. *Nyelvjárási tanulmányok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 159. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KISS JENŐ 2003. Általános kérdések. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 11–68.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1– Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005–.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949. A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 1–52.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. Második, javított kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOCSIS ZSUZSANNA 2014. Az \ddot{o} hang jelölése és a fonéma gyakorisága közötti lehetséges összefüggések vizsgálata Svetkovic Katalin levelezésében. In: DRÁVUCZ FANNI – HAINDRICH HELGA ANNA – HORVÁTH KRISZTINA szerk., *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolája „Félúton 9.” Konferenciájának kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 3–10.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 281–300.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 83–98.
- LAZICZIUS GYULA 1932. *Bevezetés a fonológiába*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 33. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- LAZICZIUS GYULA 1934. Bevezetés a fonológiába. III. Történeti fonológia. *Nyelvtudományi Közlemények* 48: 349–381.
- LAZICZIUS GYULA 1936. *A magyar nyelvjárások*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei* 1–3. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1978.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1902–1906.
- ŐHA. = VÉGH JÓZSEF, *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- PÉTER LÁSZLÓ 1951. Az \ddot{o} -zés kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 1: 118–135.

- RML. I. = *Régi magyar levéltár I. Középkori leveleink (1514-ig)*. Szerk. HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
- SILLING ISTVÁN 2007. *Kupuszinai nyelvjárás és szótára*. Loisir Kiadó, Budapest.
- SZABÓ JÓZSEF 1996. Az *ö* hang eredete és az *ö*-zés elterjedése a magyar nyelvjárásokban. In: R. MOLNÁR EMMA szerk., *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. JGYTF Kiadó, Szeged. 295–301.
- SZENDE TAMÁS 1978. Gyula Décsy: Sprachherkunftsforchung. Band I. Einleitung und Phonogenese/Paläophonetik. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1977. [Ismertetés.] *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 252–255.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- UEW. = *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* 1–2. Hrsg. RÉDEI, KÁROLY. Harrassowitz, Wiesbaden – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986–1988.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian* 1–2. *Turcologica* 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.

The source value of contemporary dialects in historical dialectology

It is one of the basic tenets of historical dialectology that in contemporary dialects the different chronological phases of various phenomena may be found side by side. As a result, it is clear that contemporary dialects may represent an important source for research in historical dialectology. The assessment of contemporary data and the examination of their evidential value, however, entails certain methodological obstacles. Thus, for example, as a result of changes in phonological oppositions or due to settlement history or migration processes, the linguistic phenomena found in contemporary dialects may be used for the localization of certain early dialectal features only with limitations. In many ways, however, today's dialectal data may provide real guidance for certain observations in historical dialectology. To illustrate this, my paper introduces various phonological phenomena in the study of which contemporary dialectal data may provide an authentic source for historical dialectology. This is followed by the examination of a specific problem, namely the question of why relying on contemporary dialectal data related to the use of the sound *ö* (rather than the mid *ě* of other dialects) when establishing the center for the use of *ü* in the same contexts in the Old Hungarian era might be problematic.

Keywords: historical dialectology, contemporary dialectal data, source value, labialization.

BÁBA BARBARA
Debreceni Egyetem

A szegmentumok bemutatása a régi magyar grammatikákban

1. rész*

1. Bevezetés. Az európai kultúrkörben született korai görög, majd latin nyelvű grammatikák első fejezete mindig a Grammata, latinul Litterae címet viselte. Mivel a 20. századig nem különböztették meg a nyelvet és a beszédet, ezért ezek a megnevezések felelelték mai fogalmaink szerint a beszédhangok, a fonémák és a fonémák írott megfelelőjének, azaz a betűknek a kérdéseit. A litterának három tulajdonságát tartották számon: nomen (a betű neve), figura (a betű formája) és potestas (a kiejtett betű hangértéke). Már az első tételes grammatikák előtt kialakult a hangoknak egy adott osztályozása részben artikulációs sajátságok, részben percepciós jellemzők alapján.

Az első görög, illetve latin grammatikák a nyelvet ismerő közönség számára íródtak, tehát egy mindenki számára ismert hangzókészlet osztályozása, jellemzése volt a cél. A potestas kérdésével akkor kezdtek behatóbban foglalkozni, amikor egy adott nyelvet idegen nyelvként kezdtek oktatni, és a nyelvtanítás során a kiejtett hangzókat úgy kellett jellemezni, hogy azokat az oktatók minél könnyebben el tudják sajátíttatni a tanulókkal. Az oktatási cél érdekében a szerzők a többé-kevésbé érzékletes leírason túl támaszkodhattak a tanulók (vagy a feltételezett olvasóközönség) által ismert nyelvek hangzókészletére. Ez lehetett a tanulók anyanyelve, az általuk ismert élő nyelvek, illetve az oktatott klasszikus nyelvek helyi ejtészváltozata. Ezzel ellentétes eset volt, amikor az anyanyelvű olvasástani-tás során a már ismert hangzókhoz kellett betűjelet társítani.

Tekintettel arra, hogy a korszakban a fonémák és a beszédhangok fogalmi elkülönítése nem történt meg (és a jelen szakirodalmában sem mindig és feltétlenül egyértelmű, hogy melyik fogalmi kategóriával van dolgunk), e tanulmány szerzői fonémaleírásokként tekintenek a grammatikaszerzők megállapításaira, amelyen belül teret kap a beszédhang jellemzése. Ezt annál is inkább tehetjük így, mivel a beszédet mint folytonos és folyamatosan változó fizikai jelenséget, (analóg) beszédjelet fogjuk fel. Ezt a beszédjelet nem hangokból (szegmentumokból) rakjuk össze, de absztrakció révén lehetséges az, hogy a hangzásmintázatban diszkrét elemeket ismerjünk fel. A folytonos hangzás diszkrét elemekre bontása absztrakció révén történik meg, ennek a műveletnek az eredménye a beszédhang mint séma. A beszédhangra úgy tekintünk, mint prototípusos artikulációs-akusztikai-percepciós konfigurációra, amely a folyamatos beszédben soha nem jelenik meg közvetlenül, mivel a beszédképző szervek folytonos pozícióváltása következtében bizonyos tulajdonságai nem vagy csak részben realizálódnak. A beszédhangok egyes csoportjai közös tulajdonságokon osztoznak, mégpedig azon az alapon, hogy bizonyos beszédhangok a szavakban azonos módon funk-

* A tanulmány elkészítését a Tématerületi Kiválósági Program támogatta.

cionálnak. Az azonos funkciót betöltő beszédhangok egy magasabb absztrakciós szinten fonémaként sematizálódnak. A beszédhangok akkor tartoznak eltérő fonémakategóriába, ha a beszédhangok eltérése azzal jár együtt, hogy a kifejezések formai oldalának a különbözősége eltérő jelentés előhívásával kapcsolódik össze az elménkben (vö. MARKÓ 2017).

A beszélők egyaránt rendelkeznek tudással ennek az (eltérő fokon) absztrakt szegmentumnak a funkcionális (fonéma)tulajdonságairól és az artikulációs, illetve akusztikai-percepciós tulajdonságairól. A beszélők ugyanis képesek e szegmentumokkal fonológiai műveleteket végezni (például egy fonéma megváltoztatásával másik szó létrehozása, minimális párok találása, rímalkotás, szólánc), de arra is reflektálnak, hogy hogyan hozzák létre e szegmentumokat artikulációsan (például fonetikai ismeretek nélkül is képesek vagyunk megragadni, hogy a [m] beszédhangot zárt ajakkal, az orrnyíláson kiáramló levegővel hozzuk létre), ahogyan arra is, hogy milyen perceptív élmény társul egyes szegmentumok hangzásához (lásd például a magas és mély magánhangzók auditív alapú kategóriáit). Azt egyébként, hogy a legjobban és a legkönnyebben az artikulációs tapasztalatunkra tudunk támaszkodni a szegmentumok jellemzésekor, jól mutatja az a tény, hogy a magasabb absztrakciós szinten a szegmentumok jellemzésre használatos fonológiai jelzők (vö. pl. NÁDASDY–SIPTÁR 1994/2016; SIPTÁR 1994/2016) nagy része is artikulációs tapasztalatokra megy vissza (pl. *ajakkerekítéses*, *nazális*), de viszonylag gyakoriak az auditív alapú kategóriák is (pl. *érdes*, *szibiláns* 'sziszegő-susogó'), miközben nyilvánvalóan nem független egymástól a két megközelítés (pl. a *folyamatos* fonológiai jegy mind artikulációs, mind percepciós tapasztalatra utal).

A tanulmányunkban idézett munkák – mint említettük (akárcsak a modern nyelvészeti, fonetikai ismeretekkel nem rendelkező mai beszélők) – nem tesznek különbséget artikulációs fonetikai, percepciós fonetikai és fonológiai sajátosságok között. E tanulmányban azonban az egyértelműség kedvéért a Nemzetközi Fonetikai Ábécé, azaz az IPA jeleivel azonosítjuk a szegmentumokat. Az IPA használatakor vagy a fonémára utaló ferde zárójelek, vagy a beszédhangra utaló szögletes zárójelek fogják közre a szegmentum szimbólumát. Abból kiindulva, hogy az idézett szerzők a nyelvhasználatból absztrahált szegmentumokról beszélnek, amelyeknek egyedi(bb) jellemzőit nem említik, írásunkban a fonémajelölés technikáját, azaz a ferde zárójeles megoldást követjük (függetlenül attól, hogy mi a mai magyar fonológiaelmélet álláspontja az illető szegmentum fonémastátuszát illetően), a szegmentumokra pedig a *hangzó* kifejezést alkalmazzuk (nem döntve arról, hogy fonémaként vagy beszédhangként funkcionálhatnak az eredeti szövegekben).

A korai magyar grammatikák és a latin nyelvű magyar grammatikairódom számos leírást tartalmaz a magyar szegmentumkészlet egészére vagy egy-egy hangzóra vonatkozóan. A jelen tanulmány egyik célja az, hogy bemutassa azt a terminológiát, amellyel a grammatikaszerzők a magyar szegmentumkészletet jellemezték. A másik célja annak a vizsgálatára, hogy a szerzők által használt metaforikus leírások a modern kísérleti fonetika eredményeivel hogyan hozhatók összefüggésbe.

A vizsgálat eredményeit felhasználhatja a tudománytörténet. Elsősorban a magyar hangtan története, hiszen elemzi mindazokat az adatokat, amelyeket

VÉRTES O. ANDRÁS gyűjtött össze alapvető művében (1980). Fontos lehet a terminológia és a hozzá fűzött magyarázatok feltérképezése a tágabb magyar nyelvtudomány-történet szempontjából, hiszen kirajzolhatódnak az egyes szerzők és munkák forrásai, kapcsolódási pontjai, beágyazottságuk az európai grammatikaírói hagyományba. A magyar és más nyelvű példák, a kontrasztív megjegyzések megmutatják az idézett szerző, illetve a korabeli tanulók vagy a feltételezett olvasóközönség nyelvismeretét. A fő tanulságok mellett a kutatás rávilágíthat például a magyarországi latin ejtésre, esetenként a görög és a héber nyelv hangzására.

A fentiekén kívül a vizsgálat lehetőséget kínál a filológiai és a kísérleti megközelítés összekapcsolására. Az eredmények hasznosak lehetnek a metaforakutatás számára is.

Tanulmányunkban a következő kérdésekre kerestük a választ: 1. A teljes magyar szegmentumkészletet bemutatják-e a szerzők vagy csak egy részét? 2. Milyen terminológiát használnak, hogyan szerveződik a terminológiai rendszer? 3. Van-e egységes terminológia, vagy szerzőnként/művenként eltérő szakszókincsel számolhatunk? 4. A modern fonetikai ismeretek alapján milyen jellemzőkkel hozhatjuk összefüggésbe a szerzők által alkalmazott terminusokat? 5. Kimutatható-e a terminológia vagy terminológiák valamilyen forrása?

2. A vizsgálat anyaga, módszere. A vizsgálat törzsanyagát a Corpus Grammaticorumban szereplő korai magyar grammatikák és ortográfiák adták, a 17. század elejétől a 18. század elejéig terjedő korszakból. (Az adatokat az eredeti kiadások, illetve az újabb, hasonmást és fordítást tartalmazó kiadások alapján idézzük, ezekre az évszámok utalnak.) A korai magyar grammatikák és ortográfiák nagyrészt latin nyelven íródtak, és még a magyar nyelvűekben is a hangzókra vonatkozó terminológia csaknem mindig latin nyelvű. Például GELEJINél a *g* /*g*/ és a *gy* /*ʃ*/ hangzó különbségéről ezt olvassuk: „A’ g a’ Magyar nyelvben valahol *y* nélkül iratik, mind *duré pronuncialtatik...*” (értsd: keményen ejtik) (1645: A6). Ritkán fordul elő magyar nyelvű leírás, és ezek is olykor inkább alkalmi megnevezésnek, mint szakszavaknak tűnnek. Szintén GELEJINél ez áll a *cs* /*tʃ*/ hangzóról: „A tsitsegés a Magyar fzővban...” (1645: A1). Kihagytuk a vizsgálatból SYLVESTER JÁNOS *Grammatica Hungarolatina* (1539) című munkáját, több okból is. Egyrészt a mű történetéből tudjuk, hogy mivel a 18. század második feléig lappangott (ÉDER 1989), közvetlen hatása nem lehetett a későbbi munkákra, melyek közül az időben legközelebbit, SZENCZIÉT (1610) is 70 év választja el tőle. Másrészt SYLVESTERNél olyan egyedi, a hangokat *rectus-obliquus* párokra osztó rendszert találunk, amelynek nincs folytatása, a hangokat leíró terminológiája nem illeszkedik a következő nyelvészeti munkák nagyjából egységes szemléletébe.

Kitekintésképpen viszont a korai grammatikák vizsgálatát kiegészítettük két másik latin nyelvű munkával: egy nyelvhasznító munkával, SAJNOVICS *Demonstratiójának* második kiadásával (1771), valamint RÉVAI MIKLÓS *Antiquitatesével* (1803). A *Demonstratiót* azért vettük bele a vizsgált munkák közé, mert itt is a nyelvet egyáltalán nem ismerő közönségnek kellett bemutatni a magyar hangrendszert, RÉVAI munkája pedig a latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom legutolsó korszakából való, annak egyik záró darabja.

Az adatokat az első szerző gyűjtötte ki manuálisan a szövegekből, igyekezve az összes adatot feltérképezni. Ennek az adatbázisnak az alapján rajzolódtak ki a terminológia mintázatai. Természetesen az összes adatot nincs mód idézni, tanulmányunk csak egy-egy jellegzetesebb példát hoz illusztrációképpen.

A munkák (GELEJÉ-t kivéve) latin nyelvűek, ezért a terminusokat az első szerző magyar fordításában adjuk meg. A korabeli terminológia természetesen nem feleltethető meg a mai fonetikai-fonológiai irodalomban megjelenő rendszer(ek)nek és terminológiának. Ezek többnyire (ahogy ez a korai, rendezetlen terminológiáknál várható) közszoói szavak szűkebb, speciális értelemben való metaforikus használatát jelentik. Ezért a fordításban a következőképp járt el az első szerző: mivel a latin terminus inkább egy-egy fogalomkört, jelentéstartományt jelöl, többféle magyar fordítása is lehet. Az első előfordulásnál ezért többféle magyar megfelelő is szerepel, majd a továbbiakban ezekből egyet kiválasztva azt következetesen alkalmazzuk a latin szó megfelelőjeként. Fontosnak tartottuk ugyanis, hogy a magyar terminológia tükrözze az idézett szerzők eredeti gondolatrendszerét és szóhasználatát. Így például a *densus* 'sűrű, tömör, szakadatlan' jelentésű, erre a továbbiakban a tanulmány a *sűrű* szót alkalmazza. Az *acutus* 'éles, hegyes, magas [hangzású]' jelentésű, erre következetesen az *éles* szót alkalmaztuk.

3. A leírásokban szereplő szegmentumok köre. A vizsgált anyag a közép-magyar nyelvre vonatkozik (DÉVAI BÍRÓ 1549-es ortográfiája az alsó korszakhatárra esik, SAJNOVICS 1771-es és RÉVAI 1803-as munkája a felsőre). A közép-magyar korban már a mai magyar hangzórendszerrel számolhatunk, az egyetlen, a korban keletkező hangzó a /dz/. A grammatikaszerzők igyekeznek a kirívó nyelvjárásiasságokat kerülni, így az egyes nyelvjárási rendszerek helyett általánosabb érvényű leírást adni.

A grammatikák azonban nem foglalkoznak a bemutatni, illetve tanítani kívánt magyar hangzókészlet egészével. Ennek nagyon egyszerű oka van: mivel feltételezték, hogy a célközönség tisztában van a beszélt latin nyelv szegmentumkészletével, csak az ettől eltérő hangzókat tartották szükségesnek bemutatni. (Ne felejtsük el, hogy az iskolákban mindenütt tanították a latint, és sokszor az írás-olvasás tanítása is a latin nyelvre vonatkozott.) A latin hangzókészlet itt a magyarországi latin ejtést jelentette. Természetesen ez a régi magyarországi latin ejtés maga sem volt egységes, hiszen különböző tényezők (pl. iskolázottság, felekezet, európai kapcsolódási irányok) tagolták. Így például a legtöbb szerzőnél találunk utalást a korabeli magyar *s*-ezésre, azaz a latin *s* /s/ *s* [ʃ]-nek való megfelelésére a magyarországi latin ejtésben (GERSTNER 2018: 256). KOMÁROMINÁL (1655/2008: 77) például az *s* /s/, azaz az *s durum* ('kemény sz') ejtését a latin *ventus*, *sinus* szavak szemléltetik. De van ellenpélda is. PERESZLÉNYI grammatikájából ugyanis az derül ki, hogy az ő latin ejtészváltozatában az *s* betű hangértéke [s] volt: „A kiejtés megegyezik a latinnal, kivéve a következő eltéréseket. [...] A [magyar nyelvben] az *S*-t úgy ejtjük, mint a német *Sch*-t vagy a cseh *ſſ*-et” (1682/2006: 45). Az eltérés háttérében a szerző felekezete vagy tanulmányai állhattak. (Összefoglalóan I. KOROMPAY E. 2021.)

Azok a hangzók, amelyeket a vizsgált munkák tárgyaltak, tehát a következők: a mássalhangzóknál a spiránsok és affrikáták egy csoportja: /s ʃ z ʒ ts tʃ/ és a palatális mássalhangzók: /j c ʎ j/. A magánhangzók közül pedig az /ɒ a:/; /ɛ e:/ és a diftongusnak nevezett hangzók, melyek egyrészt a V + i kapcsolatokat jelentették, másrészt az /ø/-t és az /y/-t (1. táblázat) (vö. még KOROMPAY K. 2018: 96–97).

1. táblázat

A vizsgált szegmentumok (Per. = PERESZLÉNYI 1682/2006, Köv. = KÖVESDI 1686/2010)

A betű(k) a régi nyelvtanokban	A betű a mai magyar írásban	A betű hangértékének IPA-jele	Példa
ʃ, ʒ, ʃz, sz	sz	/s/	<i>aʃzʒony</i> (Per. 51)
s, ʃ	s	/ʃ/	<i>sárt, farat</i> (Per. 75)
z	z	/z/	<i>pé^zny</i> (Per. 75)
ʃ, s, ʒ	zs	/ʒ/	<i>ʒák, sák</i> /za:k/ (Per. 77)
cz, tz, c	c	/ts/	<i>aczél</i> (Per. 45) <i>cérna, czérna</i> (Köv. 25)
cz, cs, ch, ts	cs	/tʃ/	<i>bátoritsad</i> (Köv. 27), <i>csuf</i> (Köv. 31), <i>tanács,</i> <i>chont</i> (Per. 45)
g, gy	gy	/j/	<i>gyöngy</i> (Per. 47),
t, ty	ty	/c/	<i>tyuk</i> (Per. 47)
l, ly	ly	/ʎ/	<i>mely</i> (Per. 47)
ń, ny	ny	/ɲ/	<i>menny</i> (Per. 47)
a	a	/ɒ/	<i>tanács</i> (Per. 45)
á	á	/a:/	
e	e	/ɛ/	<i>menny</i> (Per. 47)
é	é	/e:/	<i>czérna</i> (Köv. 25)
ő, ö	ő	/ø/	<i>gyöngy</i> (Per. 47)
ű	ű	/y/	<i>űveg</i> (Köv. 35)
ay, ey, öy, oy	aj, ej, öj, oj	/ɒj ej øj oj/	<i>haytok</i> /hɔjtok/ <i>eytek</i> /ejtek/, <i>röytem</i> /røjtem = <i>rejttem</i> /, <i>foytom</i> /fojtom/ (Per. 47)

4. A mássalhangzók

4.1. A spiránsok és az affrikáták. A régi grammatikák az előbb felsorolt, ma is szibilánsnak nevezett, képzésmódjuk szerint részben spiránsnak, részben affrikátának kategorizált szegmentumokat egyaránt összefoglalóan a *sibilus* 'susogás, sziszegés' néven tárgyalták. A sibilus általános kategóriáján belül az egyes hangzókat a hangzás percepcióis jellemzői alapján különítették el. A csoporton belül a viszonyítási pontnak az *s* /ʃ/ tűnik, mint ami az általában vett 'sibilus' hangzást jelöli, és a többi hangot pedig egy-egy jelzővel különítik el tőle.

Ha viszonyítani kell, akkor a grammatikák az *s-t* /ʃ/ a következőképpen írják le: *s durum* 'durva, kemény *s*' (KOMÁROMI 1655/2008: 77), *sibilus asper* (RÉVAI 1803 passim) 'rekedt [hangú], egyenetlen, érdes sziszegés', SZENCZINÉL (1610/2004: 85) *sibilus densior*, azaz sűrűbb sziszegés, KÖVESDINÉL (1686/2010: 27) *sibilus crassus* 'durva, nyers, vastag sziszegés'. Az *s* /ʃ/ tehát úgy jelenik meg, mint sűrű, durva, érdes hangélmény.

A szerzők az *s-t* /ʃ/ legtöbbször az *sz-szel* /s/ állítják szembe, hozzá viszonyítják. KOMÁROMINÁL (1655/2008: 75) az *sz* /s/ *tenuis et molle sibilum* 'vékony, lágy sziszegés'. PERESZLÉNYINÉL (1682: 45) is az *s-sel* szembeállítva jelenik meg az *sz*: *densius quam s* 'sűrűbb, mint az *s*', ahogy KÖVESDINÉL (1686/2010: 27) is: *sibilus subtilis* 'finomabb, gyengébb sziszegés'. RÉVAINÁL (1803 passim) *sibilus acutus* 'éles, magas sziszegés'. Az *sz* /s/ tehát puhább, gyengébb, élesebb benyomást kelt, mint az *s* /ʃ/.

A *zs* /z/ megítélése KOMÁROMINÁL (1655/2008: 25) *s crassissimum et densissimum* 'igen vastag és sűrű *s*', RÉVAINÁL (1803 passim) *sibilus densus*, sűrű sziszegés, amely közelebb áll a *z*-hez (/z/), mint az *s*-hez (/ʃ/). A vezető benyomás tehát a hangzás vastag, sűrű, folyamatos jellege, különösen az *s-sel* (/ʃ/) szembeállítva.

A *z* /z/ RÉVAINÁL (1803 passim) és SZENCZINÉL (1610/2004: 85) *sibilus lenis* 'gyenge, csendes, halk sziszegés'. SAJNOVICS (1771/1994: 41) viszont erős, határozott hangnak (*fortiter sonat*) írja le.

A két, ma affrikátának kategorizált hangzó, a *c* /ts/ és a *cs* /tʃ/ mindig egymással párba állítva jelenik meg. A *c sibilus tenuis*, vagyis 'vékony sziszegés' RÉVAINÁL (1803 passim), KOMÁROMINÁL (1655/2008: 75) és KÖVESDINÉL (1686/2010: 27). GELEJI (1545: A1) lágyabbnak írja le, mint a *cs-t*: „[cz esetében a *c*-hez] lágyításnak okáért adatik mellé *z*, hogy ne úgy pronuntialtassék, mint a *ch*” /tʃ/.

Párja, a *cs* /tʃ/ egyöntetűen mint igen sűrű, igen vastag hangzás jelenik meg, vagyis ugyanazokat a jelzőket használják a leírására, mint a *zs* /z/ esetében, de a *c*-hez (/ts/) viszonyítva. *Sibilus admodum crassus* RÉVAINÁL, KOMÁROMINÁL, KÖVESDINÉL (idézett helyek), *sibilus densus* szintén RÉVAINÁL, TSÉTSINÉL (1708/2009: 21), SZENCZINÉL (1610/2004: 31). SZENCZI a szótárának (1604) az előszavában is megismétli ezt a hasonlítást, ahol szavai szerint a *cs* /tʃ/ sűrűbb és vastagabb, mint a *c* (*crassior et durius quam c*). A *cs* /tʃ/ hangzását GELEJINÉL (1545: A1) magyar megfogalmazásban is olvassuk, de ezek a szavak valószínűleg nem állandósult terminusok: *tsitsegés*, *tsamtsova pronunciatatik*.

A *c-t* (/ts/) a *k*-val (/k/) is összehasonlítják, a *mollis-durus* jelzőpárral jellemezve. Ez az összevetés feltehetőleg nem a sibilus csoporton belüli különbségtétel, hanem a magyarországi latin kiejtés szabályaira utal a *c* betű esetében. A magyarországi latin ejtésben ugyanis az egyházi latin ejtést követve a *c* betűnek kétféle hangzó felelt meg: elől képzett magánhangzó előtt /ts/, más esetben (hátral képzett magánhangzó előtt, mássalhangzó előtt, szóvégen) /k/. KÖVESDI (1686/2010: 25) így ír: „Ha a *C* előtt vagy után magánhangzó áll, keményen hangzik, mint a *k*: ha viszont *e* vagy *i* követi, lágyabban hangzik, éppúgy, mint a latinoknál.” Hasonló megjegyzést olvassunk TSÉTSINÉL is (1708/2009: 23).

Összegezve: a központi elem az *s* /ʃ/, mint ami maga jelenti a kategóriát. A kategórián belül az *s* /ʃ/ : *sz* /s/; *z* /z/ : *zs* /ʒ/ : *s* /ʃ/; *c* /ts/ : *cs* /tʃ/ hangzókat hasonlítják össze a vékony/gyenge/magas : vastag/durva/egyenetlen fogalomkör mentén.

A szibilánsok kategóriája a mai fonológiai terminológia szerint ugyancsak az alveoláris és posztalveoláris képzéshelyű zöngétlen és zöngés réshangokat és zár-rés hangokat foglalja magában. Ezek közül a korabeli grammatikák – mint láttuk – a réshangok teljes körét, de a zár-rés hangok közül csak a zöngétleneket sorolják fel.

Az alveoláris szegmentumok létrehozásakor a nyelv pereme a fogmederhez és a fogakhoz közelítve alkot rést (réshangok) vagy zárt, majd rést (zár-rés hangok). A posztalveoláris szegmentumok esetében a nyelv pereme a fogmeder mögötti területhez közelít a legjobban, azzal alkotva rést (vagy zárat, majd rést), miközben az ajkak kissé előrecsücsörödnek. Míg az alveoláris /s/ (és az azonos képzéshelyű hangzók) esetében a nyelv az alsó fogsorhoz nyomódik, addig a posztalveoláris /ʃ/ (és az azonos képzéshelyű hangzók) esetében a nyelv eleje kissé megemelkedik, ezáltal ilyenkor az akusztikai szerkezet létrehozásában egy, a nyelv alatt képződő (szublingvális) üreg is részt vesz (HARRINGTON 2010).¹

Az orális réshangok ejtésekor a tüdőből kiáramló levegő feltorlódik a szájüregi akadály mögött, ezáltal a szájüregben megnő a nyomás. A résen kiáramló levegő turbulens zörejt hoz létre a súrlódás következtében (SHADLE 1989). A zöngétlen réshangok (és zár-rés hangok) magas frekvenciájú spektrális összetevőket tartalmaznak, a zöngések esetében ehhez hozzájárul egy kis energiájú, alacsony frekvenciás spektrális összetevő, a zöngé. A réshang spektrális jellemzőit az akadály előtti (az akadály és az ajkak közötti) üreg mérete és formája határozza meg (STEVENS 1998). Az alveolárisok esetében ez az üreg kisebb térfogatú, mint a posztalveolárisoknál, ahol eleve hátrébb van az akadály (rés, illetve zár, majd rés), illetőleg hozzáadódik a térfogathoz az ajakcsücsörítésből adódó téri többlet, valamint a szublingvális üreg is növeli azt. Ennek megfelelően a két képzéshelyen (alveoláris és posztalveoláris) keletkező zörejh hangok spektrális jellemzői is eltérnek: a szájüregben hátrébb (és nagyobb üreggel) képzettek frekvenciája alacsonyabb. Ezt befolyásolja még a zöngéesség is, hiszen az alacsony frekvenciájú zöngé jelenléte a jelben az alacsonyabb frekvenciaértékek felé „tolja el” a spektrumot. Mindez percepciósan elkülöníthetővé teszi a különféle képzéshelyű és zöngéességű szibilánsokat.

A beszédpercepció természetszerűleg a folyamatos beszédjel alapján hozza meg a döntéseit, a szibilánsok esetében is többféle kontextuális, illetve koartikulációs hatás segíti elő az auditív alapú azonosítást. A kísérleti eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy a különféle réshangokat elsősorban a spektrum energiaeloszlása alapján tudjuk percepciósan megkülönböztetni, a fentiekben összefoglalt artikulációs-akusztikai mintázatok eltérése következtében (WRIGHT et al. 1996–1997).

¹ A szóban forgó beszédhangok ejtését demonstráló videofelvételek elérhetők a következő honlapon, a megfelelő IPA-jelre kattintva: <https://seeingspeech.ac.uk/ipa-charts/?chart=1&datatype=1&speaker=1> (LAWSON et al. 2018).

A réshangok artikulációs és akusztikai célja statikusnak mondható, azaz az ejtés közben az artikulációs konfiguráció nem változik (jelentősen), és ez a percepció számára hosszabb ideig elérhető spektrális alakzatot biztosít. Különösen igaz ez a zöngétlen réshangokra, amelyeknek az ejtése hosszabban fenntartható, hiszen nem befolyásolja az az aerodinamikai ellentmondás, hogy egyszerre kellene fenntartani a zöngét és a turbulenciát. Ugyanis ha a réshang zöngés, akkor amellet, hogy a szájüregben egymással szemben elhelyezkedő képzőszerveket közelítjük egymáshoz, és az így kialakított szűk rés mögött a tüdőből kiáramló levegő segítségével nagy nyomást kell létrehoznunk, a zöngé, azaz a hangszalag-rezgés létrejöttéhez teljesülnie kell annak a feltételnek, hogy a hangszalagok alatti (szubglottális) nyomás nagyobb, mint a hangrés fölötti (szupraglottális) nyomás. Nagyon pontos képzőszervi gesztusokra van szükség ahhoz, hogy eltaláljuk azt az aerodinamikai „egyensúly”-t, amelyben mindkét komponens egyszerre és kellő súllyal van jelen, azaz a hangszalag-rezgés is fennmarad (mert a szubglottális nyomás meghaladja a szupraglottálisat), és a résnél is kialakul a mássalhangzó létrehozásához szükséges, nagy intenzitású turbulens áramlás (vö. pl. JOHNSON 2003). Ennek a komplex mintázatnak a nehézsége azt eredményezi, hogy a világ nyelveiben a zöngés zörejhangok ritkábbak, mint a zöngétlenek, és átlagos időtartamukat tekintve is rövidebben realizálódnak náluk, illetve gyakorta módosulnak az ejtés során, például zöngétlenednek vagy (zöngés) approximánssá alakulnak (pl. MADDIESON 1997; GRÁCZI 2012; GRÁCZI–KREPSZ 2018).

Az affrikáták, azaz a zár-rés hangok ejtése dinamikusabb, amennyiben e mássalhangzók időtartamán belül három fázist különíthetünk el, a zárét, a zárfeleptanását és a rését, ebben a sorrendben. A magyar affrikáták esetében a zár és a rés képzéshelye azonos (azaz homorgánok): a /ts/ esetében mindkettő alveoláris, a /tʃ/ esetében pedig posztalveoláris. Az e két hangzó közötti képzéshelybeli különbségre az IPA-szimbólumban a rést reprezentáló második betű utal (az IPA-ban nincs külön jele a posztalveoláris zárhangnak, ezért a /tʃ/ esetében is /t/ a zárkomponens jele). A zár-rés hang nem két mássalhangzó kapcsolata, hanem egy, komplex mássalhangzó, az IPA az azonosítás megkönnyítése céljából alkalmaz rá olyan szimbólumot (újabbán általában ligatúrát), amelyből „kiolvashatók” az artikulációs komponensek: a zár- és a réselem.

Mint láttuk, a percepció az akusztikai szerkezet (egyres jellemzői) alapján különíti el egymástól az egyes hangzókat, és a szibilánsok esetében a képzéshely alapvetően meghatározza a spektrális alakzatot. A korabeli grammatikákban felsorolt affrikáták képzéshely szerinti megkülönböztetése ennél fogva ugyanúgy a turbulenciázörej frekvenciaszerkezete alapján történhet, mint a spiránsok esetében.

A korabeli szerzők vélhetően azért jellemzik a zöngétlen alveoláris réshangokat és zár-rés hangokat *vékony*-ként, *lágv*-ként, *éles*-ként, *magas*-ként, *finomabb*-ként, mert a kisebb rezonátorüreg miatt ezekben a felső frekvenciákon vannak intenzívebb zörejjösszetevők, jellemzően a 6000 és 8000 Hz közötti tartományban (vö. STEVENS 2000); ezek felelősek az éles, sziszegő hangzásért. A zöngétlen, posztalveoláris spiránsok és affrikáták *durva*, *kemény*, *érdes*, *sűrű*, *vastag* hangzását az alacsonyabb frekvenciatartományban, 2200 és 5000 Hz között mérhető

intenzívebb zörejek adják, a kifejezetten susogó érzetet a 3500 Hz körüli legintenzívebb zörejtartományra vezethetjük vissza (STEVENS 2000).

A zöngések jellemzése a zöngétlenekhez képest – ha nem is állapítják meg a grammatikaírók expliciten magának a zöngének a jelenlétét – az eltérést olyan jellemzőkben ragadja meg, amelyek a zöngé miatt az alacsonyabb frekvenciákon is jelet tartalmazó, ennél fogva kiegyenlítettebb és így összességében kisebb amplitúdójú spektrális alakzatra utalhat. Így például utalnak a szerzők a /z/ gyenge sziszegésére, vagy más megközelítésben a /z/ és /ʃ/ közötti (RÉVAI 1803) voltára. Ez utóbbi esetben ráadásul a szerző szerint a /z/ közelebb van a /z/-hez, ami feltehetőleg a két szegmentum zöngésségbeli hasonlóságára utal.

Az 1. ábrán meg is figyelhetjük mindezt. Az első oszlopban az /s/, majd az /ʃ/, a /z/ és a /z/ mássalhangzók regisztrátumai láthatók a következő sorrendben: az első sorban a hangnyomás-idő függvény (rezgéskép vagy oszcillogram), a második sorban a hangszínkép, majd az ezek alapján előállított ún. cochleogramok, végül a mássalhangzók időbeli középpontjából vett spektrális burkológörbe (az összetevők intenzitása a frekvencia függvényében az adott időpillanatban).

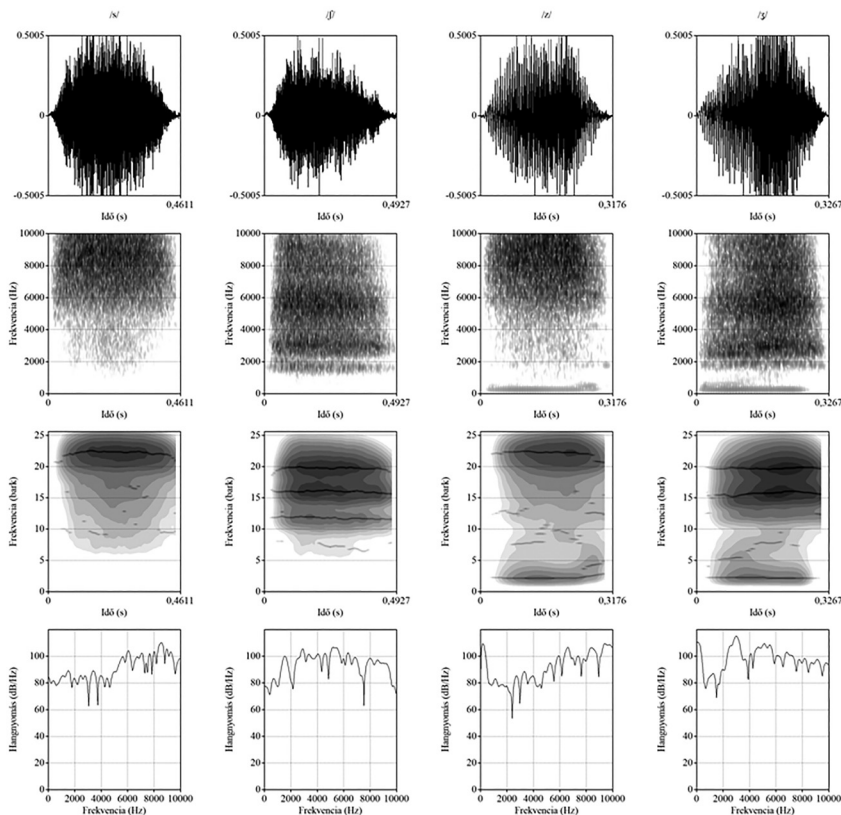
Az emberi hallás 24 kritikus sávra bontható fel a 20 és 15 500 Hz közötti hallástartományban (FASTL–ZWICKER 2006). Ez a modell szolgál a Bark-skála alapjául. A Bark mértékegység előtti szám a szűrő sorszámára utal. A Bark-skála használatának jelentősége az, hogy az emberi hallás frekvenciafüggő érzékenységén alapul, így az abszolút frekvenciaértékek (Hz) helyett a Bark megadása a humán észleleti feldolgozásra utal. Így tehát a percepció tapasztalathoz a harmadik sorban látható cochleogramok visznek a legközelebb, mivel ezek modellezik a spektrogram alapján a Corti-szervben a szőrsejtek működését. A legjobban tehát a harmadik sorban látható grafikonok mutatják meg, hogy az alveoláris /s/ és /z/ esetében magasan, 20 Barknál van intenzív frekvenciaösszetevő, míg a posztalveoláris /ʃ/ és /z/ esetében jobban „szétterül” az intenzív frekvenciatartomány. Ebből adódhat az, hogy az alveolárisokat éles hangzásúnak, sziszegőknek, a posztalveolárisokat pedig sűrű hangzásúnak, susogóknak észleljük.

4.2. A palatálisok. A *gy* /j/, *ty* /c/, *ly* /k/, *ny* /ɲ/ jellemzése eléggé egyöntetű. Minden szerző azt emeli ki, hogy a párjukhoz, a *g*, *t*, *l*, *n* hangokhoz képest lágyabb hangzásúak. SZENCZI (1610/2004: 87) szerint a *gy*, *ty*, *ly*, *ny* *lenius et liquidius* ’gyengébben és folyékonyabban hangzik [mint a *g*, *t*, *l*, *n*]’, mert a bennük levő *y* lágyítja (*emollit*) és megtöri (*frangit*), mintha *j* rejlene bennük. KÖVESDI (1686/2010: 27) és PERESZLÉNYI (1682/2006: 47) egyaránt úgy fogalmaz, hogy az *y* *iuvat ad molliorem pronunciationem* ’az *y* a lágyabb kiejtésre szolgál’. A lágyabb palatálisokhoz képest a nem palatális megfelelőt keménynek jellemzik, GELEJNÉL például (1645: A6): „A’ *g* a’ Magyar nyelvben valahol *y* nélkül iratik, mind *durē pronunciatatik*...” A palatálisoknál kivételesen az artikulációról is olvasunk leírást. KOMÁROMI (1655/2008: 26) azt mondja, hogy a lágyított *t*-t a szájpadhoz helyezett nyelvvel kell ejteni (*t emollitum lingua palato affixa efferendum*).

Összegezve: a palatálisoknál a lágyságot emelik ki, amit a nem palatális párjukhoz képesti *j*-s hangzás biztosít, a képzésben pedig a szájpad szerepét említik.

1. ábra

Az /s/, /ʃ/, /z/ és /ʒ/ mássalhangzók rezgése (1. sor), hangszíne (2. sor), cochleo-gramja (3. sor) és spektrális burkológörbéje a mássalhangzó időbeli középpontjából (4. sor)
(Az ábrásor GRÁCZI TEKLA ETELKA munkája.)

A korabeli munkák palatális zárhangokat, nazálist és approximánst sorolnak fel. A felpattanó zárhangok (explozívák) úgy jönnek létre, hogy a beszédképző szervek zárt alkotnak, amely mögött felgyülik a kiáramló levegő, és az így létrejövő nagy nyomás szétpattintja a beszéd szerveket. A záralkotástól a zárfelpattanásig tartó intervallum a zárszakasz (zöngések esetében ezt zöngéfázisnak, zöngétlenek esetében néma fázisnak nevezzük). A zárfelpattanási zörej lenyomata egy függőleges vonal, amelynek vastagsága a felpattanás időtartamát reprezentálja, amely attól függ, hogy mekkora felületen érintkeznek a zárt alkotó beszédképző szervek (és az eltávolodásuk mennyi időt vesz igénybe). A felpattanó zárhangok esetében a zárszakasz időtartama hosszú, míg a zárfelpattanási zörej igen rövid, ugyanakkor ez a képzéshelytől függően alakul: a palatális felpattanó zárhang zárszakasza rövidebb, felpattanási zöreje pedig hosszabb, mint az alveolárisoké (2. ábra). (Vélhetőleg ez a sajátosság az egyik oka annak, hogy a 20. századi szerzők egy része [pl. MAGDICS 1965] az e helyt palatális zárhangként besorolt /c j/ hang-

zókat affrikátáknak minősíti. A kérdéses hangzók besorolásának nyelvtudomány-történeti vonatkozásaira l. KÁZMÉR 1961.)

A zárfelpattanási zörejben a képzéshelytől függően eltérő frekvenciákon vannak intenzív gócek, és a spektrális alakzat is különbözik. Például a /t/ spektruma viszonylag lapos, míg a /c/-é kiemelkedő csúcsot tartalmaz a felső frekvenciákon (l. KOCHETOV–LOBANOVA 2007 több nyelv adatait áttekintő tanulmányát). Ugyanakkor önmagában a zörej spektruma alapján a zármássalhangzók nem feltétlenül különböztethetők meg perceptuálisan, mivel a követő magánhangzó spektrális szerkezete (elsősorban elől vagy hátul képzett volta) is szerepet játszik az azonosításban (HARRINGTON 2010). Így a felpattanó zárhangok percepcióját illetően a szakirodalom a zörej spektrális szerkezetét és a formánsátmenetet együttesen tartja elsődleges akusztikai kulcsnak, azaz a zárhangok képzési helyét az alapján is azonosítjuk, hogy a következő magánhangzóba hogyan alakul át a spektrális alakzat. (Ugyancsak szerepet játszik a zöngékezdési idő és más akusztikai tulajdonságok is, ezekre azonban itt nem térünk ki.)

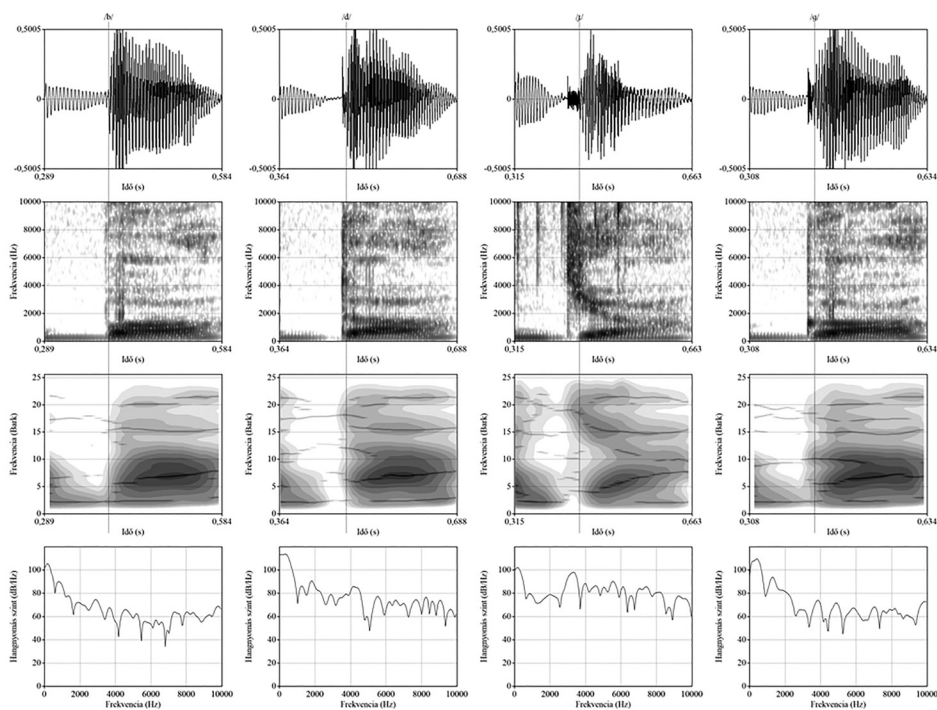
A formánsok a zöngés hangzók spektrális szerkezetében mérhető energia-csúcsok, amelyek úgy jönnek létre, hogy a hangszalagrezgéssel előállított zöngé rezgésformája gerjeszti az artikulációs csatornát. A zöngé kváziperiodikus összetett rezgés, amely tartalmazza az alaphangot (a legkisebb frekvenciájú és legnagyobb amplitúdójú összetevő, f_0) és annak felharmonikusait (frekvenciái az alaphang frekvenciájának egész számú többszörösei). Ez a zöngéhang kerül az artikulációs csatornába, ahol a felharmonikusok bizonyos csoportjai a pillanatnyi rezonanciafrekvenciákon és környékükön felerősödnek. Ezeket a felerősödött felhangcsoportokat nevezzük formánsoknak, jelük a frekvencia növekedésének függvényében F_1 , F_2 , F_3 , stb. A magánhangzók esetében az első formáns (F_1) elsősorban a nyelvemelkedéssel és az állkapocs nyitási szögével áll összefüggésben. A jelen kérdéskör szempontjából lényegesebb második formáns (F_2) a nyelv vízszintes helyzetével (és az ajakműködéssel) függ össze.

MAGDICS (1965) adatai szerint a magyarban kihasznált obstruens-képzéshelyek közül a palatálisok esetében a legmagasabb frekvenciájú az F_2 -átmenet magánhangzó felőli végpontja. A palatálisoknál ugyancsak magas az F_3 , és alacsony az F_1 értéke (KOCHETOV–LOBANOVA 2007). A 2. ábrán látható grafikon-sorozatból jól látszik, hogy a palatális /j/, illetve a /jɥ/-átmenet valóban eltér akusztikai szerkezetét tekintve a többi, a magyarban használatos zárhangtól, és ez a különbség egy mintegy 3000 Hz-en (valamivel 20 Bark alatt) realizálódó második csúcsból adódik.

Habár a mai köznyelvi magyar beszédben nem különböztetünk meg /l/ és /ʎ/ hangzót, a magyar nyelvjárások egy részében él ez a különbség. Ennek ellenére fonetikai adatokat nem találtunk a magyar /ʎ/-re vonatkozóan. Azokban a nyelvekben, ahonnan rendelkezünk adatokkal, például a (brazíliai) portugálban, szintén azt a különbséget találták (6 beszélő esetében) a két beszédhang akusztikai szerkezetében, hogy a palatális laterális approximáns /ʎ/ F_2 -értéke magasabb frekvencián (1797–2298 Hz) realizálódik, mint az alveoláris laterális approximáns /l/ F_2 -értéke (978–1278) (CHARLES–LULICH 2019).

2. ábra

A /b/, /d/, /j/ és /g/ mássalhangzók és egy /v/ magánhangzó kapcsolata: rezgéskép (1. sor), hangszínkép (2. sor), cochleogram (3. sor) és spektrális burkológörbe (4. sor) a mássalhangzó és a magánhangzó közti átmenet időpontjából (4. sor)
(Az ábrásor GRÁCZI TEKLA ETELKA munkája.)

A nazálisok képzéshely szerinti megkülönböztetése a percepcióban bizonytalanak mutatkozik kísérleti helyzetben, szintetizált minták alapján (vö. GÓSY 1989), ugyanakkor MAGDICS (1965) akusztikai adatai ugyancsak arra utalnak, hogy a palatális nazális a bilabiális és az alveoláris képzéshelyűhöz képest szintén magasabb frekvencián mutat kiemelkedő spektrális összetevőt.

A palatális hangzók artikulációjában – mint láttuk – a képzőszervek érintkezési felületének mérete is eltér a többi lingvális képzéshelyen létrejövő, de elsősorban az alveoláris hangzókétól. BOLLA (1980, 1995) palatogramjai, lingvogramjai és röntgenogramjai alapján, amelyek a nyelvhat és a szájpad érintkezését mutatják, a palatális képzéshelyen a legnagyobb kiterjedésű az érintkezés mind a felpattanó zárhangok (/c j/), mind a nazális (/ɲ/) esetében, összevetve a más képzéshelyű lingvális explozívák és nazálisok képzőszervi mintázataival.² Mindezek a perceptuális (magas második [és harmadik] formáns) és artikulációs (a nyelvhat

² E beszédhangok ejtését demonstráló videofelvételek is elérhetők a <https://seeing-speech.ac.uk/ipa-charts/?chart=1&datatype=1&speaker=1> honlapon. Itt a /l/, /j/ és /k/ artikulációs és hangszíni eltérése is megfigyelhető.

nagy kiterjedésű érintkezése a kemény szájpaddal) tapasztalatok vezethetnek oda, hogy az idézett szerzők (és a szakirodalom általában a mai napig is) *lág*y-ként minősítik a palatális mássalhangzókat. Megjegyezzük, hogy a magas második-harmadik formáns – alacsony frekvenciájú első formánssal kombinálódva – vezet, hasonlóképpen, a *magas* jelzővel való minősítéshez a palatális (azaz ott ’előlképzett’) magánhangzók esetében.

További kérdést vet fel az, hogy a magyar írásban miért a *gy* lett a /j/ jele, holott minden más esetben az alveoláris hangzó betűjeléből jött létre a palatálisnak a betűjele: *t* vs. *ty*, *l* vs. *ly*, *n* vs. *ny*. Ennek helyesírás-történeti oka van. Az olasz helyesírásban a *g* (+ *e*, *i*) esetében a *g* hangértéke /j/ volt, így a *g* betűvel jelölték a magyarban is a /j/ előzményhangját, a *dzs*-t (j-sített *dzs*, azaz palatalizált /dʒi/), majd az abból fejlődött /j/-t is. Később a *g* betűt a többi palatális mintájára analogikusan a *lág*yítást jelző *y* betűvel egészítették ki (KOROMPAY K. 2018: 87). Latin jövevényszavaink kiejtése és tovább élése is arra mutat, hogy a *ge*, *gi* betűkapcsolatban a *g* kiejtése /j/ volt, míg más esetben megmaradt /g/-nek (FLUDOROVITS 1937: 21–25), vö. lat. *Aegyptum* > *Egyiptom*, egyh. lat. *gehenna* > *gyehenna*, továbbá *evangéliom*, *angyal*. Grammatikáiróink is ezért emlékeznek meg a *g* kétféle, *mollum* és *durum* hangzásáról (DÉVAI BÍRÓ 1549; KOMÁROMI 1655).

(Folytatjuk.)

C. VLADÁR ZSUZSA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

MARKÓ ALEXANDRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
MTA–ELTE Lendület Lingvális Artikuláció Kutatócsoport

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések a Vizsolyi biblia nyelvéről

1. Ez a cikk eredetileg egy rövid hozzászólásnak készült, amely egy rám vonatkozó hivatkozást pontosít. A választ írva, s egy-két figyelemre méltó új adatot, szempontot is találva azonban a mondandó hosszabb lett. – A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészeti és Magyar Nyelvészeti Tanszékei 2017-ben ismét műhelykonferenciát rendeztek, ezúttal – a reformáció kezdetének félévezredes évfordulójára emlékezve – Nyelv-elmélet és dialektológia. A Károli-biblia nyelve címmel. A konferencián elhangzott tizenöt előadásból nyolcat kötetben is megjelentettek (I. É. KISS – HEGEDŰS – PINTÉR szerk. 2018), amit folyóiratunk ismertetett is (LUDÁNYI 2019).

E kötetben olvasható SZIKSZAINÉ NAGY IRMA Jónás könyvének stiláris jellemzői a korai magyar bibliafordításokban című részletes tanulmánya (SZIKSZAINÉ 2018). Ő, mint sok más előadó, magam is, vagy csak tömörítve, illetve részben olvasta fel tanulmányát, vagy a kéziratot a publikálás előtt még kiegészítette: hús perc alatt harminc oldalt nyilván nem lehet előadni. SZIKSZAINÉ a Vizsolyi biblia (a továbbiakban: VB.) nyelvi teljesítményként való értékeléséről is szól, s e témában többek között engem is idéz. A tanulmánynak ezek a sorai nem adnak pontos képet a hivatkozott cikkemben leírtakról. (Írását nemrég olvastam el alaposabban, ezért szólok hozzá csak most a rám vonatkozó részhez.)

A közvetlen szövegösszefüggésbe helyezett mondandóm – (jelölt) kihagyással – a cikk szerint idézve (I. SZIKSZAINÉ 2018: 190–191) a következő: „... Horváth János irodalomtörténész így méltatja [a VB.-t – A. M. F.]: »Kétségtelen, hogy Károlyi Gáspárt a század legjobb prózairói közé kell sorolnunk. Bibliafordítása különleges megítélés alá esik« (1953: 325). A. Molnár Ferenc nyelvtörténész szerint viszont: »Az egyház [o: egyházi – A. M. F.], a bibliai tanítás magyarul kezdetben lényegében túlnyomó részben szóban hangzott el, nyelvileg is főleg így követte a latint és formálódott, s csak igen ritkán írták le. [...] Az eredeti Károlyi-fordítás nyelvi színvonal tekintetében lényegében nem emelkedik ki a korabeli egyházi irodalomból« (2009: 1; 4–5). Szabó András irodalomtörténész a forrásnyelvhez mérten és nyelvi utóhatásában a következőképp értékeli a *Vizsolyi bibliát*: »Maga a szöveg a fordítási hűség tekintetében a kor színvonalán áll. Nyelve ma is élő, összefoglalója, továbbvivője a már korábban kialakult biblikus reformatori nyelvezetnek. Időtálló voltát bizonyítja, hogy évszázadokon keresztül használták, további kiadónak már csak javítani kellett rajta. Állandó használata nyomán a nyelve beépült a népnyelvbe, sőt az egységes magyar irodalmi és köznyelv kialakulását is nagymértékben segítette. Javított kiadásaival együtt számítva ez a legtöbbször, legnagyobb példányszámban kiadott magyar könyv, ezért fontossága, jelentősége felmérhetetlen« (2012: 143).»

SZIKSZAINÉ tanulmányának a tőlem való idézése – amint a hivatkozásból és a bibliográfiából látható – A Biblia és anyanyelvünk című ötlapos cikkem (I. A. MOLNÁR

2009) 4. és 5. lapjáról való.¹ Az idézetben lévő [...] bő egy lapnyi kihagyást jelöl. Az azt megelőző és a kihagyott helyen arra igyekeztem röviden rámutatni, hogy a kereszténység felvételével, az ahhoz kapcsolódó kultúra hatására hogyan alakult ki a magyar nyelvben a keresztény vallási terminológia, s hogyan formálódott az egyházi szóbeliség és írásbeliség a kezdetektől a részleges, nem teljes bibliafordításokig, azaz hogyan jutottunk el a Vizsolyi bibliához. Utána pedig a bibliai szókinésnek és frazeológiának a mai magyarban való jelenlétéről, későbbi bibliafordításokról és -kiadásokról, valamint – 1608-tól a VB. újabb kiadásaihoz is sokszor hozzákötött – Szenci Molnár Albert verses (énekelt) zsol-tárfordításairól szoltam röviden.

A VB.-ről írt mondandóm a cikkben következő: „A Mohácsi vész (1526) után három részre szakadt ország viszonyai magyarázzák, hogy a teljes Biblia magyarra fordítására egészen a XVI. század végéig nem került sor. Északkelet-Magyarországon Károlyi Gáspár gönci esperes vezetésével egy kis közösségnek néhány főúri pártfogótól támogatva sikerült ezt a nagy munkát véghezvinnie, s 1590-ben Vizsolyban kinyomtatnia. A Vizsolyi Biblia Németh László szavaival főleg a reformátusság körében egyre mélyebbre hatolt »tudósok, urak és nép rétegeibe... S a szöszékről lenyúlt a mindennapok szóhasználatába s az egyszerűbb emberek képzetkincsébe is. Száz kiadásában egyre mélyebb gyökeret eresztett belénk, s odakerült parasztpapaink almáriumára s nagyanyánk pápaszemtokja alá«. Az eredeti Károlyi-fordítás nyelvi színvonal tekintetében lényegében nem emelkedik ki a korabeli egyházi irodalomból. [SZIKSZAINÉNál ez a mondat az egyetlen idézet abból, amit a VB.-ről mondtam. Ezután pedig közvetlenül hozza a fenti SZABÓ ANDRÁS-idézetet – A. M. F.] Azáltal azonban, hogy a teljes Bibliát elsőként közvetítette, egyedülálló teljesítmény, s a hibákat általában fokozatosan kiküszöbölő, az erőnyeit pedig megtartó javított, majd revideált (javított, mérsékelten modernizált) kiadásai máig használatosak, a magyar műveltségre, irodalomra és nyelvre, a kialakuló nyelvi normára minden más könyvnél nagyobb hatással voltak.” (A. MOLNÁR 2009: 5). A teljes szövegemet tekintve úgy gondolom, SZABÓ ANDRÁS véleményéhez az enyém (is) elég közel áll. (Szerintem figyelmetlenségéből a VB. komplexebb szemlélete és hatásának megítélése velem kapcsolatban elmaradt, míg SZABÓ ANDRÁS esetében megvan.)

A fentiekből, gondolom, kitűnik, hogy magam (is) nyelvi szempontból is szintén igen nagyra értékelem a Vizsolyi bibliát. Ugyanakkor arra is szerettem volna utalni, hogy a VB. (Biblia 1590) és nyelve nem előzmény nélküli, Károlyi az előszóban utal is rá, hogy – többek között – korábbi magyar fordításokat szintén megtekintettek.² Később pedig nem egyszer javítanak is a VB.-n. (S előtte működött már – persze mások mellett – például Pesti Gábor, Heltai Gáspár, Telegdi Miklós és Bornemisza Péter is. Amikor pedig a VB. már jobban kezdett terjedni, például Pázmány Péter és Szenci Molnár Albert.) A VB. második kiadásának (Hanau [Biblia 1608]) címlapján ott is áll: „igazgatta, néhol meg is jobbította Szenci Molnár Albert.” (S ezt folytatta az 1612-es oppenheimi kiadásban [Biblia 1612].) Ugyanakkor az 1608-as kiadás Dedikálásából is kiderül, milyen nagyra

¹ Erről a témáról röviden (olykor kérésre), részben hasonló szöveggel, nem egyszer írtam már. E cikkkel elsősorban a magyar nyelv és irodalom iskolai tanítását szándékoztam segíteni.

² Kissé később – minden elismerés mellett – SZIKSZAINÉ NAGY IRMA majd maga is hivatkozik erre, és idéz, kommentál egy-két differenciáltabb (szak)irodalmi kijelentést is (SZIKSZAINÉ 2018: 191–194).

értékelt Szenci Molnár Károlyi (Károli) Gáspár (†?1591. december vége) munkásságát. S Károlyi Elöljáró beszédét is meghagyta mindkét említett kiadás előtt. (Szenci Molnár elsősorban a betűhasználaton, a helyesíráson javított, olykor a szövegen, s jegyzeteket is pótol, sajtóhibákat is korrigált.) Később pedig esetenként és helyenként még mások is igazították a VB.-n, leginkább Tótfalusi Kis Miklós (Biblia 1685), főleg a betűszedésen és a helyesíráson, de nem egyszer némileg a szövegen is.

2. A konferencián magam is előadtam A revideált Károlyi-fordítás (Biblia 1908) archaizmusairól címmel, amit a kötetben kibővítve publikáltam (A. MOLNÁR 2018).³ A Károlyi-revizió (a továbbiakban: RK.) a VB. szövegének első jelentős nyelvi korrekciója,⁴ s figyelembe vette a teológia újabb eredményeit is. (Erről bővebben l. ZSENGELLÉR 2014.) A RK. – bár saját korához képest régies, s a korábbi szöveg hagyományra is tekint – általában természetesen modernebbé tette a szöveget. Mégis volt néhány olyan eset (a kötetről írt recenzióban tanulmányomról szólva még egyértelműbben ki lehetett volna ezt domborítani), amikor a RK.-ba, illetve annak egy-két helyére – a nyelvi hagyomány és presztízs hatására – olyan archaikus szó vagy kifejezés került, amely a VB.-ból vagy annak megfelelő helyéről hiányzott. Például a Halotti beszédből, kódexekből, korábbi magyar bibliafordítás-részletekből, sőt olykor még a legújabb egyházi, irodalmi nyelvhasználatból is adatolható *halálnak halálával halsz* sajátos nyomatékosító kifejezésről és alakváltozatairól azt írtam, hogy a VB.-ban négyszer fordulnak elő: 1Móz 2/17, 3/4; 1Sám 14/39, 44. Közülük legismertebb az első. Az 1Móz 2/17-ben Isten mondja Ádámnak: az Édenkert fáinak minden gyümölcséből ehet, kivéve a jó és gonosz tudásnak fájáról. „Mert valamely napon abban éiendél, *halálnac halálával halsz*” (VB.; betűhűen írva). S e kifejezés itt később (? Tótfalusi [Biblia 1685] kiadásától) csak annyiban módosul, hogy igekötővel egészül ki: *halálnak halálával halsz meg* lesz, s ez így marad a revízióig. (Tagadó mondatban vagy a *kell* szóval kiegészülve e szövszerkezet már a VB.-ban is igekötős, a kígyó mondja Évának az 1Móz 3/4-ben: „Nem *haltoc meg halálnac halalával.*”) A RK. (Biblia 1908) azonban modernizál: „... bizony *meghalsz*” (illetve: „Bizony *nem haltok meg*”). Érdekes, hogy hasonló modernizálással itt már a Váradai biblia (Biblia 1661) – amelynek Köleséri Sámuel volt a gondozója és Szenci Kertész Ábrahám a nyomdásza – szintén próbálkozott: „...Mert valamely napon abban ejendel, bizonyára *meghalsz*”, illetve: „Bizonyára *nem haltok-meg*”; de ennek nem lett folytatása. A többi vonatkozó helyen ez a kiadás is meghagyta a VB. hármast figurá etymologicáját. (Az 1975-ös új [Biblia 1975], az 1990-es javított új protestáns fordításban [Biblia 1990] *meg kell halnod*, a 2014-es revideált új protestáns fordításban [Biblia 2014] pedig *halállal lakolsz* áll.) Az 1Sám 14/39, 44-ben pedig a RK. *meg kell halnia/halnod*-ra változtatja a kifejezést. Ugyanakkor Ezékiel könyvének a revizora – nyilván a tovább élő szöveg hagyomány s a stilisztikai érték hatására – az RK.-ban két esetben is visszatért az archaikus szókapcsolathoz: 3/18, 33/8. (Az utóbbi: „Hitetlen; *halálnak halálával halsz meg*”), holott a VB.-ban itt csak *halállal halsz meg* áll, akárcsak Káldinál (Biblia 1626).

³ Megemlítem, hogy cikkemben van egy zavaró sajtóhiba: a 4. lábjeget végén álló szám nem 2015, hanem – helyesen – 2005.

⁴ Fő kiinduló pontja a VB. Szenci Molnár által javított második kiadása, a Biblia 1608 volt.

FARKASDY DEZSŐ Bibliai eredetű igeneves szerkezetek Ady költői nyelvében című cikke nyomán pótlólag jegyzem meg, hogy a VB.-ban szintén a revízióig a Jeremiás 26/8-ban is megvan e nyomatékosítást kifejező három tagú figura etymologicának egy, a *kell* szóval bővült változata (FARKASDY 1977: 535). A héberben a kifejezés kéttagú: *מת מתות* (a magyarra transliterálva: *mót támút* 'meghalni meghalsz')⁵, s a latinban is: *morte morieris* 'halállal halsz meg'. Amikor Jeremiás azt prófétálja, hogy a zsidók ne álljanak ellent a babiloni hódításnak, a papok, a próféták és a nép először meg akarják ölni: „meg ragadác őtet az Papoc, és az Prophéták, és mind á kőtség, monduán *meg kell halálnac haláláual halnod*” (Biblia 1608). A RK.-ban ez itt *Halállal kell lakolnod!*, a legújabb protestáns fordításban (Biblia 2014) pedig *halállal lakolsz* lesz.

Tanulmányában FARKASDY főleg arról ír, hogy a héber nyomatékosító infinitivusos szószerkezet, az infinitivus absolutus cum verbo finito eiusdem radicis (ugyanannak az igezőnek az infinitivusa és ragozott alakja áll együtt) a magyar bibliafordításokban, elsősorban Károlynál hogyan szerepel, s innen ez a forma hogyan kerül be Ady költészetébe. Mivel a magyarban (és több más nyelvben) főnévi igenévvel ezt általában nem lehet visszaadni, olykor határozóragos főnévvel, többnyire pedig határozói igenévvel ültetik át⁶, vagy (különösen az újabb fordításokban) más megoldást keresnek. FARKASDY Ady verseit időrendben áttekintve hoz példákat, s nem egyszer a megfelelő héber, görög, valamint latin szöveget elemezve fűz hozzájuk megjegyzéseket. Többek közt A Szerellem eposzából című versből (1910) is idéz: „[Ninivék, Xerxesek, fajták, birodalmak] | Hol vígan sülyedvén vig *halállal haltak*.” S ezt viszonylag hosszabban kommentálja is: „Ez a kifejezés magyar nyelven is vagy 800 esztendő: megszakítás nélkül él a Halotti beszéd-től (itt sajátos bővítéssel) Adyig. A héber nyelvben már évezredes örökség a régi kánaáni kultúrákból. Előfordulása tömeges Mózes II., III. és IV. könyvében és Ezékiel prófétánál: a törvényadás és a törvénykezés kifejezése. [...] Károlyi is, noha általában különféle határozókkal vetette el a kimunkálás gondját – Tremelliust és más humanistákat követve, ez esetben [1Móz 2/17. – A. M. F.] a kódexirodalom (Jordánszky-kódex) által közvetített Halotti beszédhez tartja magát: »*halálnac halálával halsz*«. Ugyanígy Jeremiás kve 26. részének 8. versét is, de már Ezékiel kve 3. része 18. versét egyszerűen: »*halállal halsz meg*«. Így olvasta Ady is az ő bibliájában.” (FARKASDY 1977: 535).

Ehhez itt azt fűzhetjük hozzá, hogy Károlyi e hármas figura etymologicát – amely a *halálnac halála* és a *halállal hal* (vö. pl. *éhel hal* is) kontaminációjával jöhetett létre (l. A. MOLNÁR 2005: 34–35) –, a korabeli magyar egyházi nyelvhasználatból vette. Ha nyomtatott bibliafordítás-részletekre gondolunk, akkor elsősorban a Heltai Gáspár vezette csoportmunkára, ebben itt leginkább Gyulai István átültetésére tekinthetünk, tudniillik minden bizonnyal ő fordította Mózes könyveit (Biblia1551; vö. RMNy.⁷ 90). Cikkemben fel

⁵ A héber adatok idézésében NÉMETH ÁRON (DRHE) volt segítségemre, amit megköszönök.

⁶ A héberhez jobban ragaszkodó Komáromi Csipkés György fordította Biblia 1685/1718-ban az 1Móz 2/17 így is hangzik: „... mert a' melly napon ejéndel arról, *halván meg-halfz*.” S l. még pl. „H a l v á n m e g - h a l s z: morte morieris”. SZATMÁR-NÉMETHI 1683. (Vö. NySz. 1: 1267.)

⁷ Az RMNy. rövidítés ugyan a magyar nyelvtudományban már „foglalt” (Régi magyar nyelvművek), de ezt a régi sorozatot manapság már alig használjuk, anyagának vannak újabb kiadásai. Az RMNy.-t viszont a Régi magyarországi nyomtatványok sorozat jelölőjeként a filológiában általánosan és igen gyakran használják. Magam is ennek a most is bővülő sorozatnak a címét rövidítem vele, ahol a nyomtatványokról, könyvekről részletes leírás található. (E rövidítést l. főleg a Hivatkozott irodalomban.)

is sorolom a kifejezés számos előfordulását vagy azok helyeit. Heltaiéknál és a JordK.-ben (ez nyilván nem volt Károlyiék kezében) sokkal gyakoribbak, mint a VB.-ban. S ismeri például az ÉrdyK., Pesti: NTest.-a és Sylvester: ÚT.-a is, s korai beszélt nyelvi adat is van rá: 1592: „mely dologh ha bizonyos lett volna *halalnak halalaual kellett volna meghalno(m)*” (SzT. 4: 960). De persze, a *halállal hal* is megvolt a VB.-ban több helyen, s ugyanígy Ady bibliájában⁸ is (általában *meg* igeekötővel bővülve): *halállal halsz meg* (Ezék-kiel 3/18, 18/13, 33/8, 14) stb.

FARKASDY a *halállal hal* mintegy „ellentéteként” a nyomtatékosító héber infinitivusi szerkezetnek határozói igenévvél való visszaadására az *élve él* és az *élvén él* kifejezéseket (is) említi: „»Heltainál *élettel él*...«, de Károlynál »*élvén él*«...», de többnyire »*élve élk*», Ady Bibliájában: »*élvén élk*». A VB.-ban és annak Oppenheimeri kiadásában (Biblia 1612) ismét Ezékieltől idézve: *élve él* (18/9, 17, 19, 21, 28); *élvén él* (33/15, 16). Tótfalusi biblia-kiadásában (Biblia 1685) azonban már egységesül a kifejezés, mindenütt *élvén él* áll, így érthető, hogy Ady bibliájában is. (Egyébként a RK.-ban is *élvén él* van.) Egy példa, Ezékiel 18/28: „...és megtért minden utálatoflágaiból, mellyeket tselekedett, *élvén él*, meg nem hal” (Biblia 1685).⁹ Ez azonban nem jelenti, hogy az *élve él* szintén ismert változatot Ady ne használhatná, például a rím kedvéért, vagy egyébként is: „Én nézek, látok s nem beszélek. | Miért örüljek fecsegőn, | Miért lármázzak hangosan | Csupán azért, mert *élve élek*.” (Északi ember vagyok, 1909). Ez a vers kötetben először a Szeretném, ha szeretnének címűben 1909 decemberében (a címlapon 1910-ben) jelent meg. Bevezető versében („Sem utódja, sem boldog őse...”) a tárgyalt szó szerkezet Adynál való talán legismeretebb előfordulása áll: „De, jaj, nem tudok így maradni, | Szeretném magam megmutatni, | Hogy látva lássanak, | Hogy látva lássanak.” Erről a kifejezésről, amely az evangéliumokba (Máté, Márk, Lukács) is átmenve Adyhoz Ézsaiás 6/9-ből eredeztethető, szintén ír FARKASDY (1977: 533–534), de most KARASSZON DEZSŐ († 2008) professzornak Az új protestáns bibliafordítás eredményei és feladatai című cikkéből (1998: 135)¹⁰ idézek: „Ézs 6, 9 szövege szó szerinti fordításban így hangzik: Halljatok hallani, és ne értsetek, és lássatok látni, és ne ismerjeteK. Károli: Hallván halljátok, és ne értsetek, és látván lássatok, és ne tudjátok. Rev. Károli: Hallván halljatok, és ne értsetek, látván lássatok, de ne ismerjeteK. Itt tehát határozói ige neves szerkezet áll. A jelentés világos: bár ez a nép

⁸ FARKASDY (1977: 530) szerint Ady versei, bibliai versmottói szövege alapján bibliájának szövege a Károli-Biblia 1872-es kiadására megy vissza, annak egyik későbbi utánnyomása (tehát még a revízió előtti szöveg). VEÖREÖS IMRE (1978/1988: 278–279) a Brit és Külföldi Bibliatársulat 1873-as kiadására gondol. A költő rendszeresen használt bibliapéldányáról bő szakirodalom van, tudjuk, egy zsebméretű, a Brit és Külföldi Bibliatársulat által Budapesten kiadott, de Lipcsében (velinpapírra) nyomtatott 1903-ban vagy 1904-ben megjelent példány volt (l. pl. KOVALOVSKY MIKLÓS szerk., 1993:526–527). De nyilván korábban is olvasott, hallott bibliai szöveget.

⁹ A legújabb protestáns fordításban, a Biblia 2014-ben: „...és megtér, és nem követi el többé a vétkeit, *élni fog*, nem hal meg.” Katolikus fordításokból (Káldi-fordítás [Biblia 1626]): „és megtérvén minden hamiságiból, mellyeket chelekedett, *élettel él*, és meg nē hal.”; Biblia 2018: „és elfordult elkövetett bűneitől, azért *életben marad* és nem hal meg.”

¹⁰ Érdekességként megjegyzem, hogy ez először a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának 1997. nov. 5-én tartott ülésén hangzott el, sőt KARASSZON professzort meghívta egy magyar nyelvtörténeti szemináriumon is referált e témáról. Később pedig az előadást mi is megjelentettük egy gyűjteményes kötetben: A. MOLNÁR – M. NAGY szerk. 2003: 195–207.

sokszor hallotta Isten beszédét, és ismételten látta Isten hatalmas tetteit, éppen azt nem értette meg, amit Isten mondani akart.” Mivel a héberben kevés kötőszó van, s az „és” többféle funkcióban használatos, az új fordítás (Biblia 1975) ezt jobban figyelembe vette: „Hallván halljatok, de ne értsetek, | látván lássatok, de ne ismerjete!” Ady ugyanakkor e bibliai szövegösszefüggéstől lényegében függetlenül, de annak a nyelvi hatására használja a *látva lássanak* nyomatékosító kifejezést. – És az is előfordul, hogy konkrét bibliai szöveghez nem is kapcsolódva alkot például többek közt a fentiekhez hasonló szószerkezeteket. FARKASDY (1977: 532) már az 1900-ban írt Hazugság nélkül című versből is idéz erre példát: „Két sápadt, fáradt ember üdvét | Egymásra *leve sem leli*,...”. S ezt a kommentárt fűzi hozzá: „Olyan mondat, amilyent jó nyelvérzék és nem kevés olvasása a Bibliának eredményezhet. Ady mintha héberből fordította volna, pedig nincs közvetlen példája az Ószövetségben. Remek a két igei elem vonzatainak a kapcsolása s a tagadósónak a kettő közé állítása, amint-hogy a tagadószó a héberben is középre kerül, mert a második helyen álló személyragozott igéhez tartozik. A szószerkezetnek ezek az elemei külön-külön is előfordulnak. Ez általános Ady nyelvében. (Igaz, idéz FARKASDY olyan helyeket is, amelyekben a bibliafordításainknak vagy Adynak a bibliai szövegre vonatkozó szószerkezeit „a héber szempontjából” nem tartja pontosnak. De ezeknek is csak egy részét kifogásolja, hiszen a fordításokban is többféle megoldás lehetséges, a költői felhasználásról nem is beszélve.) S ilyen nyomatékosító igeneves szerkezetek, tudjuk, nem csak Adynál fordulnak elő.

Végül egy olyan – még bővíthető – példasorból idézek, amely nemcsak a Bibliával, hanem Szenci Molnár Albert először 1607-ben megjelent és máig énekelt verses zsolttárfordításainak a szövegahagyományával is összefügg. Ady Az új Kísértet (1910) című versében olvashatjuk: „»De lelkem és e bús magyar föld | Új Kísértetét *várva-várja*¹¹ ...«. Ennek a remek szerkezetnek a forrása a 40. zsoltár 2. verse ... A Vulgatában: *Expectans expectavi Dominum*” (FARKASDY 1977: 537). Itt Károlyi is a középkori szövegahagyományt folytatta (l. pl. KulesK. 96: „*VAruan varam en vramath*”). S ez formálta Szenci Molnár szövegét is, amikor az általa kétszer is kiadott VB.-t szintén tekintetbe vette: „*Várván vártam a fölséges Urat*” (l. pl. RefÉk.). „Így énekelték a reformátusok, s így tanította kisebb tanulótársainak Ady, a kisdíák is. Nem is annyira a Biblia olvasása útján lett e kifejezés annyira elterjedt, mint éppen a zsolttáréneklés által” (FARKASDY i. h.).

3. KÁROLY SÁNDOR (1956: 153, 188), illetve A. JÁSZÓ ANNA a TNyt.-ban (1992: 443) röviden szintén kitér arra, hogy a határozói igenévnek nyomatékosító szerepe van a figura etymologicákban: „*halgatuā* meghalगतगतatoc” (auditu audieritis, BécsiK. 302), illetve „*Halwan* hallyatok” (Auditu audietis, JordK. 393); „vetkeztem ... *tuduan* tudatlan, *ertuen* értetlen” (VirgK. 13); stb. S lásd még például: 1673 (Bánfi Dénes Teleki Mihályhoz): „...az sok ellenkező feleknek örömeke ezt az alkalmatosságot nevelni és jobban czégérésíteni, mert azonkívül is azt *várva várják s várták* sokan”, 1711: „Havasalfölde, Moldova, Rác- és Bolgárországek, az arnótok, kik Constantinápolyig laknak, keresztyének s görög valláson lévén, *várva várták* a muszka cárt” (SzT. 13: 1158–1159); 1848: „Eljött a szabadság ez a drága vendég | Kit a jó hazafi *várván-vára* mindég” (Arany János:

¹¹ Hasonló szerkezet van pl. a Pénz a remeteségben (1906) című versében: „Éltem és a halálra vártam | S *várván várva* a véget:”. Itt a zsolttárban megszokott régiesebb *várván* alak (is) szerepel (vö. FARKASDY 1977: 533).

Losonczi István, 2. vsz., in: Arany 1956: 235), 1851: „Kacag az ellenség, – hogy is ne kacagna! | *Kérve kéri* Pukot, hogy kegyelmet adna” (Arany János: Nagyidai cigányok 4/71, in: Arany 1956: 463); 1968/1969: „...*Sírjunk sírván* és panaszkodjuk helyette, | *sírjunk sírván* és fohászkodjunk helyette *sírván*, aki Sárkány vala | félig, de félig mégis Ember vala, a maradék árva Emberiség!” (Juhász Ferenc: Gyermekdalok, in: Juhász 1969:356). – A Gyermekdalok egy atomcsapás utáni látomás. Az eposz, a hosszúvers „hőse” egy félig-ember, félig-ösgyík korcs lény, aki végül szintén elpusztul.)

De számon tartja a nyomatékösítő funkciót például a MMNyR. is (TEMESI 1961: 258). A *-va ~-ve* képzős igenévről írja, hogy „Mondattani viszonyjelentése szerint legtöbbször valóságos állapotjelölő szerepű [...]. Esetleg fokozó mellékértelemmel: **várva** vár, **kérve** kér stb. (állandóan használt stílusértéke szerint jellegzetesen magyaros figura etymologica); Szeretném magam megmutatni – Hogy **látva** lássanak, – Hogy **látva** lássanak (Ady: [...])”. A bibliai kapcsolatra TEMESI nem utal. A Világirodalmi lexikon **figura etymologica** szócikkében azonban FÓNAGY IVÁN (1975: 154) megjegyzi, hogy „A figura etymologica alkalmazása [...] sok esetben a *Biblia* hatását mutatja. A *Bibliának* nem kis szerepe volt e szóalakzat népszerűsítésében. Kitermelte azonban a figura etymologicát a *Bibliától* függetlenül a görög, a latin és számos más indoeurópai és finnugor nyelv is.” A szócikk végén KOMORÓCZY GÉZA (1975: 154) pedig ezt írja: „A fordításokban a héber figura etymologica nem mindig és nem minden nyelven adható vissza pontosan: az ehhez hasonló szerkezeteket az európai irodalmakban bibliai ízűnek érezzük, s valóban sokszor a *Biblia* hatása alatt alakultak ki.” Az Alakzatlexikonban pedig a figura etymologicáról többek közt ezt olvassuk: „A leggyakoribb a költészetben, a ritmikus prózában, a Bibliában. Ez utóbbi hatása kétségtelen az egyes nemzeti nyelvek költészetének, ismétlésszerkezeiteire, de tőle függetlenül is, belső fejlődés eredményeként alakultak ki nagyrészt.” (NÉMETHNÉ 2008: 246). MÁTAI MÁRIA (1995: 210) a figura etymologica típusait vizsgálva megemlíti, hogy a szakirodalom példáin kívül 144 ezer szövegszónyi korpuszt dolgozott fel: többek között kódexrészletekből (ezekben bibliafordítás-részletekből is), Pázmány, Vörösmarty műveiből stb. S bár külön nem tér ki rá, megjegyzi: „Azt hiszem, Ady a csúcás.” Ez nem véletlen, Ady költészetének erős biblikusságából következik. A figura etymologicái között pedig bizonyára leggyakoribb a *-va/-ve (-ván/-vén)* határozói igenet tartalmazó.

Azt is megállapíthatjuk tehát, a Vizsolyi bibliának és későbbi kiadásainak a magyar nyelvre és irodalomra tett hatása úgy is jelentkezik, hogy a magyar egyházi nyelvhasználat hagyományait továbbvive vagy megerősítve, illetve új megoldásokat alkotva a bibliai forrásnyelvek (héber, görög; másodlagosan: latin) sajátos szerkezeiteinek a magyarban kialakított és/vagy meglévő megfelelőit terjesztette, illetve nagyban segítette, hogy ezek az anyanyelv egyfajta használatának is a részévé legyenek.

Kulcsszók: bibliafordítás, Vizsolyi biblia, nyomatékösítő funkció, figura etymologica, *-va/-ve (-ván/-vén)* képzős határozói igenév, Ady Endre.

Hivatkozott irodalom

A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA szerk. 2003. *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.

- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegelemlek (olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia)*. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- A. MOLNÁR FERENC 2009. A Biblia és anyanyelvünk. *Magyartanítás* 1: 3–7.
- A. MOLNÁR FERENC 2018. A revidált Károli fordítás (1908) archaizmusairól. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve*. PPK BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 14–36. A kötet elektronikus elérhetősége: <http://mek.oszk.hu/21000/21038/21038.pdf> (2021. 01. 31.)
- Arany János 1956. *Összes költeményei* 3. Kiad. KERESZTURY DEZSŐ. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- BécsiK. = *Bécsi codex* [1416 u./1450 k.]. Közzéteszi MÉSZÖLY GEDEON. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916.
- Biblia 1551. *A Bibliának első része, az az Mózesnek öt könyve*. Ford. [GYULAI ISTVÁN]. Helthai és Hoffgreff, Kolozsvár.
- Biblia 1590. *Szent Biblia...* [Ford. KÁROLYI GÁSPÁR és munkatársai]. Visolban [Vizsoly].
- Biblia 1608. *Szent Biblia... Caroli Caspar Előljárobeszédével. Ez második kinyomtatást igazgatta, néhol megis jobbitotta Szenci Molnár Albert*. Hanoviában [Hanau].
- Biblia 1612. *Szent Biblia... Magyar nyelvre fordítottatott Caroli Caspar által*. Oppenheim.
- Biblia 1626. *Szent Biblia...* Ford. KÁLDI GYÖRGY. Bécben.
- Biblia 1661. *Szent Biblia...* Ford. CAROLI GASPAS. Varadon–Colosvarat.
- Biblia 1685. *Szent Biblia... Magyar nyelvre fordítottatott Károli Gáspár által*. Amsterdam. (M. Tótfalusi Kis Miklós kiadása.)
- Biblia 1685/1718. *Magyar Biblia...* Ford. KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY. Leiden.
- Biblia 1908. *Szent Biblia...* Ford. KÁROLYI GÁSPÁR. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás. Brit és Külföldi Biblia-Társulat, Budapest.
- Biblia 1973. *A Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi szentírás*. Fordították és magyarázták GÁL FERENC és al. Szent István Társulat, Budapest.
- Biblia 1975. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése*. Magyar nyelvre fordította a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- Biblia 1990. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése*. Magyar nyelvre fordította a Magyar Bibliatanács Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- Biblia 2014. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. Magyar nyelvre fordította és revidálta a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.
- Biblia 2018. *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. S. a. r. RÓZSA HUBA. Szent István Társulat, Budapest.
- ÉrdyK. = *Érdy codex* 1–2 [1524–1527]. Kiad. VOLF GYÖRGY. M. T. Akadémia Könyvkiadói Hivatala, Budapest, 1876.
- FARKASY DEZSŐ 1977. Bibliái eredetű igeneves szerkezetek Ady költői nyelvében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 81/4–6: 529–541.
- FÓNAGY IVÁN 1975. Figura etymologica. In: *Világirodalmi lexikon* 3. Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest. 153–154.
- HORVÁTH JÁNOS 1953. *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 411–454.

- JordK. = *Jordánszky-kódex* [1516, 1519]. Kiad. TOLDY FERENC –VOLF GYÖRGY. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1888.
- Juhász Ferenc 1969. *A Szent Tüzözön regéi*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- KARASSZON DEZSŐ 1998. Az új protestáns bibliafordítás eredményei és feladatai. *Theológiai Szemle* 41/3: 134–138.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1993. *Emlékezések Ady Endréről 5*. Gyűjtötte, s. a. r., magyarázatokkal kiegészítette: KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOMORÓCZY GÉZA 1975. Figura etymologica. In: *Világirodalmi lexikon* 3. Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest. 154.
- KulcsK. = *Kulcsár-kódex. 1539*. Kiad. HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1999.
- MÁTAI MÁRIA 1995. A figura etymologica típusai. *Magyar Nyelv* 91: 411–420.
- LUDÁNYI BRIGITTA 2019. É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest–Piliscsaba, 2018. [Ismertetés]. *Magyar Nyelv* 115: 227–233.
- NÉMETHNÉ VARGA ANDREA 2008. Figura etymologica. In: *Alakzatlexikon*. Főszerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 244–247.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvelékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- Pesti: NTest. = PESTI GÁBOR ford., *Novum Testamentum... Új testamentum magyar nyelven*. Bécs, 1536.
- RK. = Biblia 1908.
- RMNy. = *Régi magyarországi nyomtatványok* 1–4. Szerk. BORSA GEDEON etc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971–2012.
- SAJNOVIC JÁNOS 1770 [1771]. *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Tyrnaviae [Nagyszombatban].
- Sylvester: ÚT. = [SYLVESTER JÁNOS ford.], *Új Testamentum*. Újsziget, 1541.
- SZABÓ ANDRÁS 2012. *A rejtőzködő bibliafordító – Károli Gáspár*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- SZATMÁR-NÉMETHI MIHÁLY 1683. *Halotti centuria. Az az Száz Halotti Prédikációk*. Kolozsvár.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2018. Jónás könyvének stiláris jellemzői néhány korai magyar bibliafordításban. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPK BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 164–196.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion etc., Bukarest etc. 1975–2014.
- TEMESI MIHÁLY 1961. A szófajok. In: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1: 193–269, 281–294.
- VB. = Biblia 1590.
- VirgK. = *Virginia-kódex. XVI. század eleje*. Kiad. KOVÁCS ZSUZSA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- VEÖREŐS IMRE 1978/1988. Az Istenhez való viszony Ady költészetében és életében. In: Uő., *A középpont felől*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 239–284.
- ZSENGELLÉR JÓZSEF 2014. Az 1908-as „Károli-Biblia”. In: FABINI TIBOR – PECSUK OTTÓ – ZSENGELLÉR JÓZSEF szerk., *Felebarát vagy embertárs. Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Hermeneutikai Kutató Központ – Luther Kiadó – Kálvin Kiadó, Budapest. 47–57.

Comments on the language of the Bible of Vizsoly

The paper discusses chiefly the problem of how a biblical Hebrew syntagma containing an infinitive and a finite form of the same verb was translated in old Hungarian Bible translations, especially in the first complete one, the Bible of Vizsoly (1590, published in Vizsoly, Hungary) and its later, revised editions. In the Hebrew structures the infinitive has an emphasizing function. It was generally translated into old Hungarian either by an adverbial participle ending *-va, -ve (-ván, -vén)*, e.g.: *kérve kér* ‘asking ask’ = ‘entreat’; or by a noun derived from a verb, in adverbial function: *halállal hal* ‘die with death’ = ‘surely die’. These biblical structures have also exerted an influence on the spoken and literary language (especially the poetry of Endre Ady †1919), and they form a special kind of figura etymologica.

Keywords: Bible translation, the Bible of Vizsoly, emphasizing function, figura etymologica, adverbial participle ending in *-va/-ve (-ván/-vén)*, Endre Ady.

A. MOLNÁR FERENC
Miskolci Egyetem, Debreceni Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Balázs iszákja

Ismeretlen frazémák azonosításának és értelmezésének módszertani kérdései

1. Mondattani sajátosságok az *Actio Curiosából* című rövid írásában MOLECZ BÉLA már a Magyar Nyelvőr 28. évfolyamában felhívja a figyelmet arra, hogy „a kuruc világnak ez érdekes drámai emléke tősgyökeres nyelvénél fogva nagyon érdemes a nyelvészeti vizsgálatra” (1899: 504). Ő ugyan rövid cikkében csak a „furcsa színjáték” néhány mondattani sajátosságával foglalkozik, például az igemódok és igeidők használatának néhány furcsaságával, az általános alany kifejezésmódjaival, de megemlíti még, hogy a mű főszereplőjének, „»édes Gaude uram«-nak nagyon sok tősgyökeres, régi magyar közmondást köszönhetünk. Igaz, néha goromba hasonlatok is kicsusszannak száján” (1899: 505).

Ez valóban így van, s ezek jelentős részét Szólások, közmondások az *Actio Curiosában* című cikkében PROHÁSZKA JÁNOS be is mutatta már (1948: 183–185; 251–254). Míg MOLECZ csak azt a töredéket használta fel dolgozatához, amelyet THALY KÁLMÁN közzétett az *Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez* című munkája 1. kötetében (THALY 1872), addig PROHÁSZKA már a teljes szöveget használta tanulmánya elkészítéséhez, azt ugyanis a Magyar Történelmi Társulat – szintén THALY közlésében – egészében is kiadta (THALY 1894).¹ A darabnak valójában nincs igazi drámai cselekménye,

¹ A párbeszédéses színművet THALY – a benne szereplő történelmi eseményekre és személyekre való utalások nyomán – 1678-ból datálja. A kéziratos mű egy feltehetően a Dunántúlon, Vas megyé-

csak elmés párbeszédék füzérével állunk szemben, így irodalmi értéke meglehetősen csekély (vö. Varga 1978: 299). BAYER JÓZSEF semmiképpen nem nevezné „történetinek” a színjátékot, de még igazi hitvitázó drámának sem, mert „nem a hitvitázó elem képezi alkotó főelemét” (1894: 418), sokkal inkább mondhatjuk az *Actio Curiosát* „egy kezdő író tollából eredő protestans (!) iskolai drámának” (uo.). Abban viszont a darabban foglalkozó szerzők mindegyike egyetért, hogy a mű művelődés-, de még inkább nyelvtörténeti szempontból igen értékes olvasmány, különösen közmondásokban és szólásokban igen gazdag nyelvezete miatt.

Ezért is igyekezett PROHÁSZKA már a múlt század közepén a darabban előforduló szólásokat és közmondásokat összegyűjteni és közzétenni, különösképp amiatt, hogy a NySz. anyagának gyűjtése és szerkesztése idején a színmű egésze még nem volt publikálva, csak a fentebb említett töredékek (1948: 183). PROHÁSZKA végig szólásokról és közmondásokról beszél, ám gyűjteményében szinte csak közmondásokat közöl. Ez annyiban érthető is, hogy a darabban – leginkább Gaude beszédében – szinte hemzsegek a közmondásformájú bölcsességek, de azért annál jóval több szólás található benne, mint amennyit Prohászka bemutat. Ráadásul ezeket sem szólásszerű alakban tünteti fel, hanem mondat formájú egységként, pl. *Egy gyékényen árulhatok veletek* (i. m. 184), *Megégette már egyszer a kása a számot* (uo.), *Ollyanok vadtok ti, mint a tormában esett féreg* (i. m. 185). Valójában azonban a PROHÁSZKA által közölteknel sokkal több szólás van a szövegben. A tanulmányában feltüntetett néhány szólás többsége ma is használatos, de legalábbis régebbi szólásgyűjteményeink tartalmazzák őket. Vannak azonban olyanok is, amelyeket ma egyáltalán nem ismerünk, sőt régi gyűjteményeinkben sem találni őket. A szöveget olvasva folyamatosan beleütközünk olyan kifejezésekbe, melyekről úgy érezzük, talán szólással van dolgunk, de soha nem hallottuk őket korábban. Vegyük szemügyre az alábbi szövegrészt:

ACHASTES: Hól vala kéjjelmed Polycarpus uram?
 POLYCARPUS: Csak ide hátra a' kertben.
 GAUDE: Megh látzik, hogy ott vóltál disznó, meg szakasztottad a'
 Balas iszákját, tálám ugyan sidót nyeltél el, hogy oly sokáig ibrikáltál, czoki Ki kuvasz a' misérül, – rosz fát tettél a'
 tűzre valóban hulatod a' terpentínát, és a' Velencei terjéket, füstöt, füstöt hamar az ebnek. (RMDE. 2: 359)

Amint látjuk, Gaude beszéde hemzseg a szólásszerű elemektől. Könnyű felismerni a *rossz fát tesz a tűzre* kifejezést, s – noha nem ismerjük, s régi gyűjteményeinkben sem találjuk – igen valószínűnek látszik, hogy a *füstöt az ebnek* is valami átvitt értelmű fordulat, amely azt jelentheti, hogy 'el innen te hitvány <ember>', amint a *Coki, ki kuvasz a misérül* is nagyjából az előzőhöz hasonló jelentéssel rendelkezhet. Ez utóbbiak is szólásgyanús kifejezések tehát, de viszonylag jól megfejthetők, elsősorban szinonim értelmük miatt. Mit

ben született kuruc színjátéknak a Felvidéken keletkezett másolata, de – mint a Régi magyar drámai emlékek 2. kötetéből megtudhatjuk – létezik a darabnak még két további másolata is. Az egyiket az MTA Kézirattárában őrzik, ez eléggé töredékes, a második Pozsonyban található. Az RMDE. (2: 389–391) össze is veti az egyes változatokat egymással.

kezdjünk viszont azzal a kifejezéssel, hogy *megszakasztottad a Balázs iszákját?* Érezzük, hogy ez is valami szólásféle lehet, de egyáltalán mi a jelentése?

2. Ezen a ponton beleütközünk a történeti frazeológiai vizsgálatok legnagyobb módszertani problémájába: miként ismerhetjük fel régi szövegekben az állandósult kifejezéseket, és hogyan fejthetjük meg az értelmüket? Nem véletlen ugyanis, hogy a frazeológiai kutatásokban dominálnak a szinkrón vizsgálatok: ezek során a kutató fel tudja használni saját nyelvi kompetenciáját, sőt ennek kiegészítése vagy felülvizsgálata céljából módjában áll adatközlőket is megkérdezni, valamint szinte korlátlanul állnak a rendelkezésére korpuszok. A történeti vizsgálatok esetében azonban mindez hiányzik. Nem kell azonban, hogy mindez eltántorítson bennünket a történeti szempontú frazeológiai vizsgálatoktól. A régi szövegekkel való hosszas és beható foglalkozás révén ugyanis viszonylag megbízható nyelvtörténeti pótkompetencia (vö. FORGÁCS 1993–1994) alakítható ki, s – különösen, ha régi, de már nyelvemlékekkel jobban ellátott korszakokat vizsgálunk – a nagyszámú adat feldolgozása jelentős részben pótolni tudja az adatközlők hiányát is. Mindezt nagymértékben tudják támogatni elektronikus történeti korpuszok, amelyeknek kiépítésére a jövőben még az eddigiéknél is nagyobb erőket kell összpontosítani.

Léteznek olyan módszertani fogódzók is, melyekkel az állandósult szókapcsolatok történeti szövegekben is meglehetősen biztonsággal azonosíthatók. Ezekkel MTA-doktori értekezésemben (FORGÁCS 2018) részletesebben is foglalkozom, ezért itt csak röviden térek ki néhány ilyen támpontra.

1. Bizonyos mértékig segítheti a régi frazémák azonosítását mai nyelvi kompetenciánk is, de még inkább segítségünkre lehet a történeti szövegek elmélyült megismerésével kialakítható nyelvtörténeti pótkompetenciánk, különösen, ha ez párosul a frazeológiával való behatóbb foglalkozás nyomán megszerzett ismeretekkel (pl. a frazeológiailag erősen reprezentált témakörökről, lexikális csoportokról vagy kommunikációs szituációkról).

2. Támogathatják még a frazémák felismerését olyan metanyelvi utalások is, amelyek szokásosan arra utalnak, hogy állandósult kifejezéssel állunk szemben (pl. *így mondják közbeszéddel, azért mondották a régiek* stb.). Egyes szerkezeti megoldások, különösen a különböző ikerformulák és a szóláshasonlatszerű szerkezetek (főként, ha ez utóbbiak átvitt értelemmel párosulnak) ugyancsak valószínűsítik, hogy állandósult szókapcsolatokkal állunk szemben (pl. *tetőől talpig; illik, mint bot a tegezbe*).

3. Számos esetben szemantikai fogódzók segítik az állandósult kifejezések felismerését, például a kontextussal szemantikailag inkompatibilis komponensek jelenléte a szerkezetben, ez ugyanis többnyire az idiomatizáltság jele (pl. ném. R. *die Glocke war gegossen* 'a dolog el volt rendezve, nyélbe volt ütve', vö. BURGER 2012: 4–5), vagy ha egy összetevő egy bizonyos szókapcsolaton belül olyan jelentésben fordul elő, amelyet más kontextusokban csak ritkán (vagy egyáltalán nem) találunk (pl. *inába száll a bátorsága*).

4. Régi szövegekben különösen fontosak a disztribucionális bizonyítékok, azaz ha egy-egy kifejezés többször, sőt lehetőleg különböző szerzőktől és szövegekből is adathozható, s különösen nagy súllyal esik a latba, ha egyes kifejezéseket régi szótárakban vagy szólásgyűjteményekben is megtalálunk (vö. BURGER 1982: 355–360).

3. Lássuk, mindebből mit tudunk hasznosítani a *megszakasztottad a Balázs iszákját* kifejezés megfejtése során!

Fentebb már említettük, hogy a bemutatott rövid szövegrész tele van szólásszerű elemekkel, ez is gyanúra ad okot, hogy a *Balázs iszákja*-ra vonatkozó kifejezés is valami átvitt értelmű fordulat. A kontextusban ugyanis semmi nem utal egy *Balázs* nevű konkrét személyre, illetve az ő tarisznyaszerű általvetőjére, azaz megfigyelhető az a szemantikai *inkompatibilitás*, amit fentebb az idiomatizáltság egyik jelének értékeltünk. De mi lehet *Balázs iszákja*, amit Gaude szerint darabbeli fő ideológiai ellenfele, Polycarpus hátul a kertben *megszakasztott*? Ebben bizony a szövegrész nem ad kezünkbe elég fogódzót, sőt *a hullatod a terpentint és a velencei terjéket* szakasz is elég homályos. Ha azonban ez utóbbi szerkezeteket próbáljuk értelmezni, akkor a TESz. és a NySz. segítségével rájöhettünk arra, hogy Polycarpus vélhetően valamilyen betegségben szenved, s gyógyítani próbálja magát. A *terpentina* (ma: *terpentin*) ugyanis nem más, mint 'fenyőbalzsam: a terebint-fa gyantája, illetve olaja' (TESz. 3: 903), s a NySz. vonatkozó szócikkének (3: 599) adatai szerint kitűnő és sokoldalú gyógyszer: *Az terpentina minden mérget ky víz*. A vándorszóként a magyarba került *terjék* pedig ugyancsak 'állati méreg ellen használt szer, illetve ópium-tartalmú gyógyszer' (TESz 3: 902), vö. *Therjéch, méreg űző orvosság : alexipharmacum* (NySz. 3: 598). Polycarpus tehát többféle szerrel is küzd valamilyen enyhe mérgezés ellen. Hogy konkrétan mi baja lehet, annak felderítésében segít a szöveg folytatása:

- ACHASTES: Mit csinála kegd Polycarpus uramnak, valóban szitkozódik oda ki.
- GAUDE: Csinált az ördögh, a' szája igen egészséges, a' feneke büdös, merő feneketlen köből, az eb mégh nem is evett, már is adózik a' feneke mint egy artitsóka mind untalan poszog, talám ugyan valami mókus nemzet, mint a' tóth Leány tsak hátul járja a' tánczot, bizony bár a' télen jeget rakot volna belé, a' nyáron szopta volna ki, s-hát ugyan szitkozódik, had, had, az eb is morog, de tsak sövént rág. (RMDE. 2: 359)

A részletből Gaude maró gúnnyal fűszerezett, meglehetősen plasztikus leírásában az világlik ki, hogy Polycarpusnak súlyos gyomorbántalmak vannak, vagy más emésztési problémák gyötrik, hiszen bár a szája egészséges, a *feneke rettentő büdös*, s alighogy megesszik valamit, máris *adózik a feneke*, azaz nyilvánvalóan igen erős hasmenéstől szenved. További probléma még az erős gázosodás, hiszen mint megtudjuk, folyamatosan *poszog*.²

Mindezek alapján már kezd kirajzolódni, mi is lehet az értelme a fentebb idézett *megszakasztottad a Balázs iszákját* kifejezésnek. Mint láttuk, Polycarpus a kert hátuljából jön, ezt hallva dörgöli Gaude az orra alá, hogy akkor bizonyára ott könnyített magán, azaz *megszakasztotta a Balázs iszákját*. A *Balázs iszákja* kifejezés eszerint nagy valószínűséggel a végbél, illetve a végbélnyílás metaforája itt, s igen plauzibilis a kép, amely a

² Kitűnő itt a szerző szóválasztása, hiszen a hangutánzó eredetű igének már eredeti értelme ('dong, zümmög') is alkalmas a helyzet jellemzésére, de ebből igen korán kialakult a 'fingik, furzen' jelentése is (vö. TESz. 3: 264).

tömlőszerű iszák kiszakadására céloz az „esemény” kapcsán. Ráadásul Gaude sokallja Polycarpus távolmaradását, s azt gyanítja, hogy bizonyára komoly mennyiségű „adót” hagyott vitázó társa a kertben (*tálám ugyan sidót nyeltél el, hogy oly sokáig ibrikáltál*).³

4. Úgy tűnik, a kontextus alapos elemzésével sikerült közelebb jutni a *Balázs iszákja*, illetve a *megszakasztja a Balázs iszákját* kifejezések jelentéséhez. Kérdés azonban, valóban szólásnak tekinthető-e ez a szókapcsolat, vagy csak a színmű ismeretlen szerzőjének egyéni leleménye? Nyelvtörténeti pótkompetenciánk és a szemantikai inkompatibilitás révén az az érzésünk, hogy inkább egy régi frazémával állunk szemben, sőt lehetséges, hogy az *adózik a feneké, a hátul járja a táncot, mint a tót leány*, de akár a *zsidót nyelt* kifejezések is szólásfélék. Annak eldöntésében azonban, hogy valóban az akkori időkben szólásszerűen használt kifejezésről van-e szó, a fentebb említett *disztribúcionális bizonyítékokat* hívhatjuk segítségül. Fontos ugyanis, hogy egy-egy kifejezés többször is adathozható-e. Ha a többszöri előfordulás egy szerzőhöz köthető, még mindig lehet szó az illető idiolektusáról. Ezért igen sokat nyom a latban, ha egyes kifejezéseket különböző szerzőktől és szövegekből is adathozni tudunk, még inkább erős bizonyíték az, ha régi szótárakban vagy szólásgyűjteményekben is előfordulnak. Fent említett „szólásgyanús” kifejezéseink egyikét sem találtam meg sem O. NAGY gyűjteményében (1976), sem az Arcanum Kiadó Régi magyar szólások és közmondások című kiadványában. Az óriási korpuszt jelentő Arcanum Digitális Tudománytárban azonban a *Balázs iszákja* kifejezésnek nyomára akadtam, ez többször is adathozható.

MAGYARY-KOSSA GYULA Magyar orvosi emlékek című könyvének 2. kötetében függelékben közöl „néhány érdekesebb bonctani kifejezést [...], olyanokat, melyek nagy része hiányzik a Nyelvtörténeti és Oklevélszótárból” (1929: 316). Ezek között – mint írja – „néhány tréfás és vulgáris kifejezés is akad” (uo.), mert az összeállításban nem csupán orvostörténeti, hanem nyelvészeti érdekességek bemutatására is vállalkozott. Ebben a gyűjteményben található két címszó is, amelyek témánkba vágnak. A *Balázs iszákja* kifejezés szerepel előbb az összeállításban (1929: 316), de ennek megfejtését a szerző továbbutalja a *Gáspár iszákja* címszóhoz (317). Ott pedig a következőket olvashatjuk:

„**Gáspár iszákja, Balázs iszákja*:⁴ régi tréfás kifejezések az anus-ra. Egy 1675-ből való gúnyversben fordul elő:

Eb utóljom pattog; cui dixi: tace!
Hogyha akarsz itten maradni in pace.
Contrahebam valde az Gáspár iszákját,

³ Elvileg lehetne szó az *iszák megszakasztása* esetében arról is, hogy Polycarpusnak nagyon erőlködni kellett, miközben a kertben dolgát végezte, a *zsidót nyelés* is vonatkozhatna erre is. (Az utóbbi etnosztereotíp megjegyzéssel Gaude nyilvánvalóan arra céloz, hogy a zsidók többnyire gazdagok, ennél fogva jól tápláltak.) Ugyanakkor mégis az ’erős hasmenés’ interpretáció a valószínűbb, hiszen alig evett, máris adózik a feneké.

⁴ MAGYARY-KOSSA csillaggal jelölte meg „azokat a szavakat, melyek vagy teljesen hiányznak a NySz.-ből, vagy pedig az itt közölt értelmük nincs meg benne, szóval, amelyek bármi tekintetben a NySz. vagy OklSz. pótlására valók” (1929: 316).

Quod fortius possem összevonni száját,
Sed in flatus⁵ malos megtágítja partját,
Non potui bene kapcsolhatni lyukát.⁶

Megjegyzem, hogy ez a versezet a vásárhelyi daloskönyvben (Régi magyar könyvtár, XV., 219.) is előfordul s ebben a Gáspár iszákja helyett Balázs iszákja szerepel.” (MAGYARY-KOSSA 1929: 317)

MAGYARY-KOSSA ugyan nem közli az idézet pontos forrását, de az ADT-ben ráakadtam a vélelmezhető szövegre. Az Irodalomtörténeti Közlemények 1904-ben megjelent második számában BAROS GYULA közli Ungi lakodalom címmel azt a gúnyverset (208–213), amelynek utolsó versszakából kiderül, hogy 1675-ben keletkezett. Ebben van az idézett szöveg, de hozzá kell tennünk, hogy a kiadás jelzi lábjegyzetben, hogy a *Gáspár* név alatt – áthúzva – a *Balázs* is szerepel. Azaz ennek a versnek a lejegyzője is ismerhette a *Balázs iszákja* variánsát is a kifejezésnek.

A szövegnek – mint MAGYARY-KOSSA jelzi – valóban van egy másik, bővebb variánsa, amelyet a Vásárhelyi daloskönyv *Cantio elegans* címmel közöl (FERENCZI 1899: 216–222). Ennek 20. versszakában csak a *Balázs iszákja* variánsst jelzi a kiadás:

Contrahebam valde az *Balás iszákját*,
Quo (sic!) fortius possem összevonni száját (i.m. 219)

Ezek a szövegek azt jelzik számunkra, hogy az Actio Curiosában fellelhető *Balázs iszákja* kifejezés valóban több egyéni leleménynél: a 17. században ismerhették és használhatták a ’végbél(nyílás)’ tabukerülő megnevezésére ezt a tréfás fordulatot. Valószínűnek látszik, hogy inkább csak ez a főnévi értékű kifejezés volt a szólás, s ez egészülhetett ki különféle igékkel. Így lehetett például *összevonni a Balázs iszákját*, ha valaki a szelek vagy a széket távozását igyekezett megakadályozni, de – erős hasmenés esetén – *meg* is lehetett *szakasztani*, mint azt fentebb a Actio Curiosában olvashattuk.

Az ADT-ben egy további adata is bukkantam a kifejezéssel kapcsolatban. NÉMETH LAJOS A „Tokorcsi új Kalendarium” címmel a Vasi Szemle 32. évfolyamában számol be arról, hogy egy celldömölki család tulajdonában egy 1747-ből keltezett, kézzel írt könyv található, melyben egy Benedek rendi barát szedte össze 1745, 1746 és 1747 évnek a fontosabb történéseit. A latin nyelvű szövegek mellett néhány magyar szöveg is helyett kapott

⁵ MAGYAR-KOSSA pontatlanul közli a szöveget, valójában *inflatu*s alak van az eredetiben.

⁶ A szövegváltozományból kiderül, hogy a vers „főhőse” egy lakodalomba hivatalos, ahol sokat esznek és isznak, ám arra a hírre, hogy jönnek a kurucok, mindenki igyekszik előlük elbújni. A „lírai én” bebújik a kemence mögé, s megpróbál meg se mukkanni, ám „eb utolja”, azaz feneke pattogása és a keletkező irdatlan bűz elárulja, bármennyire is igyekszik összeszorítani az „iszákot”:

És az drabant-ház is plasionem dabat,
akaratom ellen saepius sonábat,
Néha mint az kígyó, tantum sibillabat,
De az ros szél magnum foetorem edebat.

a kötetben, köztük egy tréfás kalendárium, amelynek első része a négy évszakot állítja a feje tetejére. Így például az ős március első napján kezdődik, s május végéig tart. Ennek a résznek a végén találjuk a következőket:

„Májusnak utolsó napján leg-közelleb lészünk Júniushoz, és itten a Meridionalis Szelek leg jobban ostromolnak, de erőssen köll akkor magát tartani ollankor az Embernek, még jobban meg-érnek *s-jól meg-nyisd az Balás iszákjánok száját* (kiem. tőlem – F. T.), és az után hasznát veszed, ha meg-szollamlík valaki, de te-is ved elől a feleletet a nadrág fenekéről, es mond-meg az igazat, és lassan ne-felell, hanem hogy minnyájon meg-ércsék.” (NÉMETH 1978: 128)

A szöveg ugyan kicsit homályosan fogalmaz, de vélhetően itt is a szelek kétféle értelmével játszik a szerző. A *meridionalis*, azaz déli szelek vonatkozhatnak valódi levegőáramlatokra is, de talán nem véletlen, hogy *déli* szelekről van szó: tréfásan célozhat ez arra is, hogy alfelünkből jönnek ezek a szelek, amelyeket erősen kell tartani, hogy jobban megérjenek, majd azután *jól megnyitva a Balázs iszákjának száját*, kiengedni őket.

Láthatjuk, hogy ebben a példában még egy további komponenssel (*száj*) is kiegészül szólásunk. Az azonban egyértelmű, hogy az Actio Curiosa mellett további 17. és 18. századi munkákból is kimutathatjuk a *Balázs iszákja* kifejezést, azaz meg lehetőséggel biztossággal kijelenthetjük, hogy valóban egy régi magyar szólásról van szó. 19. századi terjedelmes szólásgyűjteményeinkben vagy O. NAGYNál ugyan nem lelhető fel a kifejezés, de ez azzal is összefügghet, hogy illetlen tartalma miatt inkább szemérmesen kihagyták ezekből, nehogy megbotránkoztassák vele a gyűjtemények olvasóit.

5. Azt tehát immár sikerült bizonyítanunk, hogy használatos volt 17–18. századi nyelvünkben a *Balázs iszákja* kifejezés. Próbáljuk még az eredetét valamennyire megmagyarázni. Az nyilvánvaló, hogy szólásunkat a tabukerülés szándéka hozta létre. Ez viszonylag gyakran motiválja szólások létrejöttét, gondoljunk csak például a *meghal* számos frazeológiai szinonimájára (*örök álomra hajtja fejét, örökre lehunyja szemét, eltávozik az élők sorából, kileheli a lelkét* stb.) vagy a butasággal kapcsolatos olyan kifejezésekre, mint *hátról állt, mikor az ést osztották, nem ő a legélesebb kés a fiókban, kőbőlcsőben ringatták* vagy *R. antal a feje* stb.

Már fentebb is utaltam rá, hogy az teljesen világos, miként került a kifejezésbe az *iszák* komponens: ez a 'tömlőszerű táska' értelmű elem tökéletes kognitív metafora a 'végbél(nyílás)' jelentés kifejezésére, különösen kiegészülve olyan igékkel, mint *összehúzza* vagy éppen *megszakasztja az iszákot*. De vajon miként került a *Balázs* komponens a szólásba?

Erre a kérdésre már sokkal nehezebb a választ megtalálni, biztos megoldásra nem is akadtam. A *Balázs* keresztnév ugyanakkor viszonylag sok másik szólásunkban is előfordul, olyannyira, hogy Margalits gyűjteményében külön címszóban (1896: 41) is megtaláljuk ezeket, pl. *Hetedfél Balázsnak csak egy az esze; eltalálta, mint Balázs pap a ve-*

csernyét:⁷ *Hű bele Balázs, lovad ád az isten; adós a (sic!) Balázsnak ’bolond’; megbecsüli mint Balázs a hurkát*,⁸ *Beszélj vele, Balázs neve ’nem lehet vele szót érteni’; Szállj le Balázs a hintórul, mert nem pénzed ára.*

Láthatóan ezekben a kifejezésekben nem egy vagy több konkrét *Balázs* nevű személyről van szó, hanem *Balázs* inkább egy embertípusnak a neve bennük: a ’szeleburdi, gyakran esztelen, bolond’ embereké (vö. O. NAGY 1979: 239 is). Még az állítólagos leleszi prépost esetét feldolgozó anekdotában is jó esély van arra, hogy nem valós személyről van szó, s nem véletlenül lett a történetben *Balázs* a neve, hiszen ez illett a kelekótya viselkedéshez.

A *hűbelebalázs módjára* kifejezés magyarázata kapcsán O. NAGY is azt írja, hogy a teljesebb változat esetében (*hű, bele, Balázs, lovat ád Isten*) „nyilvánvaló, hogy a Balázs név helyett Kis Pétert vagy Nagy Pált is mondhattak volna, vagyis hogy a kifejezés értelme általában mindenkire vonatkozott, és csak a szemléletesség kedvéért használtak taláalomra egy akkoriban gyakori nevet az általánosabb *ember* szó vagy a *bárki légy is* szókapcsolat helyett” (1979: 239). Talán ez a helyzet a *Balázs iszákjá*-val is: egyszerűen csak kötni kellett a tarisznyát valamilyen személyhez, s erre igen alkalmasnak tűnhetett a szeleburdi *Balázs*, aki néhol talán olyan helyzetekben is „megnyitotta iszákját”, amikor az nem volt illendő.

Esetleg még segíthette még a *Balázs* komponensnek a szólásba kerülését a *barát* szóval való alaki hasonlósága is. O. NAGY a Magyar Nyelvőr 76. számában közöl egy rövid szólásmagyarázatot a fentebb is említett *Szállj le Balázs a hintóról/hintóból* kifejezéssel kapcsolatban (1952: 386). Mint írja, a kontextus alapján a „szókapcsolatnak ’vége a jómódunknak, oda az uraságunknak’ jelentése van”, de csak Jókai Politikai divatok című regényében találni meg a *Balázs* és *hintó* komponensekkel, illetve – a fentebb közölt teljesebb változatban (*Szállj ki Balázs a hintóbul, nem pénzed ára*) – ERDÉLYINÉL (1851: 25) és rá hivatkozva MARGALITSNÁL (1896: 41).

Adatolható viszont Hódmezővásárhelyről *Szállj le barát a hintáról, nem pénzed ára* formában (vö. O. NAGY 1952: 386), majd ennek nyomán SIRISAKÁNÁL (1891: 216) és MARGALITSNÁL (1896: 335). O. NAGY szerint ezt a változatot egy kis versikében szokták mondani, amikor valakit le akarnak szállítani a libikókáról. Ebből a mondókából lett szerepe a fentebbi szólás, amelyben a *barát*-ot felcserélték a *Balázs* komponenssel.

Ebben azonban nem értek vele feltétlenül egyet. A versikében a *barát* lexéma váltakozik a *barátocska* elemmel, azaz itt inkább ’jóakaró társ, Freund’ jelentésű a szó. De lehet, hogy a *Szállj le barát a hintóról, nem pénzed ára* mondás esetében a *barát* inkább ’szerzetes, Mönch’ értelmű. Hiszen egy a szegénységgel magát eljegyző, például ferences rendi szerzeteshez sem illene a hintó, mint ahogy más szólások is céloznak arra, hogy a szegény embernek nem való az úri szekér, pl. *Nem illet agg ebet hintó-szekér* (MARGALITS 1896: 6), vö. még: *Nem illet számárt bársony nyereg* (ERDÉLYI 1851: 31), *Nem illik disznó orrára az arany pereg* (MARGALITS 1896: 21) stb.

Azaz egy szerzeteshez is szólhattak úgy, hogy szálljon le a hintóról, azaz ne költekezzen túl, mert az nem illik a szegénységi fogadalmához. Sőt, inkább úgy gondolom, hogy ez lehetett az eredetibb változat és értelem, s csak másodlagosan a *barát* főnév

⁷ MARGALITS megjegyzése szerint Balázs „leleszi prépost 1335-ben részeg fővel vecsernye helyett misét kezdett énekelni” (uo.).

⁸ MARGALITS szerint „töltelékét ebnek adta, ő bőréen rágódott” (uo.).

poliszémiája és a *hintó* ~ *hinta* lexémák közös eredete, de széttartó alak- és jelentésfejlődése folytán lett alkalmassá a kifejezés arra, hogy valakit ezzel a mondással biztassanak a libikókáról való leszállásra: *Szállj le barát a hintáról!*

Ez a komponenscsere azonban csak a *Szállj le Balázs a hintóról* kifejezésben jelentkezik. Az *iszák*-kal kapcsolatban régi gyűjteményeinkben sem akadtam a *barát(ok) iszákja* változatra. A *papok zsákja* fordulat ugyan gyakori volt, ezt ma is ismerjük még. Azt tartották róla, hogy soha sem telik meg (vö. *telhetetlen papzsák* vagy *Barát zsákja, kocsis torka nehezen telik*, O. NAGY 1979: 386–387). Ennek azonban teljesen más a jelentése, mint a *Balázs iszákja* fordulatnak, másrészt mindig a *zsák* komponenssel fordul elő, sosem az *iszák*-kal. Ebből következik, hogy inkább a szeleburdiság miatt kerülhetett bele a *Balázs* személynév a kifejezésbe, kevésbé valószínű, hogy egy korábbi, a *barát iszákja* kifejezés első elemét váltotta volna fel.

Hogy mi lehet az oka annak, hogy az Ungi lakodalom című forrásban a *Balázs* személynévi komponens helyett (pontosabban: mellett) a *Gáspár* is megjelenik, arra még nehezebb választ adni. Ezzel a személynévi összetevővel ugyanis régi gyűjteményeinkben egyetlen szólásra akadtam csupán, a *Gáspár van a sajtban* kifejezésre, amellyel azt jelzik, ha a sajt kukacos (vö. ERDÉLYI 1951: 158). Elképzelhető ugyanakkor, hogy a *Balázs iszákja* fordulat a 17–18. században viszonylag közkeletű volt, de tabukerülő, tréfás volta ellenére is illetlen. Ezért a vers szerzője talán kicserélte benne a személynévi komponens, ami a további tabukerülést szolgálhatta. Az *iszák* komponens miatt úgyis felismerhető volt a fordulat jelentése, ezért nem tette értelmetlenné az sem, ha az egyik személynév helyett egy másikat alkalmaztak benne. Ez persze talán csak egyéni megoldás volt, hiszen másik ilyen adatunk nincsen. Az azonban kétségtelen, hogy a szólások esetében nem ritka az illendőség miatti komponenscsere, gondoljunk csak olyan kifejezésekre, mint *Benne vagyunk a szoaréban/kakaóban* vagy *Mindig az erősebb kutya vitézkedik*.

Hivatkozott irodalom

- Actio Curiosa. Gaude, avagy Csernél Istvánnak beszélgetése. 1678 körül. In: KARDOS TIBOR szerk., *Régi magyar drámai emlékek* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 355–396.
- ADT. = Arcanum Digitális Tudománytár. <https://adtplus.arcanum.hu/hu/> (2019. 08. 24.)
- BAROS GYULA 1904. Radványi verseskönyvek (Negyedik közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények* 14: 208–223.
- BAYER JÓZSEF 1894. *Bercsényi házassága*. Történeti ének 1695-ből, írta Kőszeghy Pál. A Varsóban lévő eredeti kéziratból közli Thaly Kálmán. *Egyetemes Philológiai Közöny* 18: 414–420.
- BURGER, HARALD 1982. Identifikation von Phraseologismen in älteren Texten (an deutschem Material). Indizien, die generell für historische Sprachstufen gelten. In: BURGER, HARALD – BUHOFER, ANNELIES – SIALM, AMBROS, *Handbuch der Phraseologie*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 346–382.
- BURGER, HARALD 2012. Alte und neue Fragen, alte und neue Methoden der historischen Phraseologie. In: FILATKINA, NATALIA – KLEINE-ENGEL, ANE – DRÄGER, MARCEL – BURGER, HARALD szerk., *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 1–20.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest.
- FERENCZI ZOLTÁN szerk. 1899. *Vásárhelyi daloskönyv. XVI–XVII. századi szerelmi és tréfás énekek*. Régi magyar könyvtár 15. Franklin Társulat, Budapest.

- FORGÁCS TAMÁS 1993–1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 17–23.
- FORGÁCS TAMÁS 2018. *Történeti frazeológia*. MTA-doktori értekezés. Kézirat. Szeged.
- MAGYARY-KOSSA GYULA 1929. *Magyar orvosi emlékek 2. Függelék: Régi magyar bonctani kifejezések*. A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat Könyvtára 122. Magyar Orvosi Könyvtár Társulat, Budapest.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kókai Lajos, Budapest.
- MOLE CZ BÉLA 1899. Mondattani sajátosságok az Actio Curiosából. *Magyar Nyelvőr* 28: 504–505.
- NÉMETH LAJOS 1978. A „Tokorcsi új Kalendarium”. *Vasi Szemle* 32: 128–132.
- O. Nagy Gábor 1952. Szállj le Balázs a hintóból. *Magyar Nyelvőr* 76: 386.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PROHÁSZKA JÁNOS 1948. Szólások, közmondások az Actio Curiosában. *Magyar Nyelvőr* 72: 183–185; 251–254.
- Régi magyar szólások és közmondások*. Arcanum Adatbázis Kft., CD-kiadás. Budapest, 2000.
- RMDE. = *Régi magyar drámai emlékek* 1–2. Szerk. KARDOS TIBOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- SIRISAKA ANDOR 1891. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Engel Lajos, Pécs.
- THALY KÁLMÁN 1872. *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez 1. A bujdosók és Thököly kora, 1670–1700*. Ráth Mór, Budapest. 76–88.
- THALY KÁLMÁN 1894. Actio Curiosa. Magyar történeti vigjáték 1678-ból. *Magyar Történelmi Tár* 3. sorozat 17: 309–354.
- VARGA IMRE 1978. A nemesi szatíra. In: KLANICZAY TIBOR szerk., *A magyar irodalom története 2. 1600-tól 1772-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 294–300.

Kulcsszók: szólások, frazeológia, történeti frazeológia, szólásfejtés, szólásmagyarzat, módszertani kérdések.

Balázs iszákja ‘Blaise’s knapsack’

On identifying and interpreting obsolete phrasemes

This paper investigates a phrase (*megszakasztja a Balázs iszákját* ‘break Blaise’s knapsack’) found in a 17th century play, Actio Curiosa. The phrase seems idiomatic but neither the historical dictionaries of Hungarian nor the old collections of Hungarian idioms contain it. This study shows – with a methodological outlook – how phraseme-like expressions in old texts can be identified and their meaning recovered from the context. It can be shown that *Balázs iszákja* was a jocular, euphemistic expression for ‘anus’. It is important to note that it is found in several 17–18th century authors, i.e. it is not from a single author’s idiolect. Its *iszák* component means both a ‘knapsack’ and a ‘hose’, the latter of which is an excellent cognitive metaphor for ‘rectum’. Its *Balázs* component is less straightforward to explain but the name is commonly used in other phrasemes for capricious people, which might be how it became part of this idiom, too.

Keywords: idioms, phraseology, historical phraseology, origin of idioms, meaning of idioms, methodology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

NYELVMŰVELÉS

Két új nyelvművelő gyűjteményről és a nyelvművelésről

1. KEMÉNY GÁBOR, *Tanuljunk magyarul is!* Válogatott nyelvművelő cikkek 2009–2019. Az ékesszólás kiskönyvtára 69. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2020. 219 lap – 2. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA, *A gondolatokhoz odataláló nyelv. Nyelvművelő írások a harmadik évezred elejéről.* Az ékesszólás kiskönyvtára 71. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2020. 209 lap

1. Bevezetés. E két, küllemében, terjedelmében, sőt tematikájában is hasonló nyelvművelő kiadvány szinte egy időben látott napvilágot a nyelvészeti könyvek kiadójának tetszetős és praktikus kézikönyvsorozatában. A megjelenési helye azt is jelzi, hogy nemcsak, vagy nem elsősorban nyelvész olvasók érdeklődésére tarthat számot a két kiadvány, hanem mindazokéra, legyenek akár tanárok, diákok, szülők, nagyszülők, akiket foglalkoztatnak a nyelvi változások, a nyelvhasználat, a nyelvhelyesség, a stílus kérdései. Mindannyian haszonnal forgathatják a két jeles szerző, a nyelvtudomány számos területén meg a felsőoktatásban és a nyelvi ismeretterjesztésben is otthonos nyelvész, KEMÉNY GÁBOR¹ és ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA gyűjteményes kötetét.

Folyamatosan publikáló alkotók ők mindketten, jelzésszerű bemutatásukra legfeljebb a legifjabb vagy a legújabb olvasókra gondolván lehet szükség. KEMÉNY GÁBOR tudományos tanácsadó, egyetemi professzor, a stilisztika, a szövegtan, a leíró nyelvészet elméleti és gyakorlati területeinek kutatója, könyvek, szótárak és tudományos közlemények szerzője, szerkesztője. Ízig-vérig kutató, neve sokak számára a stilisztikával, főként a Krúdy-stílus kutatásával forrt össze. No meg a szótárírással és -szerkesztéssel, szélesebb körben pedig a nyelvműveléssel, a nyelvi ismeretterjesztéssel, neve az Édes Anyanyelvünk szerkesztőjeként, stilisztikai és nyelvművelő cikkek lektoraként és szerzőjeként lehet ismerős.

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA professzor, a magyar nyelvészet, a retorika, a grammatika-történet, az olvasástanítás rendszeres kutatója; előbb középiskolai tanár, majd a tanárképzés elméletének és gyakorlatának főiskolai és egyetemi tanára. Tankönyvek, tankönyvcsaládok, szaktanulmányok szerzője. Ízig-vérig tanár, neve az oktatással, az anyanyelvi neveléssel, a magyartanítással, az újjászületett retorikával fonódott egybe, a felsőoktatási hallgatók Kossuth-szónokversenyének megálmodója és fáradhatatlan szervezője, az évről évre megjelenő kiadványok szerkesztője.

A két, mint láttuk, részben azonos szakterületekkel foglalkozó, de természetesen nagyon is különböző szerzőt összekapcsolja, „rokonítja” a nyelvi ismeretterjesztés, a nyelvi műveltség, az anyanyelvi művelődés és a nyelvművelés ügyének elkötelezett, tudatosan vállalt szolgálata. Az a felelős, a magyar kultúrában a hagyomány erejéből adódó ösztönös vagy nagyon is tudatos magatartás, amelyet én a nyelvművelés fontos, ha nem a legfonto-

¹ Folyóiratunk idei első számának szerkesztése és tördelése közben kaptuk a szomorú hírt Kemény Gábor professzor úr haláláról. Írásunk elkészült szövegén nem változtattunk, de a jeles szerzőről külön megemlékezést teszünk közzé a MNy. következő számában. – A szerk.

sabb aspektusának, értékösszetevőjének tartok: a nyelv, az anyanyelv gondozása, művelése, és ezen keresztül, ezáltal a nyelvközösség, a magyarság, a nemzet fennmaradásának, folyamatos megújulásának a szolgálata.

Mindez természetesen kinek-kinek a maga egyéni módján lehetséges: értékteremtéssel, tudománnyal, tanítással, példamutatással; a tudás, a műveltség szerepének és értékének (nem mindig magától értődő) továbbadásával. Ennek a folyamatnak fontos része az a „közös” összetevő is, amely a két könyvben is jól látszik, ez pedig a tudományos ismeretek közzététele, megosztása a nyelvközösség tagjaival. A nyelvi ismeretterjesztés a nyelvművelés gyakorlati területe, a két szerzőben pedig megvan a nyelvművelő kedv és szándék, megadatott számukra hozzá a jó íráskészség, előadókészség. KEMÉNY GÁBOR könyvei (Nyelvi mozaik, 2007; A nyelvtől a stílusig, 2010), több száz ismeretterjesztő cikke, nyelvi rovatai, ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA munkái (A magyar olvasástanítás története, 1990; Az olvasás és az írás története képekben, 2000), változatos anyanyelvi rovatai, újságcikkei újra és újra meg tudják szólítani az olvasót.

Még egy, a fentiekből is adódó, mostani témakörünkhöz közvetlenül kapcsolódó mozzanatot hadd említsek meg, pontosabban kettőt. Egyik az, hogy mindketten elkészítették, szerkesztették, közreadták, közkinccsé tették szintézisek, kézikönyvek formájában, nyelvművelő és tágabb értelemben véve a nyelvi kultúra gondozására irányuló elvi álláspontjukat és gyakorlati útmutatásukat. KEMÉNY GÁBOR könyve, a Nyelvi mozaik négy évtized nyelvi változásait mutatja be, a Nyelvművelő kézisótár (szerk. GRÉTSY LÁSZLÓVAL közösen, 2005) pedig ma is a normatív nyelvi, nyelvhelyességi tanácsadás nélkülözhetetlen és legtöbbit forgatott kézikönyve. Ezt a Nyelvtudományi Intézetben működő nyelvi tanácsadás munkatársaként tapasztalom ma is. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA tankönyvein és olvasókönyvein pedig, szó szerint, nemzedékek nevelkedtek, a felsőoktatásban részt vevőket is ideértve. (Csak az ember olvas. Az olvasás tanítása és lélektana. 2003; Retorika. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA és ACZÉL PETRÁVAL, 2004). Ezt egyetemi munkám alapján is mondhatom.

A másik közös mozzanat, amelyre még utalok, az, hogy mindketten vállalták és végzik ma is azt a fontos, de nem mindig hálás feladatot, amelyet a folyóirat-szerkesztés, a nyelvi rovatok vezetése, mások írásainak gondozása jelent. Vagyis azt a szolgálatot, amelyet a rendszeres, következetes, szívós munka, a szilárd szakmai színvonal és jelenlét adhat meg az adott folyóirat vagy rovat olvasóinak. KEMÉNY GÁBOR esetében ilyen az Édes Anyanyelvünk szerkesztése, a nyelvművelő és stilisztikai írások gondozása; ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA esetében pedig a Magyartanításnak, az anyanyelvi nevelés módszertana emblematikus folyóiratának a szerkesztése és gondozása.

2. Kötetek és gondolatok. Lássuk már most közelebről a két könyvet! Mivel előbb KEMÉNY GÁBOR munkájával ismerkedtem meg és csak valamivel később ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNAÉVAL (előbbi a sorozat 69., utóbbi pedig 71. darabja), a továbbiakban is ezt a sorrendet követem ebben, a szerkesztői felkérésben „ikerrecenzióknak” javasolt ismertetésben. Ikerrecenzió – érdekes, de nekem bizony szokatlan! Mivel a téma közel áll hozzám, a nyelvművelés ügyét fontosnak tartom, a szerzőket pedig jól ismerem, belevágtam a feladat megoldásába.

A két könyv között, ahogy már említettem, ránézésre, megjelenésben van hasonlóság, és – ezt is láttuk – a témaválasztásban, a szerzők értékrendjében is. A nyelvművelés mint

közös téma össze is köti őket, mégis, és nemcsak színárnyalatukban, hanem tartalmi árnyalatokban mélyebben és markánsan is különböznek egymástól. Lássuk, mi mindenben!

2.1. KEMÉNY GÁBOR Tanuljunk magyarul is! című gyűjteményébe azokat az újabb nyelvművelő írásait válogatta be, amelyek az elmúlt tíz évben, 2009 és 2019 között jelentek meg az Édes Anyanyelvünkben, és amelyek ma is érdekesek, tanulságosak, időszűrűek. A cikkeket témakörök, tárgykörök szerinti csoportosításban közli négy fejezetben, a kiejtés, a szókincs, a stílus és nyelvtan, valamint a verselemzések tárgykörökben: Hogyan (ne) mondjuk? (11–28), Új szavakat tanulok (29–110), Koccan a stílus, csikorog a nyelvtan (111–186), Szép magyar versek (187–208). Az eligazodást, a keresést segíti a gondosan összeállított név- és tárgymutató (209–219).

Az első fejezetben megjelölt témakör, az idegen nevek kiejtése és toldalékolása ma is az egyik legaktuálisabb nyelvi problémakör, ezt a nyelvi tanácsadás mindennapjai alapján is megerősíthetem. KEMÉNY GÁBOR sportnyelvi, komolyzenei, köznyelvi példái, legyenek azok a sajtónyelvből, televízió-műsorokból, internetes forrásokból, pályaudvarok hangosbemondójától – személynevek, helynevek vagy irodalmi hősök és művek (amilyen pl. az *Aeneis* eposz és az *Aeneas* királyfi) – mind azt mutatják, hogy a régebbi és az újabb idegen nevek helyes használatához, jó kiejtésükhöz nem elég az idegen nyelv (felületes) ismerete. Hanem, különösképpen a mintaadó, normatív szövegtípusokban másra is szükség van (volna): kiejtési szótárak, kézikönyvek használatára, a nyelvi és beszédkultúra elsajátítására és alkalmazására. Mert ahogy a latin szavak használata kapcsán megállapítja a szerző: „továbbra is fennáll ugyan a klasszikus nyelv presztízse, de e mögül a presztízis mögül lassacskán elszivárog minden tudás” (23). És nemcsak a latint „feledjük, feledgetjük” – teszi hozzá –, hanem a németet, a franciát, az oroszot is; a nyelvet, az irodalmat, a kultúrát.

Új szavakat, új jelentéseket tanulunk a második fejezetben. Ilyen a *kavicsfelvert*, az *emlőműtött* összetétel(típus), ilyenek a gyorsan ismertté vált átvételek, mint a *blog* ’internetes naplóbejegyzés’ és újabb társa, a *vlog* (az előbbinek videós, filmes formája). Hozzáteszem, hogy ilyen a még újabb *podcast* (’videósorozat’) is. Tudáshiányról árulkodik az a „jelentésváltozás”, téves értelmezés – mutat rá a cikkíró – hogy a *gyepmester* ’a futballpálya gyepének gondozója’ volna (valójában a ’sintér’). Izgalmasak az olyan változások, amilyen a *virulens* ellentétes irányú változása: a ’fertőzőképes’ mellett mára (a *viruló* hatására) egyre inkább erősödik az ’életképes, erős’ értelemben való jelentése. Újdonság számomra, hogy az *esküvő* és a *lakodalom* szinonimája lett a *kézfogó* is (33), és ez szembe juttatta, hogy a *férjezett* nőből mára *házas* lett, hogy a lányok is *megházasodnak*. Igaz, a házat nem csak férfiak vihetik a házasságba, de vajon eltűnik majd a kölcsönösséget jelző páros másik tagja, a *nős* is? A *férjezett* meg a *nős* helyett marad a *házas*?

A *vizitál* jelentésének módosulását elfogadjuk, de a *priorál* ’rangsort állít fel’ esetében viszont nem így vagyunk. Egyetértek, idézem is a cikk befejező sorait, azért is, mert mutatják a szerző nyelvművelő szemléletét, módszerét, stílusát: ebben az értelemben „az égvilágon semmi szükség nincs a fontoskodó *priorál* ígére. Mondjuk helyette (még a parlamentben is), hogy *előnyben részesít, előbbre sorol*. Vagy tömörebben, bár idegen szóval: *preferál*. Én ezt a megoldást »prioráлом«, azazhogy tartom jobbnak” (47). Én is.

Nemcsak idegen eredetű szavakról, hanem újabb összetételekről is olvasunk élvezetes alapos filológiai elemzéseket (61–66). Ilyen az *üvegplafon* vagy a *banyatank*, ilyen a *szendvicsemler* metafora, a ’magán plakátot, reklámot hordozó alkalmi munkás’ jelentés-

ben, és a *szendvicsasszony* is. Apró megjegyzés: van *szendvicsgyerek* (szerencsére más jelentésben), a pszichológiában pl. a 'középső gyermek'. Ugyancsak érdekes az efféle, (még) bizalmas stílusú árnyalatok bemutatása, mint a *működik a kémia köztük, alsó hangon (kerül ennyibe)*. Csakúgy a korábban népnyelvi *hajaz valamire* és az újabb *rakásol, belenget, bebicskázik* igealakok tüzetes elemzése. Azt is megtudjuk ebben a fejezetben, hogy a *tematikus kávézó* 'többfunkciós', hogy nem csak a szexuálisan izgató lehet *szexi*. Ha pedig egy kapcsolat *gallyra megy* (valójában *gajra*) akkor valaki *elbútorozik otthonról*. Megismerjük a fordítók egyik *hamis barátját* (103–104), valamint további érdekességeket is.

Legalább ennyire izgalmas, már hangutánzó címében is figyelemfelkeltő, a jó stílust és a nyelvtan pontosságát tárgyaló fejezet: *Koccan a stílus, csikorog a nyelvtan*. Téves vonatkoztatású, „kancsal” mondatokban például: „A Budapesti Vonósok hangversenyét közvetítettük felvételtől, melyet 1999 január 5-én rendeztek a Zeneakadémia nagytermében” (118). Többféleképpen is jóvátehető a közlés, javítja KEMÉNY GÁBOR a Bartók rádió műsorvezetőjének megfogalmazását, a legegyszerűbben így: „Felvételtől közvetítettük a Budapesti Vonósok hangversenyét, amelyet 1999. január 5-én rendeztek a Zeneakadémia nagytermében”. Különféle szórendtelenségeket, keverék és rikkancsszórendet, egyeztetési hibákat, átmeneteket mutat be ez a rész, például a vonatkozó névmások vagy az alanyi és tárgyias ragozás használatával kapcsolatos példák elemzésében (129–134). Elsikkadó igekötők, nem elváltó igekötők, régies igealakok, iktelen ikések – a további izgalmas témakörök és címek.

A nyelvjárási, népnyelvi *hajaz* „pályafutásához” hasonló az ugyancsak regionális *fiatalabb* vagy *idősebb tőle* vonzatos szerkezet, amely az internetezőket is rendszeresen foglalkoztatja, írja a szerző. Meg a nyelvi tanácsadáshoz fordulókat is, tehetem hozzá. Véleményéhez meg azt, hogy én itt tágítanám a köznyelvi norma határait: nekem a *fiatalabb tőle*, vagyis a hasonlító határozó ragváltozata, a *fiatalabb nálam* melletti variánsként belefér(het) a (beszélt) köznyelvi normába. (*Fiatalabb tőle*, 146–148.)

Örökzöld témák, például a *miatt* és a *végett* névutók helyessége, az egy határozatlan névelő megléte vagy hiánya, a *szabad* melléknév igereszerű használata, a *hív* és *hi* (*szív* és *óv*) igék határozói igeneve – mind alkalmat adnak KEMÉNY GÁBOR számára egy-egy színes grammatikai, nyelvtörténeti és stilisztikai „előadásra”, melyekre mi olvasók is meg vagyunk *híva*. Vagy talán *hívva*? Erre is választ kapunk: „... ha stilisztikai szempontokat is figyelembe veszünk, inkább a *híva* változat ajánlható ma is ... mert ezt támogatja a művelt nyelvhasználat és a szépirodalom hagyománya (160).

Nyelvészkedő regényhősökkel találkozunk a következő fejezetben. Ilyen Krúdy utalása Az első virág című elbeszélésben: „A színházi előadásnak már régen vége volt, ám a nevelők még mindig szokásos témájukon nyargalásztak: nyelvészeti kérdéseket fejtegettek. Mi a helyesebb: leány vagy lány, sőt lyány.” (167). Vagy Déry szereplője a Feleletből, Grüner, a „textilbáró”, aki vacsoravendégeit az *őket* és az *azokat* helyes használatáról oktatja: „a személynévmással a magyar nemcsak akkor él, ha személyről van szó, hanem ha dolgokról is, épp ez felel meg a magyaros stílusnak” (168).

Stilisztikai tárgyú filológiai kis értekezések vezetnek át a záró fejezethez, a verselemzésekhez. Illyés Gyula Horatius-fordításának sorából kiindulva („Oltári csöndet!”) figyelemmel kísérhetjük az *oltári* melléknév jelentésváltozását, a rétegnyelvi (jassznyelvi, argó), majd későbbi, elterjedtebb, de még mindig szlenges (adatolt, szótári) megjelenései alapján (*Oltári csöndet!* 189–190). Vagy azt, hogy az *Elmegyek, elmegyek* kezdetű népdalban a *kö-pönyeg*, a *zsinórok* és a *gombok* „csak” metaforák-e vagy metonímiák (191–192) is lehetnek.

A Szép magyar versek öt darabja egyenként is valóságos stílusremek! Illyés Gyula, Tandori Dezső, Kiss Benedek, Szakács Eszter ars poeticáját, nyelvi képeit ismerhetjük meg, a kor, az életmű, az események, az intertextuális vonatkozások gazdag összefüggésrendszerében. Kortársi emlékezőként ír a szerző Utassy József Zúg Március című versének keletkezési idejéről és háttéréről, a hatvanas évek második felében a budapesti bölcsészkaron tapasztalt forradalomváró hangulatról: „Ennek megfelelően Utassy verse nem csupán ösztönzője, hanem tükrözője is lehetett az akkori nyugtalanságnak” (202). A vers fő motívuma, a *március* szimbolikája minden időben érvényes és aktuális.

KEMÉNY GÁBOR könyve, tíz év válogatott nyelvművelő cikkeinek gyűjteménye jól mutatja az anyanyelvi és idegen nyelvi „tudásanyag” változását, az új technikai eszközök adta lehetőségeket és korlátokat. Azt, hogy az emberi tényező a legfontosabb, a technikai eszközök nem végzik el az ember helyett a feladatokat. Fontosnak tartom a szerző vissza-visszatérő „dohogását”: nagyon sok pontatlanság, félreértés, nyelvi hiba elkerülhető volna, ha ma is a helyükön lennének a felkészült olvasószerkesztők, korrektorok, lektorok, akik megszüntethetnék a szerzők hibáit, elütéseit, pontatlanságait. „Talán nem merő véletlenség, hogy ahol koccan a stílus, a nyelvtan is csikorog. De mind a kettőnek van ellenszere, a szerző vagy az olvasószerkesztő javító tolla. Ahol pedig már szövegszerkesztőn dolgoznak: egere és billentyűzete. Éljük a lehetőséggel, hogy mai eszközeinkkel sokkal könnyebb szöveget javítani, stilizálni, mint amikor ezt még ceruzával, filctollal, ollóval, ragasztóval, végső soron újragépel(tet)éssel kellett végrehajtani. Persze a technika nyújtotta könnyebbség önmagában nem elegendő: nyelvi igényesség és stílusérzék is kell hozzá” (115).

A Tanuljunk magyarul is! feladatot ad, úgy, hogy maga is feladatot teljesít. Példát mutat: a legnemesebb hagyományokra építve *míveli*, fejleszti anyanyelvét, és művelői nyelvszéként is, regisztrálja, vallatja, magyarázza, bizonyítja, értékeli a nyelvi változásokat.

Jó, hogy nem lett vége 2007-ben! Jó, hogy KEMÉNY GÁBOR visszatért a nyelvműveléshez. Az Édes Anyanyelvünk szerkesztőjeként, nyelvművelő cikkek gondozójaként, nyelvszéként, tanárként talán nem is tehetett volna másként!

2.2. A nyelvvél való törődés, a nyelvművelés felelősség, tudatosan vállalt értelmiségi magatartás, ahogy nagyjainktól tudjuk, hazafias kötelesség. Mert mit is jelent az anyanyelv? Általános, mégis nagyon személyes érzéseket: az otthont, a hazát, a magyarságot, a biztonságot, az identitást, az önazonosságot. Azt, amit a filozófus (Heidegger) ismert metaforája is mond: „a nyelv a lét háza”. És: „az ember a lét házában lakozik”. A tér és idő, a „lét háza” nekünk a magyar nyelv. Tanulunk más nyelveket is, de teljes érzelmi életet élni magyarul tudunk. Ahogy Kosztolányi mondta: „Csak anyanyelvemen lehetek igazán én.”

Nemcsak az egyénre, a közösségre is igaz, hogy a nyelv a lét háza. A magyar nyelv-közösség is „nyelvében él, a magyar nemzet is a maga nyelvén lett tudós”, a magyar nemzet is addig él, míg lesz háza, míg lakozhat benne. Ünnepi, magasztos, olykor szakrális metaforákban (*édesanya, tündérvár, bástya, kert; istenség, erős vár*) ezeket az érzéseket íróink, költőink fogalmazták meg legmélyebben, és az irodalomban, a közösségi emlékezetben hagyományozták ránk. Bessenyei, Kölcsey után sokan mások is.

Jókaí például így, versben: „Egy kincse van minden nemzetnek adva, / Míg azt megőrzi híven, addig él” (Prolog). Ezt, a másoknak esetleg szokatlan érzést a folytatásban meg is magyarázza: „Óh boldogabb országok gyermeke! / Hazánkon elmerengő idegen, / Hogy

ezt mi úgy szeretjük, ne csodáld. / Nekünk e kincs volt századok során: / Múltunk, reményünk, jelenünk, / S mert benne élünk, kell, hogy érte éljünk” – hangzott el a debreceni nemzeti színház megnyitásának ünnepén, Laborfalvi Róza előadásában.

2.3. Jókai Mór szavainak felidézésével el is jutottunk ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA írásainak gyűjteményéhez (A gondolatokhoz odataláló nyelv). A könyv vissza-visszatérő, mondhatni állandó szereplője éppen Jókai Mór. Ő az az író, akivel legtöbbször találkozunk, a névmutató szerint huszonhatszor. Nem túlzás azt mondani, hogy Jókai ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA legkedvesebb írója, nemcsak irodalmi, hanem nyelvi és pedagógiai szempontból is.

Tőle kölcsönözte könyvének választékos, figyelemfelkeltő címét. Ahogy az előszóból megtudjuk, szeretett írója jellemezte így a magyar nyelvet: „S hogy magyarul írok, azt nem azért teszem, mert nemzetem iránti kötelességem kényszerít, hogy hű hazafi legyek – hanem azért, mert én olyan szép, kifejezésekben gazdag, mondataiban tökéletes, a gondolatokhoz odataláló nyelvet nem ismerek, mint a magyar.” (9)

A Nyelvművelő írások a harmadik évezred elejéről alcímet viselő könyv küllemét, terjedelmét, sőt témáit tekintve is akár ikertestvére lehetne KEMÉNY GÁBOR Tanuljunk magyarul is! című könyvének. Szerkezete, tagolása hasonló, ez is négy fejezetből áll: Szavak, csodálatos szavak (11–92), A jól megfogalmazott mondat (93–138), Helyesírás: a műveltség alapja és Retorika: az érvelés tudománya (163–205); majd a Névmutató (207–209) következik. Ebben a gyűjteményben is a nyelvhasználat, a nyelvi változások kerülnek középpontba, a nyelvész, a tanár bemutatásában, értékelésében, izgalmas, színes, az olvasót magával ragadó stílusában.

Grammatika, nyelvtörténet, helyesírás, retorika – ezek a főbb területek fogják egybe ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA nyelvművelő írásait, észrevételeit, jegyzeteit, amelyek pedagógiai folyóiratokban (Mentor, Taní-tani, Könyv és Nevelés, Magyarartanítás), a Magyar Nemzetben jelentek meg, valamint a Tetten ért szavakban, a Kossuth rádióban hangzottak el, ahogy az alcím mondja, a harmadik évezred elején.

A külső hasonlóság ellenére persze már a fejezetek megnevezésében és az egyes cikkek címében is látszik a két gyűjtemény között a különbség is, az eltérés, amelyet a két szerző munkásságának ismerete bennem csak erősít. Ha szabad így leegyszerűsíteni: KEMÉNY GÁBOR, a nyelvművelő, ahogy láthattuk is, „elsődlegesen” kutató, író, filológus, lexikográfus, szerkesztő és tanár. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA, a nyelvművelő, ezt mindjárt látni fogjuk, „elsődlegesen” tanár, tanító, nevelő, tankönyvíró, szerkesztő – és kutató.

Könyvének tárgya a szó, a mondat, a helyesírás, a retorika, tehát a nyelvészet, de írásainak tartalma és üzenete erőteljesen és alapvetően pedagógiai jellegű: a nyelvi nevelés, az anyanyelvoktatás, a tanár(í tovább)képzés, az iskolai nyelvhasználat, a nyelvtan, a retorika és stilisztika oktatása áll a középpontban, a magyar nyelv és irodalom bűváráként is ez a pedagógiai szolgálat a meghatározó számára. Mindegyik írása, előadása mögött ott van a szerző saját hiteles tanári, nevelői, tankönyvírói tapasztalata, iskolai, tanárképzési háttere, oktatói múltja és jelene. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA tiszteli, megbecsüli, sőt merem mondani, szereti az iskolát, a diákokat, a tanártársakat, a tanárjelölteket. Az iskola ügyei, az anyanyelvi nevelés helyzete, a magyar kultúra, benne az olvasáskultúra jelentősége és színvonala, az írás, a helyesírás, a szövegszerkesztés, a szövegértés helyzete és aktuális problémái izgatják és foglalkoztatják, élményei, tapasztalatai a kötet valamennyi cikkében megjelennek mint életbevágóan fontos ügyek, mint a magyarság sorskérdései.

De az ügyek mögött az emberek is jól „láthatók”, már az első fejezet írásaiban is. Juhász Gyula verse nyomán a szavak, a csodálatos szavak megelevenednek: gyerekek, diákok, kollégák, tanártársak, tanítványok képében: az utcán, a buszon nézelődők, iskolába, munkába sietők, a szerző valódi vagy képzelt beszélgetőtársai, utastársai. Róluk is mindig tisztelettel és szeretettel ír, akárcsak tanítványairól, még akkor is, amikor éppen tudásuk, ismeretük hiányát panaszolja, tegyük hozzá teljes joggal, és nem fölmentve őket az egyéni felelősség alól.

Mert bizony tudatlanság, ismerethiány, műveletlenség a *vájár*; a *kolhoz* vagy a *pulya* nem ismerete – magyar szakos hallgatók körében meg kiváltképpen. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA, a tanár mégis elmondja nekik, megérteti velük, amit tudniuk kell(ene), újra és újra, olykor elkeseredve, de sohasem belefáradva a tanításba, a közös tanulásba. A tanár szemlélődik, csodálkozik, töpreng olyankor is, amikor közismereti vetélkedő kérdéseire adott válaszokból látja, miként süllyednek előbb homályba majd ismeretlenségbe az olyan szavak, mint a *ködmön*, *vigéc*, *cibere*; *fuszulyka*, *rostély*, *bögöly* vagy *dereglye* (13).

A „csodálatos szavak” világa kimeríthetetlen. A beszélőket, miként a költőt is legjobban a szavak érdeklik, mert azok őrzik a múltat, és velünk vannak a jelenben, a mindennapokban. A szavak története, helyes használata, a szójelentés, a szóhangulat, az idegen szavak ejtése és írása – ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA cikkeinek is fontos témakörei. Nemcsak bemutatja az általa tapasztalt nyelvi problémákat, például a szótévesztéseken keresztül (*gyerekes* – *gyermeteg*, *kordiális* – *kardinális*), hanem meg is mondja, hogy a szójelentéssel, a szótárhasználattal az iskolában sokat kellene foglalkozni, a magyar nyelv és az idegen nyelvek tanulása során. Mert a szó jelentésének pontatlan ismerete szótévesztéshez vezet, a szótévesztés pedig barbarizmus, amely zavarossá, akár érthetlenné teszi a beszédet (16).

Szavakat, árnyalt szójelentéseket, jó stílust (a közvetlen beszélgetéseken túl) leginkább klasszikus irodalmunkból, olvasmányainkból tanulhatunk. Az irodalom az egyik legnagyobb nyelvfejlesztő, nyelvművelő erő gyermeknek, felnőttnek egyaránt, tudjuk és valljuk ezt sokan ma is. Ezért (is) fontos, hogy tananyag maradjon a Toldi, a János vitéz, A kőszívű ember fiai. És még sok minden, nem sorolom tovább. Egyetértek a szerzővel: a remekműveket, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi és mások műveit nem szabad átírni, sem egyszerűsíteni, hozzáigazítani az iskolai szokincshez vagy a mai (lecsupaszított) nyelvhasználathoz. Éppen a stílus, a gondolkodás, a szövegalkotás és szövegértés példaként megjeleníthető épsége, egysége, egészsége miatt nem. Mert mi is történik valójában? A szerző megmondja: „A magyar gyerekek a betű-hang megfelelése ismeretében kiolvassák azokat a szavakat is, amelyekkel az olvasókönyvben még nem találkoztak, megértik őket, esetleg kikövetkeztetik jelentésüket a szövegösszefüggésből. Ez sok esetben megtörténik, nem olyan ijesztők a Jókai-regények, különben is rövidke nagyon sok régebbi és mai világirodalmi műhöz képest. Jókai művei társadalomtudományi, történelmi szempontból hallatlanul érdekesek, benne van egész múltunk, nemcsak történelmünk, hanem kultúr-történetünk is. Kiiktatása, meghamisítása merénylet nemzeti múltunk ellen is” (20). Nem átírni kell és kihagyni a „nehéz” szövegeket, hanem elolvasni, megértetni, megismertetni és minél többet belőlük megtanulni.

Ilyen felelősségteljes véleményt a beszélőközösség, a magyarság nyelvi sorskérdéseit illetően a könyv szinte bármelyik írásából idézhetnék, mert ez az alapgondolat, ez

az attitűd hatja át a szerző véleményét. Legyen szó szeretett íróinak nyelvi, pedagógiai szerepéről, Aranyról, Jókairól, Gárdonyiról, Babitsról, vagy a diákok beszédéről, ahogy ő nevezi, a neomagyarról, vagy az erőltetetten szlenges, sőt trágár „diákcsalogató” stílus csapdájáról, amelyre az Othello egyik feldolgozása kapcsán mutat rá. Gondolatmenetét így fejezi be: „A mai ember is gyönyörködni akar, katarziszra vágyik, megtisztulásra. Nem igaz, hogy a mai emberek igénytelen nyelvezetre áhítoznak. Nem igaz az sem, hogy a fiatalság trágár, és trágár szövegekkel lophatják be egyesek magukat a szívébe, ezerszeresen nem igaz. Mondom ezt tiszta szívű és tiszta szemű tanítványaim nevében.” (32)

Érzékletesen és nem véletlenszerű előfordulásokon át mutatja be a ritkább szóalkotási típusokat, köztük a szóelvonásokat: ilyen az újabb keletű *gratula*, a még újabb *pusza*, az ismerős *rágcsa*, a megszokott *kapa* vagy a *séta* (64). Megmutatja, hogy az *iafia* a magyar nyelv finnugor öröksége, ún. összefoglaló összetétel, amilyen például az *ember* is (67). Vagy hogy a *-da*, *-de* képzővel alkotott szavak, mint a *nyomda*, *óvoda*, *varroda*, *tanoda*, *iroda*, *cukrászda* jórészt a nyelvújítás idején keletkeztek, de a képző manapság is fölbukkan: *kávépörkölte*, *kifőzde*, *gombócda*.

A világos mondat szerkesztés fontossága az üzenete a következő fejezetnek (A jól megfogalmazott mondat). Márait idézi: „... az élet irtózatossá zúrvárában nincs más menekvés, mint a jól megfogalmazott mondat...” (93). Ne tévesszük meg az olvasót! – mondja KEMÉNY GÁBOR is, éppen a „beugrató” mondatok tárgyalásakor, Kosztolányit idézve: „... az olvasót tilos – csak egy másodpercig is – bizonytalanságban hagynunk” (115).

Visszatérve ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA gondolatmenetéhez, bizonytalanságot okozhatnak, nyelvhelyességit, sőt még helyesírást is bizonyos kötőszószerkezetek, amilyen a *nemcsak – hanem is* kötőszóhármás (100), a birtokos szerkezetek, valamint az *-é* birtokjel használata. Ez utóbbival kapcsolatban újabb megfigyelése, hogy a gyerekek nemcsak hallják és mondják, hanem gyakran le is írják a hiátustöltő *j-t*, olykor még *ly-nal* is (101). Bizonytalanságot okozhatnak az *elkőborolt* (GRÉTSY LÁSZLÓ kifejezésével *elbitangolt*) *jelzők*, például a *napjainkban vetített televízió előadásai* szerkezetben a *televízió napjainkban vetített előadásai* helyett. A jelző felcserélése (enallagé), teszi hozzá a szerző, a szépirodalomban válhat erénnyé, mint például Szabó Lőrinc versében a *fenyves zöld élete* (110).

Ha már szépirodalom, tanulságos az a cikk is, amelyben a Csukás Istvántól hallott *szülöttem föld* (‘az a föld, ahol születtem’) kifejezésből kiindulva megtudjuk, hogy a régi *szülöttem föld*, meg a nyelvjárási *Mária nyugotta bokor*, ‘az a bokor, ahol Mária lenyugodott, megpihent’ olyan szerkezet, mint az *istenadta gyermek*, melyben az *adta* nem ige, hanem *-i* képzős igenév. Akárcsak a *madárlátta kenyér*; *szélfűtta mező*, *napsütötte domboldal*, valamint az egyedi (még különírt) *bíró vezette mérkőzés* (128–130).

Helyesírás: a műveltség alapja – mondja a következő fejezet címe. Ha így van, márpedig így van, ennek az alaprak szilárdnak kell lennie, meg kell szilárdulnia lehetőleg még gyermekkorban. Ezért is voltak tanulságosak számomra az olyan észrevételek, amelyek a mai írásgyakorlatban, például a reklámszövegekben tapasztalható jellegzetességeket a tanár szemével, a gyerek nézőpontjából látják, látatják. Rámutatnak arra, hogy nem használnak a helyesírás megszilárdulásának az olyan „újszerű”, figyelemfelkeltő megoldások, amelyek tán meghökkentenek bennünket, de gyengítik a gyerekek ismereteit, elbizonytalanítják a kisdiakokat. Például a reklámokból induló kisbetűsítés a tulajdonnevekben,

a betűk megfordítása, a mássalhangzók megkettőzése (*plussz, mammut*), illetve minden olyan kép, látvány vagy hangzás, amely nem a jó írásképet erősíti meg a tanulóknak. Mert minden, a reklám is tanít. Pontosabban sulykol. Azt is lehetne jól, adhatna jó mintát, miként például az a feladat, amelyet egy régi tankönyvben fedezett fel a szerző, és amely az én tetszésemet is rögtön elnyerte: „Vajon miért mondják a tátott szájjal evő, csámcsogó gyerekek: *Ne úgy egyél, hogy Já-á-nos, Já-á-nos, hanem úgy, hogy István, István!*” (149).

A helyesírási fejezet utolsó darabjának már a címe is izgalmas: Freudi elírás. Jókainak az Öreg ember nem vén ember című regényében talált rá a szerző. Megismerhetünk itt „egy szellemes írásjátékot is, Jókai követte el. „Van benne egy kis freudi mélység” (162).

A záró fejezet már címében is alapigazságot hordoz: Retorika: az érvelés tudománya. És valamennyi cikk témájára nézve is igaz a megállapítás. Néhány címet felidézve: Milyen a jó szónok?, A befolyásolás lélektanáról, Negatív beszéd, Kettősbeszéd, Sárdobálás, Salátatörvény, Láncokoskodás stb. A retorika alapkérdései állnak középpontban, és a gyakorlatot, a retorika mai helyzetét, szerepét is bemutatják. A mottó, Babits Mihály kisdíákoknak szóló megfogalmazása (Irodalmi nevelés, 1909) ma, száz év elteltével is igaz: „Egész iskolád retorikai, s minden tantárgy igazában csak retorika ma is.” (163)

A retorika fontosságát, igazságát és érvényességét mutatja meg a fejezet valamennyi írása: a retorikának a harmadik évezred elején is az a feladata, hogy „feltárja minden téren a meggyőzés lehetséges módjait” (165). Ezért fontos a retorikát tanítani ma is. Meg azért is, foglalom össze ADAMIKNÉ gondolatait, mert segíti a szövegértő olvasás és az esszéírás tanítását. Meg azért is, mert a retorikának általános képességfejlesztő hatása van, olyan gondolkodási műveletek forrása a retorika, amelyek a tanulást magát is segítik. Meg azért is, és ezt már szó szerint idézem: „A mai világ embere ki van téve az erőszakos és elvtelen befolyásolásnak, s csakis művelt és etikus polgár tud a saját elvei szerint élni és dönteni. Erre is megtanít a retorika. Aktuálisabb, mint valaha” (172).

Ha ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA legkedvesebb szakterületeit kellene megneveznem, a retorika a legfontosabbak között lenne, ha nem a legfontosabb volna. Csak néhány mű, amelynek szerzője, társszerzője: Retorika (2004), Retorikai lexikon (2010), Klasszikus magyar retorika (2013), Jókai és a retorika (2016).

A retorika történetének kutatójában és a fejezet minden írásában ott van a tanár, aki nemcsak oktatja tanítványait, hanem folyton kérdezi is őket, bevonja őket a közös gondolkodásba, odafigyel válaszaikra. Amikor tanítványainak föltette azt a kérdést (egy újságírótól kapta), hogy miért voltak nagyok 1848 szónokai, maga is elgondolkodott azon, milyen őszinte és lényegi választ kapott: „az volt a szájukon, ami a szívükön: azt mondták, amit gondoltak” (172). Ez is a magyarázata annak, tette hozzá, hogy 1848-ban megvalósult a nemzeti egység. Jókai, Petőfi, Irinyi, Egressy március 15-én nemcsak hőssökké, szónokhőssökké lettek. Mindezeket nemcsak megállapítja, hanem egyenként be is mutatja, meg is magyarázza a szóban forgó cikkben. Ilyen is lehet a retorika a gyakorlatban: egysegteremtő, összekovácsoló. Ezért voltak nagyok 1848 szónokai.

A fejezet többi írásából is sokat tanultam. Olvastatják magukat, érdekesek, színesek, szórakoztatva tanítók. Például a szónokok humora is ilyen téma, erre is a tanítványok hívták föl a tanárnő figyelmét, arra kérték, nevezzen meg olyan szónokokat, akiknek humoruk van. „Nehéz feladat elé állítottak, a valóságban ugyanis ritka a szelíd humorú beszéd, legalábbis én kevés ilyennel találkoztam” – mondta a tanárnő. Azután elgondolkodott,

talált ilyen szónokokat. Jókait mint parlamenti szónokot éppen csendes derűje, mosolyra fakasztó stílusa miatt szerették, ahogy ezt Mikszáth megírja Jókai Mór élete és kora című művében. Érdemes a jellemzést is elolvasni! (180–181).

Tanulunk Mikszáth szavaiból, tanulunk Jókaitól, tanulunk folyamatosan anyanyelvünkéről. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA érvelése, szövegszerkesztése és stílusa összhangban van az általa bemutatott retorikai hagyományokkal: fontos témákról ír, sokoldalúan érvel, lehetőségeket mutat be, őszinte, nem rejti el véleményét, nem akarja mellékvágányra terelni olvasóit (vö. *ignorálás*, 189), nem burkolja mesterkélten idegen szavakba a természetet, az érthetőt, a világosat, nem bonyolítja az egyszerűt. Magyarul: a „gondolatokhoz odataláló nyelven” ír. Megtiszteli olvasóit.

3. Befejezésül még arra a kérdésre szeretnék választ adni, mi is számomra ennek az „ikerrecenzióknak” a legfontosabb tanulsága, mi is az a közös érték e két nyelvművelő kiadványban, amely engem megfogott, és úgy gondolom, hogy mások számára is fontos lehet.

Először is az, hogy vannak, hogy szerzőik megírták őket, és hogy sokak számára elérhetőek, olvashatók. Jó, hogy KEMÉNY GÁBOR „visszatért” a nyelvműveléshez, és újbabb könyvével gyarapodott a nagy hagyományú, szaktudományos nyelvművelő szakirodalom. Írásainak üzenete pedig ma talán aktuálisabb, mint valaha: „Tanuljunk magyarul is!”

Lényegében ugyanezért tartom a nyelvművelés felől nézve nagyon értékesnek ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA munkáját. A gondolatokhoz odataláló nyelv minden írása fontos, mert a nyelvi nevelés, a nyelvművelés létjogosultságát, erejét és mai szerepét mutatja meg, elsődlegesen a nyelv és irodalom, nyelv és iskola találkozásában. Vallom én is, hogy nyelvművelő a magyartanár, sőt minden pedagógus, a szülő, az író, a költő, a nyelvész, az egyetemi oktató, és hogy a nyelv művelése ma is vállalt magatartás, kötelesség. A magyar nyelvművelés hagyományának fenntartása és megújítása a tudománynak, a nyelvtudománynak is feladata. Ezért is értékes a két könyv, általuk erősödik a nyelvművelés jelene is.

Másodszor érték előttem a két szerző bizakodása, a jövőbe, a szó erejébe és a nyelvművelés szerepébe, hatékonyságába vetett hite. KEMÉNY GÁBOR munkáját mindazoknak ajánlja „akiknek nem közömbös anyanyelvünk sorsa”, akiket érdekelnek a mai magyar nyelvhasználat és stílus kérdései. Ajánlja a nyelvet, az anyanyelvet (is) most tanuló kisunokáinak, hogy majd megismerhessék „...hogyan látta nagyapjuk az új évezred kezdetén a magyar nyelv állapotát” (10). ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA pedig ezt írja: „Az iskolával való kapcsolata miatt ajánlom ezt a kötetet tanároknak, hátha példákat, ötleteket meríthetnek anyagából. Ajánlom a diákoknak is, végül is mint szülők valamikor elsődleges nyelvművelők lesznek. Ajánlom az újságíróknak és a riportereknek, a kommentelőknak és a bloggereknek, hátha érzékenyebbek lesznek a nyelvhasználat iránt... S ajánlom mindenkinek, akik figyelik, vigyázzák a gondolataikhoz odataláló nyelvet” (9–10).

Harmadszor értéknek és fontos tanulságnak tartom, hogy mindkét könyv megmutatja: a nyelvművelés nem egyszerűen, nemcsak nyelvhelyességi értelemben vett nyelvi tanácsadás, útmutatás, nyelvi menedzselés, hanem „jóval több” is ennél. KEMÉNY GÁBOR és ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA nyelvművelő írásai egyenként is, kötetbe rendezve, „folyamatosan olvasva” pedig még inkább megelevenítik azt a háttérret, azt a közeget, azt a valóságot, amelyben a nyelvi jelenségek, a nyelvi változások megragadhatók: a változó életet, a nyelvközösség aktuális problémáit, kiváltképpen a (nyelvi) kultúra változását a nevelés, a nevelődés, az általános és a nyelvi műveltség vonatkozásában.

Látjuk, mindkét gyűjteményben, hogy a nyelv ügye ma is kulturális, társadalmi, közéleti kérdés. Fölsejlik az is, hogy értékrendek összeütközése húzódik meg a nyelvi viták mögött, amelyek egyébként tipikusan az idegen szavak befogadásával kapcsolatban szoktak fellobbanni, komoly társadalmi, kulturális, politikai változásokat kísérve. Ezt láthattuk a rendszerváltozás utáni polémiákban is, amelyekben a nyelvművelés léte, szerepe is megkérdőjeleződött, és megszakadt az a több évszázados konszenzus, amely a nyelvművelést értékes nyelvi hagyománynak tekintette. Erre a helyzetre mindkét szerző utalt, ezért is említem én is. Meggyőződésem, hogy a nyelvművelésnek továbbra is fontos szerepe van a nyelv iránti érdeklődés fenntartásában, a nyelvi ismeretterjesztésben; hogy a maga eszközeivel támogatni tudja a közösség nyelvi kultúráját, és ezzel jelenét, jövőjét.

Most, recenzióm végéhez közeledve, mindezt még inkább így látom! Mert a két szerző nyelvművelő írásainak legfőbb üzenete számomra az, hogy a nyelv, a magyar nyelv – most is mi magunk vagyunk. Hogy létünk háza, nyelvünk változott, változik, de benne vagyunk ma is otthon. Ahogy aktualizálja a szállóigét ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA: „Nyelvemben – ma is – él a nemzet!” (10).

Anyanyelvünk ügye létünk, magyarságunk és európaiságunk ügye ma is. Történelmünk évszázadaiban a nyelvművelés ennek az ügynek volt a hordozója, időnként alakítója is. Volt, hogy a nyelv maradt nemzeti függetlenségünk egyetlen fellegvára. Volt, többször is, hogy európaiságunk megújítását jelentette. Az utóbbi évszázadban pedig – Reményik szavaival – a határokon kívül rekedt magyarság „végső menedéke, tündérvár és katakomba”.

A nyelvművelésnek ma is fontos ez a szépirodalmi, már-már kultikus, a nyelvet a nemzeti függetlenséggel, a megmaradással azonosító hagyománya. Ahogy a két könyvben a mottóul választott Kölcsey-, Jókai-, Babits-, Juhász Gyula-idézetek is mutatják, íróink, költőink buzdításai, intései fenntartották ezt a hagyományt, hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar nyelv ma is legnagyobb értékünk, hogy a nyelvi kérdések széles körű érdeklődésre tartanak számot, hogy ma is érték a nyelvtudatos magatartás, és presztízskérdés a helyesírás.

Ez pedig a tudomány, a nyelvtudomány számára is fontos üzenet. A nyelvművelés alkalmazott nyelvtudomány (is), a nyelvtudomány eredményeit, értékeit, ismereteit közvetíti. Mindezt hitelesen bemutatni, megértetni a nyelvhasználókkal, a beszélőkkel, a diákokkal, a nyilvánosság előtt megszólalókkal – fontos és nehéz feladat, de szükséges, és természetesen nem csak a nyelvművelés feladata. De részt venni ebben, ezt a hagyományt vállalni, tudatosan folytatni, fenntartani és megújítani, ebben a nyelvművelés mint a nyelvtudomány egyik területe, ma is illetékes. Ezt mutatja meg, ehhez ad újabb municiót és biztatást KEMÉNY GÁBOR Tanuljunk magyarul is! és ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA A gondolatokhoz odataláló nyelv című nyelvművelő gyűjteménye.

HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont
Károli Gáspár Református Egyetem

ÉLŐNYELV

A nyelvjárások a mai magyar szépirodalomban

1. Bevezetés. A nyelvtudományban ismert tény, hogy a magyar standard kialakulása előtt beszédben és írásban is nyelvjárásokat használtak, és a nyelvjárások jóval hosszabb múlttal rendelkeznek, mint a standard. Idővel a nyelvjárásokat bizonyos szerepkörökben egyre ritkábban alkalmazták, így például az írott nyelvben a standard vette át a helyüket. SÁNDOR ANNA LANSTYÁK ISTVÁNRA hivatkozva említi, hogy a nem standard nyelvváltozatok is alkalmasak lennének a (jelenleg) csak a standardnak tulajdonított tartalmak kifejezésére (LANSTYÁK 2016: 16; idézi SÁNDOR A. 2019: 84), tehát irodalmi művek ma is íródhatnak nyelvjárásban.

Jóllehet a magyar írott köznyelv elterjedése óta is megjelentek a nyelvjárások az irodalom nyelvében egyes alkalmazási területeken (például a nyelvjárás elemei a szereplők, helyzetek, a népnyelvi környezet jellemzésére és ábrázolására, illetve stilisztikai eszközökként; l. erről KISS 2001: 43–44; BARCZI 1961), azonban jelenleg ritka, hogy az egész mű nyelvjárásban íródik, különösen egy magas színvonalú irodalmi műként elismert alkotásnál. Pedig ennek gondolata már korábban is felvetődött. 1961-ben közzétett írásában BARCZI GÉZA említi, hogy akkoriban is akadtak írók és nyelvészek is, akik kívánatosnak tartották a nyelvjárások minél nagyobb irodalmi érvényesülését, melyet ő szélsőséges álláspontnak tartott, és azt írása szerint határozott elutasítás is követte (BARCZI 1961: 74–75). Az azóta eltelt évtizedekben viszont számos változás történt a magyar nyelvet beszélők életében, és a nyelvhasználatra vonatkozó szemlélet is módosult.

A határon túli magyarok szempontjából is kiemelendő az irodalom nyelve, hiszen ott a nyelvjárás, a regionális és az idegen nyelvi kontaktusokból származó nyelvi elemek sajátos irodalmi nyelvet eredményeznek.

2. Az írásbeliség és a nyelvjárás írásbeliség. Több szempontból is megközelíthetjük a nyelvjárás írásbeliség kérdését. Az alábbiakban összegyűjtöttem néhány gondolatot ezzel a kérdéssel kapcsolatban.

PÉNTEK JÁNOS a nyelvpolitika és a nyelvtervezés háttérében található nyelvi ideológiák szerepét is kiemeli a nyelvjárásokkal kapcsolatban: „nem maga a nyelv szabályozott (főképpen írott) változata szorította háttérbe, és hozta rossz hírbe a nyelvjárásokat, hanem a nyelvi ideológiák. Azok a nyelvi ideológiák, amelyek rendszerint együtt kárhoztatják az országon belüli többnyelvűséget és a nyelven belüli táji sokféleséget, és amelyek úgy láttatják, hogy a dialektusok a nyelv romlott, korcs helyi változatai. Európában erre sok példát lehetne idézni, mindenekelőtt a franciát, közelünkben a román. Lenézettség, műveletlenség, iskolázatlanság, helytelen nyelvhasználat – ez társult a nyelvjárás beszédhez, ahhoz, aki nyelvjárásban beszélt” (PÉNTEK 2015: 186; idézi PÉNTEK 2019: 57–58). „Ezek a nyelvi ideológiák nem függetlenek azoktól az ismert kultúraelméletektől, amelyek szerint

a nép nem produkál, csak reprodukál, a népi kultúra elemei a magas kultúrából származnak, onnan süllyedtek le” (PÉNTEK 2019: 57–58).

Napjainkban a szépirodalmi mű nyelvének nyelvjárásiassága azért lehet meglepő, mert a nyelvjárási nyelvhasználat ma Magyarországon gyakran lenézett (ezért hátrány), a szépirodalom nyelve pedig a köztudatban általában magas presztízssű (vö. ÉrtSz. *irodalmi* a.; SZATHMÁRI 2008): „A hátrányos helyzet a nyelvjárások negatív társadalmi megítéléséből, ún. stigmatizáltságából következik. A nyelvjárási beszédmódhoz ugyanis olyan jegyeket kapcsolt a nyelvközösség tagjainak a mértékadó, befolyásoló hatalommal bíró része a köznyelv alakulásának kezdetétől s kapcsol nagyrészt ma is, őket követve később mások is, amelyek egyértelműen negatív jegyek: műveletlenség, póriasság, iskolázatlanság, maradiság” (KISS 2006: 544). A „széles körű társadalmi lenézettség” eredete társítható az írásbeliség megjelenésével is. Az írott nyelv társadalmi tekintélye összekapcsolódott az iskolázottsággal és az iskolázottsághoz kötődő foglalkozásokkal. Azután „az írott nyelv presztízse egyre nőtt: ez a formálódó, egységesülő nyelvváltozat vált a társadalmi előbbre jutás, fölemelkedés, kitérés eszközévé és szimbólumává. S ezzel a folyamattal párhuzamosan alakult ki a nyelvjárások megbélyegződése” (KISS 2012: 55). A városban munkát vállaló falusi fiatalok beszédét ott a köznyelv befolyásolta, majd hazatérésükkel a köznyelv behatolt a nyelvjárási beszélők közösségeibe is, és bizonyos beszédhelyzeteket kezdett elhódítani a nyelvjárásoktól (KISS 2012: 56). A lenézettség egy másik oka a társadalmi különbségekhez kapcsolódik. „A rendi társadalom felülről nézte és lenézte az iskolázatlan pórnépet, szokásaival és beszédmódjával együtt. Mind a műveletlenség, mind a hibás nyelvhasználat mint negatív megítélési jegy elsősorban a nyelvjárásoknak a presztízsváltozat (tudniillik eleinte az irodalmi nyelv, később pedig az írott és beszélt köznyelv) ellenpólusaként való felfogásából következik, s történeti összefüggésben az új kort nagyban formáló »magas kultúra: népi kultúra« dichotómiával magyarázható. A magas kultúra nyelvi letéteményese az irodalmi, illetőleg a köznyelv volt, ma is az, a népi kultúráé pedig a népnyelv, a nyelvjárások” (KISS 2002: 6–7).

BÁRCZI GÉZA 1961-ben közzétett dolgozatában a nyelvjárások irodalmi érvényesülése kapcsán arról ír, hogy „a népi nyelv tekintélyének megvannak a maga korlátai”, és a „népi nyelv a maga sokféleségében, nyelvjárási változatosságában nem léphet a nyelvjárás fölötti, egységes, nemzetileg egyetemleges irodalmi nyelv helyébe” (BÁRCZI 1961: 74). Azonban írókról és nyelvészekről is beszámolt, akik a nyelvjárások „minél nagyobb, lehetőleg teljes irodalmi érvényesülését kívánatosnak” tartották (BÁRCZI 1961: 74). BÁRCZI úgy vélte, hogy a köznyelv és mellette az irodalmi nyelv az egyetemes magyarság összekötő eleme, amely nélkül az egységes nemzet „apróbb nemzetfördékekre” hullana, és ezek nyelvükben is eltávolodnának egymástól, míg végül „a kölcsönös meg nem értésig fokozott nyelvjárási elkülönülésen át kerülhetetlenül a különnyelvűségbe” jutnának (BÁRCZI 1961: 75). 2020-ban a PÉNTEK–BENŐ szerzőpáros viszont nem látja beigazolódottnak az írói nyelv regionalitásához fűződő aggodalmakat. Írásuk szerint az erdélyi irodalomban a saját nyelvközösség iránti felelősségtudat megnyilvánulása is feltűnik, és a nyelvjárás sajátos szerepet kap a kisebbségi irodalomban (PÉNTEK–BENŐ 2020: 104–105). Az írók, költők nyelvükkel is saját közösségüket képviselik az egyes régiókban, a nyelv egyben közös éltető és megtartó elem, „élő nyelvi értéket, nyelvi mintát hordoz” (PÉNTEK–BENŐ 2020: 105–106).

A kisebb közösséghez tartozás jelentősége kapcsán a nyelvjárási szakirodalomban gyakran Németország és Svájc példáját említik, ahol a köznyelv mellett „nyelvjárásban is íródtak és íródnak prózai és lírai alkotások, hangzanak el a rádióban és a televízióban nyelvjárásban írt darabok, s adnak elő színházakban is olyan színműveket, amelyeket szerzőik nyelvjárásban írnak” (KISS 2001a: 52; továbbá SZANYI 2019: 439–446; FAZEKAS T. 2019: 167). (Azonban angol nyelvű példa is akad az irodalmi mű nyelvjárásiaságára: Irvine Welsh *Trainspotting* című írása.)

3. A nyelvjárások írott változatának kérdése. A meghatározások szerint a magyar nyelvjárásoknak nincs külön írásbeliségük, de nyelvjárási írásbeliség ettől még létezik (KISS 2001a: 43), és az írott köznyelv létrejöttéig csak nyelvjárási írásbeliség volt. A magyar nyelvterületen az írott köznyelv kialakulása után is, és ma is előfordul a nyelvjárási írásbeliség, az adatok szerint ez a népi önéletírásokra, emlékirásokra, különböző célzatú feljegyzésekre jellemző, azonban bizonyos országokban a nyelvjárási szépirodalomnak is nagy hagyománya van, például versek, prózai művek és színdarabok is keletkeznek nyelvjárásban (KISS 2001a: 43; SZANYI 2019). A magyar nyelvű irodalomban ma különlegesnek számít a teljes egészében nyelvjárásban írott szépirodalmi mű, mint például a szlovákiai Száz Pál Fűje sarjad mezőknek című, 2017-ben megjelent írása. SZANYI ILDIKÓ kutatásai szerint Svájc német nyelvterületén a nyelvjárás irodalmi művekben történő használata fel lendülésben van, jóllehet ennek inkább a szóbeli változatai. „A tájnyelvi hangoskönyvek aránya mára jelentősen megemelkedett, ezzel párhuzamosan viszont a tájnyelvi líra nyomtatott kötetekinek száma jelentősen csökkent. Ez a jelenség a mediális váltás következménye, amelyben háttérbe szorul a hagyományos nyomtatott médium” (SZANYI 2019: 443).

A magyar írott köznyelv kialakulása előtt például Zrínyi Miklós Szigeti veszedelem című műve, Sylvester János az Újszövetséghez írott verse (ez az első disztichonban írt magyar vers), vagy Mikes Kelemen Törökországi levelek című munkája is tájnyelvi elemekkel íródott. Tehát az egységes irodalmi nyelv kialakulása előtt is lehetett nyelvjárásban magas színvonalú irodalmi műveket létrehozni. Később például Móricz Zsigmond, Tamási Áron vagy Sütő András is alkalmazta a tájnyelvet írásaiban.

3.1. A nyelvjárási jelenségek leírásához kapcsolódó kérdések. A nyelvjárásokat a köznyelvtől hangtani, alaktani, mondattani jelenségei, továbbá a nyelvjárási szókészlet is megkülönbözteti. A kutatások szerint a „nyelvjárások és a köznyelv, illetőleg az egyes nyelvjárások között a legnagyobb különbségek a szókészletben és a frazeológiában, a legcsekélyebbek pedig a nyelvtan legmagasabb szintjein, a szövegszerkesztésben és a mondattanban vannak. A mindenki számára legnyilvánvalóbb nyelvjárásiaságok a köznyelvben ismeretlen nyelvjárási szavak és fonémák, valamint hangrealizációk (például a kettőshangzók), tehát a tájszavak és a táji kötöttségű hangok” (KISS 2006: 518). A nyelvjárási beszéd lejegyzésére példaként szolgálhat a nyelvészek által gyűjtött (vagy lejegyzett) népmesék szövege. PENAVIN OLGA és kollégái az Újvidéki Egyetem Bölcsészeti Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén népmesekötet kiadásával is foglalkoztak. A népmesék és mondák a tanszéken folyó népnyelvutalások másodlagos termékei voltak, ezek kiadását a folklórutatóknak szánták. Nem változtattak az elmondott anyagon, mert az élőbeszédet akarták visszaadni, viszont a könnyebb olvashatóság kedvéért egyszerűsített hangjelölést alkalmaztak, ezért kihagyták például a kettőshangzókat és a mellékjeleket (PENAVIN 1984: 10).

Az alábbiakban kiemelek néhány olyan jellegzetességet a hangtan, alaktan és a nyelvjárási szókincs elemeiből, melyek a nyelvjárások írott változatában megjelenének, viszont a magyar standard nyelvben nem használatosak. (A nyelvjárási mondattan és a beszélt nyelv általános jellemzőihez kapcsolódó kérdésekről l. HEGEDŰS 2001: 362–363.)

3.2. Hangtan. Akadályozza-e, akadályozhatja-e a szépirodalmi művek nyelvjárásban történő leírását, illetve megírását, hogy bizonyos nyelvjárási hangok nincsenek meg a köznyelvben? Például olyan hangtani jelenségek, mint a zárt *e* (*ĕ*), nyílt *a* (*ā*), vagy a palóc nyelvjárásban beszélt *a* (*ā*) és *á* (*ā*) hangok írásban jelölése. Vagy hogyan oldható meg a kettőshangzók megjelenítése egy általános írott szövegben is, és ez lassítja-e az olvasást és a szöveg megértését. FAZEKAS TIBORC több szerzőt is említ, akik műveikben tájnyelvi elemeket is alkalmaztak, megállapítása szerint „az olvasói befogadás pedig zavartalan, függetlenül attól, hogy gyerekekről vagy felnőttekről van szó” (FAZEKAS 2019: 170). A nyelvjárásban író Lakatos Demeter verseinek nyomtatott példányaiban is (vö. Lakatos 2003a) megoldották a hangok jelölésére vonatkozó problémát, mert a szövegben nyomon követhetők a nyelvjárásra jellemző hangtani jelenségek. (Erről l. még SZENTGYÖRGYI 2016: 249; JUHÁSZ 1995.)

Egy jellegzetes hangtani jelenség, a zárt *e* (*ĕ*) jelölésére volt példa a magyar írott nyelvben, de a maiban már nincs meg. „A zárt *ĕ* évszázadok óta lényegében csupán a szóbeliségben élő fonéma, használatát a helyi normák határozzák meg, nincsen tehát kodifikálva. Sorsának alakulását lényegében ez a sajátos helyzet határozza meg” (FODOR 2001: 328).

PETRES CSIZMADIA GABRIELLA Száz Pál Fűje sarjad mezőknek című írásával kapcsolatban állapította meg, hogy „a szövegjegyzés az adott nyelvjárás standardtól eltérő fonémáinak korlátozott elemszámát – pl. az ötféle *e* hang csupán háromféle megjelenítését: *e*, *ē*, *ĕ* – alkalmazza”, hogy a „magyarországi standardhoz szokott olvasó” számára megkönnyítse a szövegbefogadási folyamatot (PETRES CSIZMADIA 2018: 31).

A nyelvjárások szupraszegmentális elemei (hangsúly, hanglejtés, beszédtempó-ritmus, szünet) további kutatásokat igényelnek (FODOR 2001: 346–348), azonban PETRES CSIZMADIA GABRIELLA Száz Pál írásából több példát is lejegyzett az előbeszédszerűsége, a mindennapi beszélt nyelv elemeire, ilyenek például a „szupraszegmentális eszközök fonémaszintű jelzései: az összetartozó gondolatokat egybeolvasztó, beszédtempót rögzítő szóegybeírások”, betűhatár-eltolódások, a szaggatott beszédet imitáló, a levegővételeltséggel nagyköjtőjelekkel felszabdalva jelző elbeszélés rögzítése, a beszédtempó megnyúlása (PETRES CSIZMADIA 2018: 33).

3.3. Alaktan – igei jelezés. A nyelvjárási alaktan keretén belül szótöveket, képzőket, jeleket és ragokat is tárgyalnak. Itt az alábbi nyelvjárási jelenségekre térek ki. A nákolás, suksükölés, szuksükölés megbélyegzett, nem standard nyelvi forma (SÁNDOR K. 2014: 393–398). A nyelvjárásokban viszont van rájuk példa. HEGEDŰS ATTILA adatai szerint a „feltételes mód egyes szám első személyű alanyi ragozása alakja a köznyelvben *várnék*, *néznék*. A veláris hangrendű szavak módjele több nyelvjárásunkban (nyugaton, délen, a palócban) az illeszkedett –*ná* ([én] *várnák*)”. A *-suk/-sük* előfordulásáról ezt állapítja meg: „a nyugati és a közép-dunántúli nyelvjárási régió kivételével minden más területről adatolhatunk” és „a székelyben általános nyelvjárási jelenségnek tekinthető” (HEGEDŰS 2001: 356).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a határon túli magyarokkal kapcsolatban ír erről: „A harmadik említendő példa a suksükölés, szuksükölés, csuksükölés számos nyelvjárási területen, így a Vajdaságban is. A vajdasági gyerekeket nemigen lehet (de miért kellene?)

megtanítani arra, hogy ne suksüköljenek. Azt gondolom, nagyobb bajt okozunk azzal, ha megpróbáljuk őket nyelvileg »átnevelni«. Ennek eredménye az elbizonytalanodás, a hiperkorrekció természetellenes kényszere, végül pedig a gátlásokkal elegyített nyelvhasználati kavalkád” (SZENTGYÖRGYI 2016: 248).

3.4. A nyelvjárási szókincs. A „tájszó olyan (adott nyelvbéli) szó, amely nincs meg az írott és a beszélt köznyelvben, csak egy vagy több nyelvjárásban, s mint ilyen értelem-szerűen területi kötöttségű” (HEGEDŰS 2001: 376). Egy nyelvjárásban írott mű esetében felmerülhet, hogy a tájszavak jelentése kikövetkeztethető-e a szövegösszefüggésből. Erre utal Balla Zsófia (2019), amikor az anyaországi többségi szemléletű nyelvhasználat elutasítja a kisebbségi író archaikus, vagy nyelvjárási szavait, vagy nyelvtani szerkezeit. Azonban a moldvai magyar költők versei közlésénél például megfigyelhető, hogy szómagyarázatokat csatolnak a versekhez (vö. Lakatos 2003a).

3.5. A nyelvjárások leírásához (helyesírásához?) kapcsolódó felvetések. A magyar írás betűírás, a hangjelölés a célja (NÁDASDY 2006: 907). A nyelvjárások leírásáról KISS JENŐ így ír: „A nyelvjárások mint nyelvi rendszerek ugyanazon általános nyelvi törvények és szabályok szerint szerveződnek és működnek, ahogy a köznyelv – s ahogy valamilyen többi nyelvváltozat. Ebből következőleg a nyelvjárások és a köznyelv leírása között elvi különbség nincsen. Ugyanazok a szempontok alkalmazhatók, ugyanazon módszerek követhetők mind a köznyelvnek, mind a nyelvjárásoknak mint nyelvi rendszereknek a leírásában. Hogy bizonyos dialektológiai leírások mégis eltérnek a köznyelvi leírásoktól, az nem elvi különbségek következménye, hanem a nyelvjárások sajátos helyzetének, illetőleg a köznyelvhez való viszonyának, valamint az informatív tájékoztatás igényének a velejárója” (KISS 2001b: 87). A dialektológiai leírások rendezőelve a köznyelvvel való egyezés és különbség, továbbá ezek a nyelvjárási többletekre fókuszálnak (KISS 2001b: 87).

A nyelvjárási adatok rögzítésére több lehetőség is a rendelkezésünkre áll, de az alábbi szépirodalmi szövegek a nyelvjáráskutatók speciális tudományos célú hangjelölése nélkül is betekintést nyújtanak az adott nyelvjárás jellemzőibe.

Lakatos Demeter Eljött az űsz című versének első versszaka (Lakatos 2003b): „Jáccodik moszt az űszí szél a szűlűlevelekvel / Mezűnd, mind a kusa a kertekbe a / gyermekekkel. / Forognak a száríg levelek, minden felí járnak, / És azt hiszi az ember moszt, jó kedvikből táncálnak.”

Száz Pál Fűje sarjad mezőknek. Phytolegendárium című könyvében ez az átírás olvasható: „A szőlővenyigékkē is majnem úgy van, mind a fákkó. A meccissē a nyövekvís és a termís erejinek aggyuk meg a rengyít. A csērēsnye a legszélídebb fa. Azt nem kő meccenyí, csak hanyyi, hogy íjjēn a maga renyge szērint” (Száz 2017: 45).

Sántha Attila A murányi kutya (székely nyelvészeti detektívtörténet) című írásában található az alábbi mondat: „Fiam – mondta apám születésekor –, a világ legbütiürmecebb fajtája a nyelvész, ne sokat szarozz velik, a múltkor es mondom a komának a korcsomába, ne mind zelegorkodj te, met megsirittlek, erre odaszőkik a nyelvész, hogy a’mmi, hát e’ne, s olyant vágтам neki, hogy a szeme kiszőkött” (Sántha 2019: 102).

4. A kisebbségi helyzetben élők magyar nyelve. A kisebbségben élők magyar nyelvére azért szükséges külön is kitérni, mivel előfordul, hogy körükben a magyarországi köznyelv nem érvényesül. Továbbá a magyar nyelv az egyes határon túli közösségekben egyéni jellemzőkkel is rendelkezik, ez pedig a helyi irodalmi alkotásokban is megmutat-

kozhat. (A szerző és a közönsége azonos regionális nyelvről írottakkal kapcsolatban I. SZANYI 2019: 442–443; PÉNTEK–BENŐ 2020: 105–106.) Az alábbiakban azt mutatom be, hogy a kisebbségben élő magyarok nyelvét hogyan jellemzik. „A magyar államhatáron kívül élő magyarok kivétel nélkül kontaktusváltozatait beszélik nyelvünknek, vagyis az egynyelvű magyarországi magyarok nyelvétől többé-kevésbé eltérő, a két- vagy többnyelvű környezet hatására mutató változatokat beszélnek. Igaz ez azokra is, akik a többségi nyelvet (szlovákot, román stb.) nem beszélik s nem is értik, mivel az ő magyar anyanyelvükben is vannak szlovák, román stb. hatás következtében keletkezett, s magyarországi magyarban ismeretlen nyelvi elemek és szabályok” (KONTRA 2006: 551; továbbá a kontaktushatást mutató nyelvi elemekről I. pl. KONTRA 2006: 549–576; LANSTYÁK 2016, 2018).

A kisebbségben élő magyarok magyar nyelvről (a kontaktusjelenségeken kívül) azt is tudni lehet, hogy nyelvjárásiabb, archaikusabb, mint az anyaországi magyaroké. „Kisebbségi körülmények között az anyanyelvhasználat lehetőségei a nyelvjárási nyelvhasználat kivételével mind beszűkülnek” (KISS 2001c: 193; továbbá SZOTÁK 2019: 450). A nyilvános nyelvhasználati helyzetekben (például a hivatalokban, a munkahelyen, az iskolában) gyakran a többség által beszélt nyelv használatos, a magyar nyelv pedig az úgynevezett informális-familiáris beszédhelyzetekre, tehát csak egy szűk területre korlátozódik (KISS 2001a: 47).

MENYHÁRT JÓZSEF a csallóközi-szigetközi nyelvjárás kapcsán állapítja meg a következőket: „A nyelvjárások a beszélők nyelvi szocializációjának szempontjából is elsődlegesek: a vizsgált nyelvjárási beszélőknek – ahogy általában a szlovákiai magyar közösség nagy részének – ez az elsőként elsajátított változata a később megtanult (vagy meg sem tanult szlovákiai) magyar köznyelvvél (és szlovák nyelvvél) szemben; vagyis ez az elsődleges nyelvváltozat, a köznyelv (és a szlovák nyelv) a másodlagos. [...] Ezen túlmenően a nyelvi kompetencia szempontjából is ez az elsődleges nyelvváltozat, hiszen köztudomású, hogy a kisebbségi magyar közösségekben, beleértve a szlovákiai magyarokat is, a nyelvjárás a domináns nyelvváltozat, mivel a nyelvjárást jóval többen ismerik és használják, mint a köznyelvet. Ez azt is jelenti, hogy: 1. a nyelvjárást a felvidéki magyarok feltehetőleg jóval többen használják mindennapi kommunikációjuk során, mint a magyarországi magyarok; 2. Szlovákiában azok a társadalmi rétegek is gyakrabban használják a (magyar) nyelvjárást, melyek Magyarországon ritkábban élnek vele (pl. iskolázott városi beszélők); 3. a szlovákiai magyarok olyan nyelvhasználati színtereken is használják a nyelvjárást, ahol Magyarországon vagy egyáltalán nem, vagy jóval ritkábban fordul elő (hivatalokban, iskolákban)” (MENYHÁRT 2016: 173–174). MENYHÁRT arra is kitér, hogy „a magyar anyanyelvűek egy része nem magyar tannyelvű iskolába járt, s emiatt nem került intézményes keretek között a magyar köznyelvvél kapcsolatba”, továbbá „a standard széleskörű elterjedése Magyarországon a Trianon utáni időkben történt, s így ez a folyamat a szlovákiai magyarok nyelvhasználatát már kevésbé érintette” (MENYHÁRT 2016: 173–174).

4.1. A határon túli magyarok nyelve és a magyar nyelv oktatása, továbbá a magyarországi írott köznyelv. A magyar köznyelv írott és beszélt formáját a határon túli magyaroknak is közvetítheti például az iskola, viszont kisebbségi körülmények között az anyanyelvi oktatás lehetőségei korlátozottak (KONTRA 2006: 571–573; KISS 2001c: 193). A szépirodalmi művek (majdani) megírása és az azokban alkalmazott nyelv szempontjából erre is érdemes kitérni. PÉNTEK JÁNOS a következő helyzetre mutat rá: „az anyanyelv standard változatának hiánya mintegy „fedetlenül” hagyja a nyelvjárásokat. A köznyelv

pedig, a helyi köznyelv maga is regionális vonásokat mutat. Mindez megnöveli a nyelvjárási elemek gyakoriságát, súlyát. Ehhez társul aztán az az új regionalitás, amely a nyelvi interferenciából és a kétnyelvűségből ered” (PÉNTEK 1997: 41; idézi KISS 2001c: 194–195).

Az oktatás nyelvvel kapcsolatban felvetődik az a probléma, hogy az anyaországi standard gyakran eltér a kisebbségben élő diákok nyelvétől (SZENTGYÖRGYI 2016). A kisebbségi magyar nyelvtanítás kihívásai a 21. század elején című tanulmánykötet (VANČO–KOZMÁCS szerk. 2014) megvizsgálta a határon túli magyar diákoknak készült magyar nyelvkönyveket, és többek között az alábbi problémára mutat rá: „A nyelvtanoktatás még a 21. században is abból a feltevésből indul ki, hogy egy normát kellene elsajátíttatni. Azonban már az kétséges, hogy egyáltalán mikori normáról beszélünk. Ma, amikor a technika adta lehetőségek miatt a kommunikáció teljes mértékben megváltozott, a norma is sokkal gyorsabban változik, mint akár ötven évvel ezelőtt. Viszont a nyelvtankönyvek 30–40, néha akár 50 évvel ezelőtti normát kérnek számon” (VANČO 2014: 15). A magyar írott köznyelv problémájához kapcsolható SZENTGYÖRGYI RUDOLF gondolata is: „Üdvözlendő törekvés lehet a regionális köznyelviség, az államnyelvi változatok, illetve egyes nyelvjárások (lásd például Lakatos Demeter költészetét) önálló írásbelisége megteremtésének kísérlete” (SZENTGYÖRGYI 2016: 249).

4.2. A határon túli magyar irodalomban megjelenő nyelvjárás. A kisebbségi irodalom nyelvéről FAZEKAS TIBORC állapította meg a következőket: „a határainkon túl, az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági köznyelv, az ottani magyar közbeszéd és irodalom is folyamatosan reflektált a régió nyelvének változásaira, számos szövegben, versekben, de még avantgardnak tekintett szövegekben is megtalálhatjuk a helyi kultúra nyelvének sajátosságait. Különösen legnagyobb regionális nyelvi értékünk, az erdélyi néven összefoglalt nyelvváltozatok mutatnak erős vitalitást és éreztetik hatásukat a kultúra magyarországi fórumain és médiumaiban. Ezt a hatást azonban történelmi reflexek okán nem fogadja egyértelműen és egyenrangú társként a magyarországi nyilvánosság. Súlyos és pontos szavakkal beszélt erről az ambivalens elutasító-befogadó viszonyról, a magyar kiadói gyakorlatban felbukkanó korrektív (az irodalmi köznyelvi formákat erőltető, szinte cenzori) gyakorlatról a Széchenyi Akadémián elhangzott beszédében Balla Zsófia” (FAZEKAS 2019: 170–171). „Az anyaországban viszont az idegenesnek tűnő archaikus, vagy nyelvjárási szavakat, nyelvtani szerkezeteket mellőzné az irodalmi közízlés. A kisebbségi író nyelvi törekvésein két hatalom uralkodik egy életen át: egy más nyelvű többségi nemzet megsemmisítő ereje, és az anyaország többségi szemléletű nyelvhasználata. Mért utasítja el, miért nem érzi inkább nyelvi változatosságnak a honi gyakoriság a *murok*, *potyoló*, *mánus*, *vineta*, *csiklint*, *csicsonka*, *málnavész* szavakat, a tárgyragos *rizset*, a *nem kapom a szemüvegem* (nem találom), a szája prémje (ajak), a talpa szíve (közepe) kifejezéseket és hasonlókat? Mert a megértést nem zavarják. [...] Ha összevetjük Bodor Ádám Erdélyben publikált prózai műveit és ezek magyarországi kiadásait, meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a szerkesztői egy-egy erdélyi kifejezést törölt, és azt magyarországi változattal helyettesítette” (kiemelések az eredetiben; Balla 2019). FAZEKAS TIBORC szavai „a magyar kiadói gyakorlatban felbukkanó korrektív (az irodalmi köznyelvi formákat erőltető, szinte cenzori) gyakorlat”-ról emlékeztethetnek arra, ami a kiválasztott nyelvi norma elterjesztésénél felvetődött, miszerint a nyomdai korrektorok, a kiadók olvasó-szerkesztői vagy a tanárok a kiválasztott nyelvi normának megfelelően javítják a szövegeket (SÁNDOR K. 2006: 961).

Száz Pál már említett, Fűje sarjad mezőknek. Phytolegendárium című írása a növényvilághoz kapcsolódó szövegtípusok összessége, nyelvét a mátyusföldi nyelvjáráshoz sorolják. A szövegben található nyelvhasználatot PETRES CSIZMADIA GABRIELLA vizsgálta. Adatai szerint a nyelvjárási elemek a szöveg minden szintjén megjelennek. A nyelvjárás nemcsak színesíti a nyelvet, hanem jelzi a hovatartozást, és poétikai jelentősége, továbbá hitelesítő funkciója is van (PETRES CSIZMADIA 2018). Emellett a határon túliak nyelvére jellemző kontaktusjelenségek is megjelennek a szövegben, például szlovák kölcsönszavak, de idegen nyelvi szövegbetoldások, tükörfordítások és kódkeveredés is megfigyelhető. Az elbeszélők nyelvekhez és nyelvváltozatokhoz fűződő attitűdjei is kifejeződnek a szövegben. „A mátyusföldi nyelvjárást a beszélők alacsonyabb presztízsértékkel látják el, és a normától eltérőnek, »nem normálisnak« minősítik. [...] A kitelepítésre visszaemlékező egyik elbeszélő így fogalmaz: *Oszt hijábo, hogy egy nyelvet beszíték a anyások is visszacsúfóták a nípet, hogy maradiú beszíll, nem magyarul beszél*” (PETRES CSIZMADIA 2018: 38–39).

A Kézdivásárhelyen született Sántha Attila írásaiban székely nyelvi sajátosságokat alkalmaz. A tájnyelvi elemek megjelennek a verseiben és prózájában is (részlet az 1945 tavaszán című írásából): „Aztán elévette Pali bát Márti: / hát nem szégyelli magát, / megguruzsmálta a tehenyt, / métt irigyelte azt tőlünk? / Páli bá csak ungott-mungott, / hogy eisen a teheny ehezett, / azért nem adott tejet, / s mindent ne fogjanak rea?” (Sántha 2019: 12).

A moldvai magyarok köréből is megjelentek irodalmi alkotások. A Moldvában élő, magyar–román kétnyelvű lakosság nyelvjárási szempontból több csoportra osztható, összefoglalóan csángóknak is nevezik őket, de egy részük odatelepült székelyek leszármazottja (JUHÁSZ 2001: 307). Ennek következményeképp a moldvai magyarok által beszélt nyelvjáráásokban is különbségek vannak. Továbbá, a magyarság többi részétől évszázadok óta elszigetelten élnek, „nem vettek részt sem a nemzeté válás, sem pedig az anyanyelvi standardizálódás folyamatában” (KISS 2001c: 195). Összehasonlítva a többi magyar nyelvjárással, a moldvai magyar nyelvjáráásokat lehet a legnagyobb fokú nyelvjárásiassággal jellemezni (KISS 2001c: 195). A kétnyelvűség és a nyelvcsere a mindennapjaik része, a nyelvjárási szókészletet illetően erős a román hatás (KISS 2001c: 199). Ide kapcsolódik, hogy a nyelvváltozatuk sem a misézés, sem az állami oktatás gyakorlatában nem jellemző (KISS 2001c: 195; SÁNDOR 2014: 144–155). „Anyanyelvükön csak kevesen, ritkán és nehézségekkel írnak, s magyar szövegeikben is a román ábécét használják” (KISS 2001c: 198).

HOPPA ENIKŐ az alábbiak szerint foglalta össze a moldvai magyarokra is jellemző problémákat, melyek a nyelvsziget-helyzetben levő közösségek nyelvjáráásának írásbeliségét jellemzi. Számukra a saját nyelvük köznyelvi változata nehezen elérhető, a mindennapokban nem használható. A hosszú ideje fennálló elszigeteltség miatt a moldvai magyar nyelvjáráások és a magyar köznyelv jelentősen eltér. A moldvai magyarok számára az írott nyelv a többségi nyelv írott változata. (HOPPA 2009: 125.) A moldvai magyarok nyelvéről még nem jelent meg nyelvtankönyv, azonban a moldvai magyar nyelv szótára már elkészült. Az ismeretes nyelvjárási szövegek egyházi énekek, lakodalmi vagy egyéb rigmusok lejegyzései. „A magyar írásrendszer ismerete híján a helybeliek román írásrendszerben rögzítették őket” (KÓS 1994: 284; idézi HOPPA 2009: 125). „A nyelvjárás írott formája emellett egy-egy helyi költő tollából származik, akik a magyar írásrendszerre támaszkodnak. Ilyenek voltak a szabófalvi Lakatos Demeter vagy a klézsei Duma András” (HOPPA 2009: 127). HOPPA ENIKŐ többször járt Moldvában, tapasztalatairól így ír: „Több falu

általános iskolájában választható tárgy a magyar nyelv, melynek keretében a magyar köznyelvet s annak írott változatát, az irodalmi nyelvváltozatot tanítják. A nyelvjárás annyiban van jelen az órákon, hogy a nyelvjárás jegyeket nem javítják” (HOPPA 2009: 127).

A moldvai magyar közösségekből kikerülő írók, költők tehát akár a magyar, akár a román köznyelvet választják műveik megírására, mindkettő jelentősen eltér a moldvai magyar falvak nyelvjárásától. A moldvai magyar (csángó) írók és költők felsorolását rendszerint Lakatos Demeterrel (1911–1974) kezdik, de utána más alkotók is jöttek a moldvai irodalomban. (L. például a Magyar Napló 2012. májusi számát.) A fentebb említett költő Demeter Lászlóként született Szabófalván, az elemi iskolát románul végezte, majd lakatosnak tanult. Autodidakta költő volt. Verseiben a szabófalvi moldvai magyar nyelvjárást használta (HALÁSZ 2009). Másik példa Demse Márton (Somoska, 1943–). Székelyudvarhelyen végzett tanítóképzőt, azután Somoskán tanított, később mozdonyvezető volt, majd Magyarországra települt.¹ Somoskai tél című írásában a magyar irodalmi nyelvet tájszavakkal gazdagítja (pl. *disznópurkeléc, megyán, lifiter, csiskavin, vénica, szányikó, báliga, hiu*), hangtani jellegzetességeket is alkalmaz (pl. *kútágos, borozdákra, bővölködhattünk, bővön*), és az alábbi mondatban a *kitámasztjuk* köznyelvi forma helyett a *kitámasszuk* szerepel: „Az ablak alsó részén késsel kifúrjuk a jeget, a lyukan egészen az udvarig madzagot nyújtunk, az udvarra meg egy kis búzát lopunk a hóra, és kitámasszuk a nagy mosóteknőt és lessük, várjuk, hogy a veréb bújjék búzát enni”, de az egész szöveg nem nyelvjárásban íródott (Demse 2007).

5. Záró gondolatok. A nyelvjárások „teljes értékű és magas kifejezőképességű nyelvi rendszerek” (KISS 2001a: 53), ezért alkalmasak lehetnének például a szépirodalmi művek megírására, azok teljes nyelvére is. Azonban a nyelvjárások visszaszorulásának egyik okaként éppen azt jelölik meg, hogy a köznyelv és annak írott változata magasabb presztízsű a köztudatban. Kérdés azonban, hogy a nyelvjárások presztízsének növekedése nélkül elterjedhetnek-e szélesebb körben a nyelvjárásban írott szépirodalmi művek. Az iskolai oktatás szemlélete is befolyásolja a köznyelv és más nyelvváltozatok használatát, de az irodalom nyelvéről kialakult nézetet is. „A magyar anyanyelvi nevelésben uralkodó kultúrákőzpontú műveltségképre jellemző, hogy hangsúlyos szerepet kap az irodalmi tájékozottság és anyanyelvi igényesség. A nyelvi kifejezést, az esztétikai befogadást, a morális választást hangsúlyozza, és fő eszközének a kitűnő nyelvi és irodalmi példák bemutatását tekinti” (PLETL 2014: 22). A határon túli magyarok egy része viszont nem beszéli a magyarországi köznyelvet, többen nem magyar tannyelvű iskolába jártak, illetve járnak, ezért a magyar köznyelvvél ők ott nem kerülnek kapcsolatba. Emellett a kisebbségben élők körében az is jellemző, hogy a nyelvjárást olyan nyelvhasználati színtereken is használják, ahol Magyarországon egyáltalán nem, vagy jóval ritkábban (MENYHÁRT 2016: 174). Az iskolai oktatás nyelve Magyarországon (is) a köznyelv, de a pedagógusoktól elvárt feladat, hogy a nyelvjárások értékeire is felhívják a diákok figyelmét. A NAT „(expressis verbis) nem írja elő közvetlenül a kötelező köznyelv-elsajátítást. Közvetve azonban kimondatlanul is alapvető követelményként jelenik meg a köznyelv (sztenderd) ismeretének és használatának a kritériuma” (SZENTGYÖRGYI 2016: 244). Magyarországon a nyelvjárások használata megbélyegzett, ezért előfordulásuk is korlátozott, itt a nyelvjárások jelenleg szinte csak

¹ Vö. <https://moly.hu/konyvek/demse-marton-csango-kuzdelem> (2020. 05. 26.)

a családi, informális érintkezés nyelveként elfogadottak, egyéb használati területeken pedig gyakran megbélyegezettek (KISS 2001a: 47). Bár kisebbségi helyzetben jellemzőbb a nyelvjárási nyelvhasználat, de a kutatások szerint a magyarországi iskolákban tanított norma hatása a határon túl is érvényesül (VANČO–KOZMÁCS szerk. 2016). A kisebbségi magyar nyelvtanítás egyik fontos tapasztalata, hogy miközben minden nyelvnek többféle változata van, a „nyelvtanoktatás a 21. században is abból a feltevésből indul ki, hogy egy normát kellene elsajátíttatni” (VANČO 2014: 15).

A magyar szépirodalom nyelvében a standard kialakulása előtt (de azután is) több nyelvjárás elemei is helyet kaptak, jelenleg azonban a nyelvjárási és a standardtól eltérő elemek használata, köztük a helyesírási szabályok megsértése is vitatott (l. erről LANSTYÁK 2018; SÁNDOR K. 2014, 2006: 961; NÁDASDY 2006: 923–930; FAZEKAS T. 2019: 170–171; SÁNDOR A. 2019: 100; SZENTGYÖRGYI 2016). A határon túli szerzők szépirodalmi műveiben előfordul, hogy megjelennek a helyi nyelvhasználat elemei, de jóval kevesebb a teljes egészében nyelvjárásban írott alkotás.

A szépirodalmi művek nyelvének szabad megválasztásáról SIMON ANGÉLA egy szintén alacsony presztízsű nyelvváltozat, a szleng kapcsán írja az alábbiakat: „A szépirodalmi alkotásokban a nyelvi eszközök változatos funkciót töltenek be, ezáltal lehetővé teszik a nyelv kifejező eszközeinek különleges és rendkívül változatos felhasználási módjait. A művészi hatásra való törekvés indokolja a nyelv lehetőségeinek minél szélesebb körű kiaknázását, esetünkben eltérő stílusváltozathoz tartozó szókészlet, illetve kifejezőkészlet átültetését, abban az esetben is, ha eltér a szoros értelemben vett irodalmi nyelvtől. Az irodalom nyelve önelvű, saját világú, nagymértékben függ az alkotótól és annak művészi céljaitól, amelynek érdekében a nyelv változatos lehetőségeinek nagymértékű értékesítésére törekedve, az írók és költők kiemelkedő szerepet tölthetnek be az irodalmi nyelv, az irodalmi stílusok gazdagításában, a kifejezési lehetőségek megújításában. Lehetővé téve azt is, hogy a mindennapi, természetes nyelv alkalmassá váljon esztétikai értékű szövegek létrehozására.” (SIMON 2007: 18.)

Kulcsszók: nyelvjárás, nyelvjárási írásbeliség, írott köznyelv, a szépirodalom nyelve, a határon túli magyar nyelv.

Szépirodalmi források

- Balla Zsófia 2019. A vers hazája III. *Litera*. 2019. január 13. <https://litera.hu/irodalom/elso-kozles/balla-zsofia-a-vers-hazaja-iii.html> (2020. 05. 26).
- Demse Márton 2007. *Somoskai tél*. Zelegor Kiadó, Kézdivásárhely.
- Lakatos Demeter 2003a. Lakatos Demeter csángó költő. <http://mek.oszk.hu/kiallitas/erdelyi/lakatosdemeter.htm> (2020. 10. 12.)
- Lakatos Demeter 2003b. *Csángú országba*. Az Összegyűjtött versek, mesék és levelek nyomán. Összeállította: Libisch Győző. Válogatta és a kéziratokat gondozta: Guthér M. Ilona. Internetes megjelenés: Cseke Gábor – Andrassew Iván. Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, Budapest. <https://mek.oszk.hu/kiallitas/erdelyi/lakindex.htm> (2020. 10. 12.).
- Sántha Attila 2019. *Hogyan menjünk radinába a lérhöz?* Kárpát-medencei Tehetséggondozó Non-profit Kft., Budapest.
- Száz Pál 2017. *Fűje sarjad mezőknek*. *Phytolegendárium*. Kalligram, Dunaszerdahely–Pozsony.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1961. Nyelvjárás és irodalmi stílus. In: *Stilisztikai tanulmányok. A Kiadói Főigazgatóság stilisztikai előadássorozatának teljes anyaga.* Gondolat Kiadó, Budapest. 62–115.
- BÓDI ZOLTÁN – FERENCZI GÁBOR – PÁL HELÉN szerk. 2019. *A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben: Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 4–5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból.* Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FAZEKAS TIBORC 2019. Nyelv és polgárosodás. A társadalom és a kultúra állapotának szerepe nyelvjárásaink visszaszorulásában. In: BÓDI–FERENCZI–PÁL szerk. 2019: 153–175.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS szerk. 2001: 325–350.
- HALÁSZ PÉTER 2009. A pogocsás ember. *Művelődés* 62/4: 21–23.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: KISS szerk. 2001: 351–361.
- HOPPA ENIKŐ 2009. Nyelvjárás és írásbeliség. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 123–128.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1995. Lakatos Demeter a nyelvjárásórán. In: LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára.* ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A moldvai nyelvjárási régió. In: KISS szerk. 2001: 307–316.
- KIEFER FERENC főszerk. 2006. *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 2001a. Nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvjárások. In: KISS szerk. 2001: 23–56.
- KISS JENŐ 2001b. A nyelvleírás módszertani kérdései. In: KISS szerk. 2001: 82–91.
- KISS JENŐ 2001c. A regionális nyelvhasználat és vizsgálata. In: KISS szerk. 2001: 175–256.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 2002. Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. *Magyar Nyelvjárások* 40: 3–20.
- KISS JENŐ 2006. Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok. In: KIEFER főszerk. 2006: 517–548.
- KISS JENŐ 2012. *A magyar nyelv és nyelvközösség.* Balaton Akadémia, Keszthely.
- KONTRA MIKLÓS 2006. A határon túli magyar nyelvváltozatok. In: KIEFER főszerk. 2006: 549–576.
- KOZMÁCS ISTVÁN – VANČO ILDIKÓ szerk. 2016. *Standard – nem standard. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia – Nyitra, 2014. szeptember 18–20. – előadásaiból.* Antológia Kiadó, Lakitelek.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2016. Standardizálás. In: KOZMÁCS–VANČO szerk. 2016: 13–28.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2018. *Nyelvalakítás és nyelvi problémák.* Gramma Nyelvi Iroda – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- MENYHÁRT JÓZSEF 2016. Ez tart minket össze, a mi saját kis nyelvünk. Sztenderd és nyelvjárás a Csallóközben. In: KOZMÁCS–VANČO szerk. 2016: 173–188.
- NÁDASDY ÁDÁM 2006. Nyelv és írás. In: KIEFER főszerk. 2006: 907–931.
- PENAVIN OLGA 1984. *Jugoszláviai magyar népmesék* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÉNTEK JÁNOS 2019. A nyelvjárások többletértéke a külső régiók kettősnyelvűségében és kétnyelvűségében. In: BÓDI–FERENCZI–PÁL szerk. 2019: 51–86.
- PÉNTEK JÁNOS – BENŐ ATTILA 2020. *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben).* Szerk. KONTRA MIKLÓS. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Kiadó, Kolozsvár–Budapest.
- PETRES CSIZMADIA GABRIELLA 2018. „Hijábo beszill így vagy úgy a embër, akkor is csak a magájjét mongya.” *Irodalmi Szemle* 61/10: 30–43.
- PLETL RITA 2014. A nyelvtn státusa a kisebbségi anyanyelvoktatásban. In: VANČO–KOZMÁCS szerk. 2014: 17–29.

- SÁNDOR ANNA 2019. A magyar nyelvjárások jelene és jövője Szlovákiában. In: BÓDI-FERENCZI-PÁL szerk. 2019: 87–110.
- SÁNDOR KLÁRA 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: KIEFER főszerk. 2006: 958–995.
- SÁNDOR KLÁRA 2014. *Határtalan nyelv*. SZAK Kiadó Kft., Bicske.
- SIMON ANGÉLA 2007. *Szlang és irodalom*. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen. http://mnytud.arts.unideb.hu/szakdolgozat/1546/simon_a_1546.pdf (2020. 10. 12.)
- SZANYI ILDIKÓ 2019. „A nyelvjárás az identitásom része, mely megadja számomra az önkifejezés lehetőségét.” A dialektushasználat aktuális tendenciái német Svájcban. In: BÓDI-FERENCZI-PÁL szerk. 2019: 439–446.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2008. Az irodalmi nyelv. In: SIPOS LAJOS főszerk., *Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom*. Urbis Könyvkiadó, Budapest. 133–135.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2016. Államnyelv, nyelvi sztenderd és anyanyelvoktatás. In: KOZMÁCS-VANČO szerk. 2016: 243–249.
- SZOTÁK SZILVIA 2019. Az őrvideki magyar nyelv változatai. In: BÓDI-FERENCZI-PÁL szerk. 2019: 447–468.
- VANČO ILDIKÓ 2014. A szlovákiai magyar nyelvtanítás kihívásai. In: VANČO-KOZMÁCS szerk. 2014: 13–16.
- VANČO ILDIKÓ – KOZMÁCS ISTVÁN szerk. 2014. *A kisebbségi magyar nyelvtanítás kihívásai a 21. század elején*. Univerzita Konštantina Filozofa v Nitre Fakulta Stredoeurópskych Štúdií / Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nitra/Nyitra.

Dialects in recent Hungarian works of fiction

Hungarian dialects were used orally and in writing too before the formation of standard language. For this reason, dialectal elements can be found in several literary works, not only prior to the formation of standard language but also after it. Nowadays low prestige is connected with Hungarian dialects, but the written and spoken standard variety has high reputation (KISS 2012: 55). However, Hungarian beyond the state borders usually has more dialectal elements than this language has in the mother country; therefore, in this case the disdain of Hungarian dialects is controversial. From the aspect of Hungarian dialects, we should revise the definition of the language of literary works and that of standard language, too, in school education. Dialectal elements of works of fiction written before the formation of the Hungarian standard language or beyond the state borders are part of the language of Hungarian literature as well.

Keywords: dialect, literacy in dialects, standard language, language of literature, transborder Hungarian language.

PÁL HELÉN

SZEMLE

Bauko János, Társadalom és névhasználat

Magyar névtani kutatások Szlovákiában

Magyar Névtani Értekezések 8. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK
Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 2019. 228 lap

A magyar névtani kutatások a legkorábbi időktől kezdve tekintettel voltak a társadalom és a névhasználat közötti gazdag kapcsolatrendszerre, ugyanakkor e szempont szisztematikus vizsgálatok fókuszába csupán a legutóbbi néhány évtizedben került. A határon túli kutatók igazodva a Trianon után más országokba került magyarok lakta területek sajátos helyzetéhez előszeretettel fordulnak a tulajdonnevek társadalmi működésének kérdése felé, és sajátos témákkal, kérdésfelvetésekkel gazdagítják a magyar szocioonomasztikai vizsgálatokat. BAUKO JÁNOSnak a szlovákiai magyar névtani kutatásokba betekintést nyújtó kötete is e szempontgazdagságról tanúskodik.

A szerző a kiadványban – melynek előzménye habilitációs értekezésként született meg 2017-ben – a névtudomány témaköréből írott tanulmányainak átdolgozott változatát adja közre. A kötet tíz tematikusan összefüggő, a társadalom és a névhasználat kapcsolatához különböző aspektusok felől közelítő fejezetből áll. BAUKO JÁNOS az Előszóban (9–14) monográfiáját az onomasztika stúdiumokat látogató egyetemi hallgatók mellett a tulajdonnevek világa iránt érdeklődő nagyközönségnek is ajánlja.

Az első fejezetben (15–26) a szerző áttekinti azokat a vélekedéseket, amelyek a névtanban a tudományok rendszerében elfoglalt helyét illetően fogalmazódtak meg. Az onomasztika nyelvészeti vonatkozásainak fontossága mellett a tudományterület interdiszciplináris jellegére is ráirányítja az olvasó figyelmét. A *szocioonomasztika* terminus meghatározását követően felsorolja, majd röviden ismerteti a részdiszciplína kutatási területeit: a névpolitika, a névtervezés, a kisebbségi névhasználat, a névváltoztatás, a névkontaktológia, a névdivat, a névattitúd mellett a névhasználat és az életkor, nem, felekezet, társadalmi rétegek, csoportok stb. közötti összefüggések vizsgálatára tér ki a szerző.

BAUKO JÁNOS a második fejezetben (27–50) a szlovákiai névtani kutatások berkeibe vezeti be az olvasót. Ebben az egységben a szlovákiai onomasztika tudománytörténeti előzményeit – mely a felvilágosodás korától napjainkig tartó időszakot ölel fel – tekinthetjük át, majd a névtudományi konferenciákról olvashatunk röviden. A fejezet további részében a két ősi tulajdonnévfajta közül főképpen a személyneveket, majd a helyneveket s végül az egyéb tulajdonnévfajtaikat (pl. üzlet- és cégnevek, kutyanevek, autónevek stb.) vizsgáló publikációkat ismerteti a szerző. Kiemelendő, hogy nem csupán a monografikus munkákra, hanem a témával összefüggő tanulmányokra is részletesen kitér. Befejezőképpen a szlovákiai magyar névkutatás feladatairól olvashatunk: BAUKO fontosnak látja többek között a névgyűjtések során az adatközlők által adott névmagyarázatok digitalizálását, melytől a névtan és a dialektológia közötti együttműködés erősödését várja. A határon túli és a hazai

névkutatók szakmai kapcsolattartását, a névtani tanácskozások gyakoribbá tételét – határon belüli és kívüli helyszíneken egyaránt – ugyancsak szorgalmazza.

A magyar és a szlovák névtani terminológia összevetésére a harmadik fejezetben kerül sor (51–62). A szerző ehelyütt felhívja az olvasó figyelmét egy alapvető terminológiai különbségre: a magyar névtudományra a belső keletkezésű terminusok, a szlovák (szláv) névtanra pedig az idegen eredetű szakszavak használata a jellemző (54). Az alfejezet bővelkedik a terminus technikusokban: a szerző által ismertetett több tucatnyi terminus közül néhány egészen differenciált fogalmat jelöl, s terjedelméből, szóalkotási módjából adódóan az alapvetően belső keletkezésű szakkifejezésekhez szokott szem számára kissé szokatlannak mondható. BAUKO JÁNOS azokat a személyneveket például, melyek étel- és italnévből származnak, illetve az étkezéssel, italozással, gasztronómiával kapcsolatosak, *gasztroantropónimák*-nak, a hegy- vagy sziklamászó utak neveit pedig *orohodonimák*-nak nevezi. E terminusok vitathatatlan előnye ugyanakkor, hogy idegen eredetű szakszavaként más nyelvekben is könnyen használatba vehetők.

A szlovákiai magyarság nyelvhasználatára kisebbségi nyelvi helyzetéből adódóan a kettős személynév-, helynév- és intézménynév-használat jellemző. A kötet további fejezetei témájuk tekintetében szorosabban összefüggnek, ugyanis az alegységek egy-egy gyakorlati aspektust középpontba állítva kapcsolódnak a kisebbségi névhasználat témaköréhez.

A Kisebbségi névpolitika Szlovákiában a rendszerváltozás utáni időszakban (63–70) címet viselő negyedik fejezetben a szerző történelmi kontextusba ágyazva vázolja fel az ország névpolitikai helyzetét, majd a Szlovákia 1993-as megalakulását követően keletkezett névtörvényeket (a személynévhasználatot szabályozó 1993/1994. évi, a helynévhasználatról szóló 1994. évi s végül az intézménynevek megnevezését szabályozó 2003. évi jogszabályokat) ismerhetjük meg részletesebben. A fejezet egyúttal arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a kisebbségi névhasználat az 1990-es évekig a szlovák nyelvtörvényekre hivatkozva milyen erős korlátozás alá esett. Ezzel összefüggésben születtek a *táblaháború* és a *névháború* kifejezések. Az egység végén a kisebbségi névhasználatot támogató európai dokumentumok rövid ismertetése történik meg.

A mongráfia ötödik fejezete (71–90) a tulajdonnevek standardizálásával, továbbá az anyanyelvi névtervezéssel foglalkozik. Ez utóbbi tevékenységnek fontos területe a névhatártalanítás, amely a határon túli tulajdonnevek használatának fokozatos kiterjesztését, mind Magyarországon, mind pedig az utódállamokban elfogadható és használható kodifikációját szorgalmazza. BAUKO JÁNOS munkája több pontján is említést tesz a szlovákiai magyar települések hivatalainak eljárás módjáról, miszerint a keresztnévek bejegyzésekor a MILAN MAJTÁN–MATEJ POVAŽAJ (1998) szerzőpáros által írott Vyberte si meno pre svoje dieťa ('Válasszon keresztnévet gyermekének') című névkönyvet használják segédeszközként (72, 82, 110, 128). Ő maga hasonló gyakorlati felhasználásra sánja az általa tervezett, előkészületben lévő magyar–szlovák keresztnévtárat, melynek fontos jellemzője, hogy – a fent említett névtárral szemben – tekintettel van a kisebbségi névhasználatra is. A készülő kötet tartalmáról és felépítéséről ugyanebben a fejezetben olvashatunk.

A hatodik fejezet (91–108) első fele elméleti jellegű. A szerző itt számba veszi a tulajdonnév funkcióit, kiemelt figyelmet szentelve az etnikai identitásjelölő funkciónak. A fejezet második részében egy empirikus attitűdvizsgálat igen izgalmas és érdekes eredményeibe nyerünk betekintést. A nyitrai egyetemisták (elsősorban saját személynevükre vonatkozó) névattitűdjét vizsgáló felmérés 2002-ben és 2008-ban, csaknem 300 hallgató

bevonásával készült. Az esettanulmány tanulsága szerint a család- és a keresztnevek, valamint a becenevek és a ragadványnevek iránt pozitív és negatív attitűd egyaránt megmutatható, s a negatív viszonyulást igen gyakran a szlovák eredetű családnév, valamint női névviselek esetében az anyakönyvezett családnévhez kapcsolódó -ová névformáns okozza.

A keresztnévdívat változása Szlovákiában címet viselő hetedik fejezet (109–128) igen érzékletesen világít rá arra az általános nyelvészeti jelenségre, miszerint a nyelven kívüli változások (az államhatárok megnyitása, a migráció felerősödése, a ki- és bevándorlás, a külföldi munkavállalás stb.) erős befolyással lehetnek a több évszázada uralkodó névadási hagyományokra. Az utóbbi évtizedekben a fent említett körülmények hatására a szlovákiai rendszerváltozás előtt ismétlődő s ennek okán nagy megterheltségű nevek helyett a névadók körében sokkal inkább kedvelté váltak a különleges hangzású, egyedi keresztnevek. Ezzel párhuzamosan egyre több becenév vált anyakönyvezhetővé keresztnévként, s így a bejegyzett keresztnevek száma megnövekedett. A nyelven kívüli változások tehát végső soron névrendszerbeli elmozdulásokat vontak maguk után.

A nyolcadik fejezetben (129–136) a szerző a szlovákiai magyarok személynévhasználatában rejlő kontaktusjelenségeket tárja fel. A család- és a keresztnevek, valamint a bece- és a ragadványnevek köréből hozott példái alapján megállapítja, hogy a magyar–szlovák kétnyelvű környezetben a szlovákiai magyarok a kommunikációs helyzettől függően választják ki egyik vagy másik nyelvből a megfelelőnek ítélt tulajdonnévformát. Magyar nyelvű kontextusban a magyar névformákat használják, míg a szlovák nyelvet elváró – főként hivatalos – szituációkban a szlovák névformákat részesítik előnyben.

A kilencedik fejezet (137–156) a Kétnyelvűség és névszemiotikai tájkép címet viseli. A képekkel is gazdagon illusztrált egység a kétnyelvűség és a nyelvi tájkép szerves részét alkotó névszemiotikai tájkép fogalmi meghatározásával indul. Ez utóbbi fogalmat BAUKO JÁNOS az alábbiak szerint adja meg: a *névszemiotikai tájkép*-et a névtáblákon, a köztereken lévő feliratokon, különböző felületeken (pl. falfelületeken, sírköveken, plakátokon, táblákon) szereplő tulajdonnevek, valamint a nevekre utaló, neveket kísérő extralingvális jelek (pl. embléma, fénykép, rajz, szobor) alkotják. Ezzel összefüggésben a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy a magyarlakta településeken a vizuális nyelvhasználatban milyen mértékben jutnak érvényre a kisebbségi nyelvi jogok, megjelenik-e az anyanyelvi névhasználat. A fejezet tulajdonnévfajta szerinti (személynév-szemiotikai, helynév-szemiotikai, intézménynév-szemiotikai) vizsgálatának eredménye szerint mindhárom tulajdonnévfajta köréből tudunk példát hozni egynyelvű szlovák (pl. cégereken, intézménynévtáblákon), egynyelvű magyar (pl. a temetők sírfeliratain, emléktáblákon) és kétnyelvű (pl. a településnévtáblákon, magyar nyelvű tanintézmények névtábláin) névhasználatra is. BAUKO JÁNOS megállapítja, hogy Szlovákia magyarlakta területein öröndetes módon erősödik a magyar nyelv vizuális megjelenése (139–140).

A kötet tizedik fejezetében (Magyar–szlovák hegynévpárok a Magas-Tátrában, 157–174) a *hegynév* fogalmán és a hegyrajzi köznevek körének áttekintését követően a szerző röviden összefoglalja az alapvetően négy nyelvű (magyar, szlovák, német, lengyel) magas-tátrai helynevek szakirodalmát. A fejezet terjedelmesebb, második alegységében magyar–szlovák nyelvű hegynévpárokat (pl. *Fehér-víz-völgy* ~ *Bielovodská dolina*, *Katlan-völgy* ~ *Kotlina*) von tipológiai vizsgálat alá. BAUKO rendszerezésében a hegynévpárokat a névadás indítéka alapján két csoportba, a mindkét nyelvben azonos névadási indíték alapján létrejött, valamint az egyes nyelvekben eltérő névadási indíték alapján keletkezett

hegynevek csoportjába sorolja. A fejezet végén az interneten és az egyéb írott forrásokban megjelenő hegynevekről is említést tesz.

A kötetet magyar, szlovák és angol nyelvű összefoglaló, valamint tekintélyes, csaknem félszáz oldalas irodalomjegyzék zárja, mely a témakörbe vágó – magyar és nemzetközi – névtani bibliográfiát tartalmazza. BAUKO JÁNOS monográfiája – egyéb érényei mellett – ezzel is hasznos kiindulópontul szolgálhat a téma iránt érdeklődők számára.

E. NAGY KATALIN
Debreceni Egyetem

Kugler Nóra, Az összetett mondat

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018. 139 lap

1. KUGLER NÓRA egyetemi tankönyvnek készült *Az összetett mondat* című munkája a 2017-ben az Osiris Kiadónál megjelent funkcionális kognitív nyelvészeti kézikönyv, a *Nyelvtan idevágó*, ugyancsak a szerző által jegyzett 4. fejezetén alapul. Ezt szerkezeti felépítésük hasonlósága is jól mutatja, de a jegyzetül és gyakorlókönyvként is szolgáló munka – mint KUGLER a bevezetésében írja – jellegéből adódóan vizsgálata tárgyát más-ként dolgozza fel (8–9).

2. A könyv címének csak látszólag mond ellent, hogy az az elméleti keret és a módszertan bemutatása után (1. fejezet) az *e l e m i m o n d a t* viszonyhálózati modellben (IMRÉNYI 2013) való részletes ismertetésével indul (2. fejezet), hiszen az előbbi nélkül az összetett mondat vizsgálata sem lehetséges (7). Az utóbbiak esetében ugyanis a megnyilatkozók nem egyszerűen elemi mondatokat hoznak létre és illesztenek össze (uo., bővebben lásd lentebb). Ezt követi *Az összetett mondat létrehozása* (3. fejezet), amely a mellé- és alárendelő összetett mondat alap(vizony)típusával, valamint a lehetséges tagmondatsorrendekkel foglalkozik. A főbb viszonytípusokat részletezi a 4. fejezet, azaz a prototipikus alá- és mellérendelő összetett mondatokat és kategóriáik szerveződését, röviden kitérve a periférián megjelenő változatokra. A következő, 5. fejezet az alá- és a mellérendelő összetett mondatok közti érintkezésekkel foglalkozik: a perifériákon helyet foglaló, egymásra a centrális mondatpéldányokhoz képest jobban hasonlító típusokkal. Ezt a lehetséges ábrázolásmódokról szóló 6. fejezet követi. A kötet az új konstrukciók és a konstrukcióvegyülések témakörével (7. fejezet) zárul.

3. A szerző számára nem kis kihívást jelenthetett a hagyományos és a funkcionális kognitív mondattan terminológiájának illesztése és az utóbbi részletes kidolgozása. A tankönyv jelleghez híven a bevezetett funkcionális kognitív alapfogalmak (pl. referenciapontszerkezet, a tudatosság szubjektuma, perspektivizáció, nyelvi ikonikusság) meghatározásait az azokat felvonultató szövegrészt követően külön kiemelve, keretben szerepelteti, lehetővé téve könnyű kikereshetőségüket. De nemcsak a nyelvelméletre jellemző terminusok jelennek meg így, hanem egyes újraértelmezett korábbi szakkifejezések is, például:

„A jelenetek szimmetrikus fogalmi konstruálását grammatikai függés nélkül, tehát nem hierarchikus viszonyban megjelenítő tagmondatkapcsolatokat mellérendelő összetett mondatoknak nevezzük.” (48, kiemelés az eredetiben).

Komoly mérlegelés tárgya lehetett, hogy mely fogalmak, terminusok igényelnek részletes meghatározást és kiemelést. A prominencia, polaritás, teljesség, behatároltság és elérhetőség mint az alá- és mellérendelő mondatok elhatárolásának fő szempontjai ismétlődően megjelennek felsorolásokban és táblázatokban, így könnyítve meg befogadásukat.

A mondatban általánosan, azaz (kvázi) elmélettől függetlenül használt főbb fogalmak ebben a munkában is megtalálhatóak, minden esetben pontosan, a funkcionális kognitív keretnek megfelelően definiálva. Így KUGLER megtartotta és fő szempontként használja a hierarchikus viszony fogalmát az alá- és mellérendelő összetett mondatok elkülönítésekor, ahogyan az *utaló-* és *kötőszó*, az *alaptag* és a *kötött/szabad bővítmény* terminusokat is, de olyan szorosabban funkcionális kifejezéseket is használ, mint például a *tartalomkifejtés* (amely itt az aktivált mentális tér, a fogalmi keret kidolgozását jelenti). Jogos kritikával illetve ugyan, de KUGLER használja a *fő-* és *mellékmondat* kifejezéseket is (49), amelyek valójában a *főtagmondat* és a *melléktagmondat* nevet kellene, hogy viseljék. Néhány esetben egyes fogalmak említése már a meghatározásuk előtt megtörténik, ilyen az elemi mondat meghatározásának lényeges részét képező *lehorgonyzás*: a *lehorgonyzott folyamat* a 19. oldalon említődik meg, az *episztemikus lehorgonyzás* definíciója viszont csak a 26. oldalon szerepel. A *magmondat* ugyancsak előbb kerül elő (33), mint a meghatározása (35).

4. A következőkben a könyv főbb állításait ismertetjük, ahol szükségesnek éreztük, kritikai észrevételekkel élve.

A 2. fejezet az elemi mondatot többdimenziós hálózatként jellemzi, amelynek három dimenziója a mondatrészek közti, azaz a függőségi viszonyokat (D1), a kidolgozó, kiterjesztő és felülíró kifejezéseket (D2), valamint a kontextualizálás műveletét, azaz a profilált tartalom kontextusba helyezésének módozatait (D3) foglalja magában. Ez utóbbi amiatt is fontos, mert a mellérendelés kontextualizáló viszony, amelyben a tagok egymást kontextualizálják (43).

A 3. fejezetben foglaltak szerint az összetett mondat több jelenetet, vagyis lehorgonyzott folyamatot integrál egy komplex szerkezetbe. Tagmondatokból áll, de ezek nem azonosíthatók elemi mondatok egymásutánjával (lásd fentebb is), hiszen az utóbbiak különböző mértékben lehetnek integráltak: az integráltság magas fokát példázza a határozói igenévi bővítményt is tartalmazó (4)-es mondat (*Egy fiú a szobába elég nagy hévvel berohanva keres valamit*, 45). A nagyobb integráltság tehát nemcsak az összetett mondatokra lehet jellemző (és azokra is többféleképpen), hanem egy elemi mondat lehet integráltabb egy összetett mondatnál (vö. a (4)-est az (1)-es mellérendelő példával: [...] *egy fiú berohan a elég nagy hévvel a szobába, és keres valamit* [uo.; a könyvből származó példákat minden esetben betűhűen közöljük, azaz az eredeti forrásban szereplő esetleges hibákkal együtt]).

Külön alfejezet (3.3.) tárgyalja a tagmondatrendiség kérdését, köztük a közbeékelődését is. KUGLER az alárendelés hierarchikus jellegével magyarázza, hogy miért jóval ritkább a főmondat beékelődése a mellékmondatba (pl. *Egy ilyen kép, úgy vélem mindent elárul a motor megbízhatóságáról*), mint annak a fordítottja, de ez lehetségessé válik, ha

a kötőszóval álló vagy azzal állni képes tagmondat jelenete kerül előtérbe az utalószót tartalmazó tagmondat háttéréhez képest.

KUGLER szerint az alá- és mellérendelő összetett mondatok számos szempontból különböznek egymástól (prominencia, teljesség, polaritás, behatároltság, elérhetőség, 52, l. fentebb is), de dominánsan abban, hogy hány jelenetet kapcsolnak össze (egyet vagy többet), tehát hogy a hierarchikus viszony megléte – egyetlen jelenet egy részének önálló jelenetként, külön tagmondatban való kidolgozása, tehát a jelenetek aszimmetrikus elrendezése –, vagy pedig a hiánya – két vagy több jelenet összekapcsolása, a köztük felismert viszony alapján egy szerkezetbe történő integrálása – jellemzi-e.

A hagyományos leíró mondattan, a Magyar grammatika (HAADER 2000: 478–482) az alá- és mellérendelő összetett mondatok elhatárolásában három lényeges szempontot vesz számításba, ezek közül is alapvetően a másodikat: 1. Mi a tipikus kapcsolóelem (kötőszó)?; 2. Mely mondatrészét fejtí ki a mellékmondat a főmondatnak (azaz mi a tipikus szerkesztésmód)?; illetve 3. Van-e sajátos jelentéstartalom a mellékmondatban? KUGLER tankönyvének 4. 1. és 4. 2. fejezetében, az alárendelő viszonytípusok esetében ezek közül a legelső, közelebbiről a szemantikai nézőpont lesz meghatározó, eszerint a két alaptípus a tartalomkifejtő tagmondatot bevezető *hogy* kötőszós, illetve a kötött (szerkesztésmódú), vonatkozó mellékmondatból alkotott alárendelő összetett mondat. A *hogy* kötőszós tartalomkifejtő típusnál a főmondat vagy mentális működést, vagy ezzel összefüggő verbális cselekvést fejez ki, pl. *azt gondolta/monda/érezte/állította*, a mellékmondat pedig a mentális tér tartalmáról szól. A kötött, vonatkozó mellékmondatok a főmondatbeli jelenet egyik lényegi szereplőjét, az egyik vonzatot dolgozzák ki.

Fontos látnunk, hogy a hagyományos leíró mondattani terminológia szerinti nem kötött bővítményt kifejtő mellékmondatos alárendelő összetett mondatok azért nem szerepelnek ebben a felosztásban, mert nem tartoznak a prototipikus hierarchikus viszonyt kifejező alárendelő összetett mondatok közé (75–81). KUGLER az egyes konstrukció típusokat mindkét alárendelő alaptípus esetében a centrumtól a perifériák felé távolodva írja le, hangsúlyozva, hogy köztük nincs éles határ, ahogyan a kötött és a szabad bővítménytípusok között sem. A nem kötött bővítményt kidolgozó mellékmondatok között említi azokat, amelyekben a mellékmondat a főmondatbeli jelenet egy részletezően kidolgozott szereplőjét figyelteti meg, vagy a főmondatbeli jelenet körülményeit, háttérét részletezi, akár úgy is, hogy a teljes jelenetre reflektál (75–81).

A *hogy* kötőszós tartalomkifejtő összetett mondatok esetében a prototípus az a változat, amikor a főmondat beszédcselekvés-értéke meghatározó, a mellékmondat pedig tipikusan kötőmódban van (pl. *Őnem ragaszkodott ahhoz, hogy felénekelje*, 75). A centrumtól a periféria felé – vagyis az egyre aszimmetrikusabb, egyre kevésbé alárendelő irányba – haladva következnek a perspektivizációt jelölő idéző főmondatok, majd a megnyilatkozó mentális működését kifejező főmondatok (pl. *azt hiszem*), ahol a beszédcselekvés-értéket már a mellékmondat, és nem a főmondat határozza meg.

A két prototípus melletti harmadik kategóriát a speciális kötőszós összetett mondatok adják, amelyek sokféleségük miatt „nem kezelhetők például a *hogy* kötőszós alárendeléshez hasonlóan, átfogóan” (86). Az ide tartozó négy típus: 1. az oksági viszonyt; 2. az összehasonlítást; 3. a feltételes és a megengedő viszonyt kifejező;

valamint 4. a kontextualizáló speciális kötőszós tagmondatok (pl. *ha jól emlékszem; hogy finom legyek; ha érdekel*).

A megengedés és a megengedő mellékmondatok (amelyek a hagyományos leíró mondatban a sajátos jelentésárnyalatú mellékmondatok között szerepelnek) érthetően a kötet több helyén felbukkannak, így a közbeékelődéseknél, a kontextualizáló speciális kötőszós tagmondatoknál, az alá- és mellérendelés érintkezésénél, illetve a konstrukcióvegyülések között. Jellegzetes hallgatói kérdés szokott lenni egyetemi mondatórákon, hogy a megengedés miért alárendelő viszony a Magyar grammatikában, amikor a „főmondatába” – ha azt a mellékmondat megelőzi – mindig behelyezhetünk egy ellentétes mellérendelő kötőszót, KUGLER egyik példáját kiegészítve: *A szomorú az, hogy bár meszsze volt a csúcsformájától, [de/viszont stb.] még így is csapata egyik legjobbjá volt* (59). A szerző szerint a megengedő kötőszó (*bár; noha, jóllehet, ha – is*) a jelenetek aszimmetrikus megkonstruálódását jelzi, egyébként a megengedés a mellérendelő viszonyhoz közeli. Azért került a feltételes mellékmondatokkal egy típusba, mert ugyanúgy a főmondat egy részletét dolgozza ki, a főmondati jelenethez fűz hozzá valamit, a megengedés egy azzal nehezen összeegyeztethető eseményt, a feltételes mellékmondat pedig feltételt. Kérdéses, hogy a megengedő mellékmondatok miért nem az ok-okozati viszonyt visszaadó 1. típusba kerültek; a fonák-okság (91), vagyis a háttérjelenettel kapcsolatos elvárásokból nem következő főjelenet miatt ez is elképzelhető lett volna.

KUGLER szerint a kontextualizáló speciális kötőszós tagmondatok (pl. *mint az közismert; hogy mást ne mondjak*) a metapragmatikai tudatosság jelölőként elszigetelődtek főmondataiktól, esetükben „a mellékmondat formai jegyeit mutató tagmondat válik kontextualizáló tagmondattá, nem a főmondat.” (93) Ezt a metapragmatikai típust azonban eltérő folyamatok hozhatják létre, nem feltétlenül (csak) grammatikalizáció (vö. „A konstrukciók (...) grammatikalizációs folyamatok eredményei”, 7), így például kooptáció vagy tagmondatleválás (MITHUN 2008; HEINE és mtsai 2016).

A mellérendelő összetett mondatok esetében ugyancsak a prototipikus használatok bemutatását követi a perifériálisabbaké. A mellérendelést szimmetrikus viszony, a tagmondatokbeli jelenetek szimultaneitása vagy egymásutániséga jellemzi, az alapbeállítás pedig az egyszerű kapcsolatos viszony. KUGLER négy mellérendelő viszonyt említ (kapcsolatos, ellentétes, választó, ok-okozati), ezek sémáját és sematikus jelentését szemlélteti a rendkívül hasznos 4. táblázat (96). Nem világos azonban, hogy a táblázatból és az első felsorolásból (kötőszavával együtt) miért hiányzik a magyarázó viszony, amely a részletes ismertetésben viszont szerepel (101–103).

A mellérendelés perifériáján foglalnak helyet a részletező, pontosító (tipikusan *azaz, vagyis* kötőszós) a körülményeket, a tágabb kontextust kidolgozó, valamint a metapragmatikai tudatosságot jelző változatok (pl. *és előre jelzem; és kész!*).

Az 5. fejezet az alá- és a mellérendelés közötti érintkezéseket, vagyis a perifériákon található konstrukciókat mutatja be. Ezek esetében, mint KUGLER kiemeli, „nem az a jó kérdés, hogy egy összetett mondat alárendelő vagy mellérendelő-e, ugyanis mindkét kategória központi jellemzőitől erősen különböznek. Több közös vonás van e periférikus szerkezetek esetében a másik kategória perifériájával, mint saját kategóriájuknak a centrumával” (107). Ide tartoznak a főjelenetet értelmező, pontosító (az előbb is említett *azaz, vagyis* kötőszós) tagmondatok; a körülményeket, a tágabb kontextust kidolgozó

(megengedő, illetve *ahogy – úgy* utalószó–kötőszós) háttérjelenetet tartalmazó tagmondatok; a lehorgonyzó predikációt megvalósító (kontextualizáló) tagmondatok, amelyeknél a (közös alap) részeként feldolgozható mentális szubjektum mentális működésén, például vélekedésén át érhető el a jelenet (82, 110–113). Ebben a tagmondatban megjelenhet a beszélőtársak közös tudása, vagy a megnyilatkozói és/vagy befogadói tevékenységre (attitűdökre, a közlés relevanciájára, a társalgás strukturálására) vonatkozó reflexiók, pl. *mindezek után nem meglepő; ha ezt akarta kérdezni; hogy csak néhány példát említsek* (112). Végezetül itt szerepelnek a közvetlen viszonyt ki nem dolgozó, azaz a jeleneteket összekapcsoló mentális műveletet jelző, de a jelenetet nyelvileg nem reprezentáló megoldások (pl. *Bekapcsoltam a tv-t, hogy [lássam/megtudjam,] mi történhet*). E ponton felmerül a kérdés, hogy a generatív és a hagyományos mondatnak ellipszis néven ismert jelensége és a hiányos mondat fogalma hogyan is értelmeződhetne és reprezentálódhatna ebben az elméleti keretben.

A 6. fejezet az összetett mondatok többféle funkcionális ábrázolására hoz példát, amely „mindig az elemzési célnak felel meg, lehet nagyon részletes, és lehet egészen vázlatos is” (117). Szándékoltan a függőségi nyelvtan elemzésének és ábrázolásának a megújítása itt a cél. Ábrázolási kérdések a kötet több pontján is megjelennek (összesen 39 mondatára található benne), így az elemi mondat dimenzióinál (34–41) vagy a prototipikus alárendelő összetett mondatnál (65). A szerző javaslatai szerint a protoállítást folytonos vonalú ellipszis veszi körül, a kontextualizálótól a kontextualizált felé pontozott vonalú nyíl mutat (és ezt a két hálózatrészt pontozott ellipszis fogja közre), folytonos vonalú nyíl jelöli a mondatrészek közti viszonyokat (pl. H_{számállapot}) és műveleteket (pl. F = felülírás).

A záró, 7. fejezet a konvencionizálódott(abb) új konstrukciókat és vegyüléseiket részletezi, elsősorban a mondatátszövődést (pl. *erőt kell hogy adjon*) és a hozzá szorosan kapcsolódó kettős állítmányt (*erőt kell adjon, ki kell menjek*). Az előbbi sajátossága KUGLER szerint az, hogy egyszerre konstruálja meg a jeleneteket szintetikusán és analitikusan. Ugyancsak ebben a részben kaptak helyet a mellé- és alárendelő kötőszókat egyaránt felmutató konstrukciók: a már többször terítékre került megengedő *bár – de*, valamint az oksági viszonyokat felmutató *mivel – ezért*, illetve a *mivel hogy – addig*.

5. Az „izgalmas, kutatásra késztető” jelzők (9) többszörösen is megállják a helyüket: a kötet páratlanul gazdag feladatokban (a könyv tetemes részét teszik ki ezek a szürke színű részek), amelyek a hallgatók – de az oktatók figyelmét is – a hagyományos és a funkcionális kognitív keret mondattani kategóriáinak állandó tovább- és újragondolására készítetik. Különösen igaz ez a perifériákon elhelyezkedő jelenségekre, például a kötőszókapcsolódásokra (*tehátogy*), a (mondat)átszövődésekre, szerkezetvegyülésekre, amelyeket jól illusztrálnak az MNSz.-ből, a BNYGY.-ből és a Kiviből, valamint a Google-lal nyert, mind az írott, mind a beszélt és a „konpcionális beszélt” (azaz az írott beszélt) nyelvet reprezentáló korpuszadatok, az összesen 170 példamondat. Egyértelmű állásfoglalás ez a beszélt és az írott beszélt nyelv mondattanának az elsősorban írott nyelvet tükröző gondolkodásba és leírásba történő integrálása mellett.

A könyvet forgatók a szerző által készített feladatok révén számos aktuálisan vitatott grammatikai jelenséggel ismerkedhetnek meg, amelyek esetében maguk dönthetnek azok besorolásáról. Így válik a funkcionális kognitív mondattani megközelítés olyan

keretté, amely kellően rugalmas, hiszen sok esetben többféle megoldást is kínál a felmerülő értelmezési problémákra.

Hivatkozott irodalom

- BNYGY. = Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének Beszélt nyelvi gyűjteménye.
- HAADER LEA 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 474–530.
- HEINE, BERND – KALTENBÖCK, GÜNTHER – KUTEVA, TANIA 2016. On insubordination and cooptation. In: EVANS, NICHOLAS – WATANABE, HONORÉ eds., *Insubordination*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 39–64.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kivi = Korpusz az inferencialitás vizsgálatához.
- KUGLER NÓRA 2017. Az összetett mondat. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 806–895.
- MITHUN, MARIANNE 2008. The extension of dependency beyond the sentence. *Language* 84/1: 69–119.
- MNSZ. = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>

DÉR CSILLA ILONA
Károli Gáspár Református Egyetem

A társadalmi változás nyelvi aspektusai

VESZELSZKI ÁGNES, Karanténszótár (Virális tartalom). Inter–IKU, Budapest, 2020. 84 lap

VESZELSZKI ÁGNES Karanténszótár című munkája a koronavírus-járvánnyal kapcsolatos új szavakat, kifejezéseket mutatja be: 2020 első felének 400 vírusnyelvi neologizmusát tartalmazza. Szókészletünk ilyen jelentős bővülésére aligha volt példa a magyar nyelv-újítás kora óta. Ennek oka a társadalmi változás mértékével magyarázható. A szerző ezt a következőképpen fogalmazza meg: „olyan teljesen újszerű helyzetben találtuk magunkat, hogy nem voltak fogalmaink az új, nyelven kívüli jelenségek megnevezésére” (7).

A nyelv-, irodalom- és néprajztudomány szinte azonnal reagált a járvány kommunikációs-nyelvi változásaira (lásd: KOVÁCS szerk. 2020: 227–329; H. NAGY 2020; URICSKA 2021). Az új szóalkotások – jobbra szóösszetételek (LÉNÁRT 2020) – mellett új nyelvi kapcsolattartási formák (DOMONKOSI–LUDÁNYI 2020a, 2020b), valamint vírusveszélyre figyelmeztető feliratok (ŠTEFAŇÁKOVÁ 2020) jelentek meg világszerte. Az általunk (ISTÓK–LŐRINCZ 2020) *vírusnyelv*-nek nevezett nyelvváltozatot (a továbbiakban: *virolektus*) olyan nyelvi és képi elemek alkotják, melyek társadalmi szempontból is jelentős szerepet töltenek be: figyelmeztető (pl. *Maszkot fel!*) vagy feszültségoldó funkcióval (pl. Győrfi Pál-mémek) bírnak. A virolektust vizsgáló új nyelvészeti diszciplína megnevezésére a *virolingvisztika* (*vírusnyelvészet*) terminust vezettük be: „A virolingvisztikára olyan ernyőfogalomként tekintünk, amely felöleli az egymástól látszólag eltérő, de témájukban (fókuszukban) azonos (vírustartalmú) nyelvészeti irányvonalakat” (ISTÓK–LŐRINCZ 2020: 83).

VESZELSZKI ÁGNES Karanténszótára alighanem a legjelentősebb és legnagyobb hatású virolingvisztikai munka napjainkban: 1. az elsők között reflektál a nyelvi változásokra; 2. koncepciója átgondolt, letisztult; 3. alkalmazkodik a járvány által megváltozott módszertani feltételekhez; 4. nyelvészetnépszerűsítő hatással bír (a Google 10 ezernél is több találatot listáz).

A szótár négy nagyobb szerkezeti egységre osztható. Ezek a következők: Karanténszótári előszó (7–8); Esszé a karanténszókincsről: Kórleenyomat és korleenyomat – új szavakkal kifejezve (9–15); Szótár (17–69); Források és szakirodalom (71–81). A kötet végén (82–84) a kiadó további, ajánlott termékeinek a listáját találjuk. A munka értékét növeli, hogy a szótárrészt megelőző tanulmányzerű esszé könnyed és olvasmányos használati útmutatóként szolgál a hétköznapi olvasók számára. Bevezeti őket a nyelvudományban jól ismert *neologizmusok* ’új szavak, kifejezések’, *hapax legomenonok* ’egyszeri szóalkotások’ és *okkasionálisok* ’alkalmi szóalkotások’ világába.

A betűrendbe sorolt szócikkek csupán a legszükségesebb információkat tartalmazák. Három szerkezeti egységre tagolódnak. Ezek a következők: 1. a félkövér betűstílussal kiemelt címszó; 2. a szómagyarázat; 3. egy kurzivált betűstílussal kiemelt példamondat. A szócikkek többsége önálló (kidolgozott) szócikk. Hasznos megoldásnak tartjuk, hogy valamennyi (jobbra mutató nyíllal jelölt „hívószóval” ellátott) utaló szócikkhez példamondat is tartozik: az olvasó így következtetni tud a szinonim lexémák használati, ti. szövegkörnyezeti különbségeire. „Hívószavakat”, utalásokat indokolt esetben az önálló szócikkek közepén (az értelmezés és a példamondat közé ékelve) is találunk. Ezek általában a címszó egyik többjelentésű szinonimájára (pl. a *karanténdal* szócikkben a *karantének* kifejezésre), a címszó egyik alkotóelemére (pl. a *kovidjövő* szócikkben a *kovid* kifejezésre) vagy a címszóval szorosan összefüggő fogalomra utalnak (pl. a *karanténfáradtság* szócikkben az *izolációs stressz* szószervezetre).

A szógyűjtemény műfaját tekintve „kór- és kordokumentum, nem pedig szakszótár” (7), ennél fogva pedig olyan, nyelvészeti szótárakra jellemző adatok hiányoznak belőle, mint a szófaji megjelölés vagy az objektív gyakorisági mutató. Ez utóbbról a szerző joggal mond le: „A gyűjtés szinkron, a szavak megjelenésével szinte egy időben történő módja miatt a szöszedet nem vette figyelembe a szógyakoriságot” (7). E „hiány” rámutat a virolingvisztika egyik legfőbb módszertani sajátosságára (paradoxonára): ha túlságosan ragaszkodunk a szigorú értelemben vett tudományos szempontokhoz, meg kell várnunk a járvány végét (bizonyos esetekben a korlátozások feloldását), addigra azonban a vizsgáló anyag (esetünkben a víruszókincs) jelentős része elavul.

A szótár példaanyaga adatközlőktől, valamint a közösségi média és a sajtó szövegeiből származik. Az érdeklődők az új szavakat, szókapcsolatokat egy közösségi oldalon és egy internetes úrlapon keresztül küldhették be (8). A szerző utal arra, hogy a gyűjteményben különböző stílusrétegekből, nyelvváltozatokból is akadnak lexémák: „a köznyelvi, szinte szlengszerű, gyakran játékos szavaktól az újságírói-publicisztikai leleményeken át a vírusfertőzés miatt a mindennapi használatba bekerült orvosi szaknyelvi kifejezésekig és a hivatali nyelv szókészletéi elemeiig” (uo.). A lexémák stílusértékére ritkán, csak a legszükségesebb esetekben – a szómagyarázat részeként – utal a szerző (pl. a *banyatájm* szócikkben: „Az idősek vásárlási idősvájának a gúnyos, bántó elnevezése”).

A koronavírussal kapcsolatos új szavakat, kifejezéseket VESZELSZKI ÁGNES találó módon *koroneologizmusok* nak nevezi (9, 48): a kifejezés nemcsak a lexémák tartalmi töltetére, hanem keletkezésük egyik népszerű módjára, a szóösszerántásra (*korona* +

neologizmus) is utal. A terminus hatékonyságát mutatja, hogy már az angol nyelvű szakirodalomban is megjelent mint *coroneologisms* (lásd: ROIG-MARÍN 2020). A vírusnyelvi neologizmusok megnevezésének egy másik alternatívája lehet a fenténél rövidebb *virologizmusok* (gör. *vírus* + *logosz* 'szó') terminus (saját fogalmunk): előnye, hogy a járvány után is használható marad a neologizmusjellegüket (újként való megítélésüket) elvesztő vírusnyelvi lexémákra.

A munka elején olvasható esszé tematikusan (négy fogalmi körbe sorolva: 1. vírus és fertőzés, hivatalos kezelési módok és reakciók; 2. home office és távoktatás; 3. otthoni főzés és kenyérsütés; 4. megküzdési stratégiák: művészet és hobbi, humor, online társasági programok), illetve keletkezésük módja szerint is csoportosítja a szavakat, szó szerkezeteket. Igazolja (14–15), hogy napjaink legnépszerűbb szóalkotási módja a szóösszetétel (a szócikkek közül lásd: *karanténoktatás, koronavilág, vírusgeneráció* stb.), a példaanyagban jelentősen elmarad tőle a szóképzés (a szócikkek közül lásd: *ceciliás, élesztőtlen, karanténosítás*). Hozzá kell ugyanakkor tennünk, hogy a szóalkotási módok terheltségi foka nyelvenként eltérő lehet: a szlovák nyelv például a szóképzést részesíti előnyben a magyarban produktívabb szóösszerántással szemben (erről lásd: TÓTH 2017: 63–65). A korpusz alapján megerősíthető a „ritkább szóalkotási módok” (LENGYEL 2000) néhány típusának gyakorivá válása (a jelenségről bővebben lásd: ISTÓK 2017, 2018: 53–60): a meghatározott stílárius (humoros, gúnyos, ironikus stb.) funkciót betöltő hatáskeltők (ISTÓK 2017: 171) közül a szóösszerántás a legnépszerűbb eljárás (pl. *karantéboly, koronapló, covidinka*).

VESZELSZKI korpuszában nemcsak belső szóalkotásokat, hanem angol nyelvből kölcsönzött lexémákat (köztük külső szóalkotásokat) is találunk (pl. *coronacation, covidiot, social distancing*). Érdemes megfigyelni, hogy a vírusnyelvi neologizmusok alapjául legtöbbször a *karantén*, a *korona*, a *covid* (*kovid*) és a *vírus* szavak szolgálnak (ISTÓK–LŐRINCZ 2020: 84). Merész, ugyanakkor újszerű megoldásnak tartjuk, hogy a szótárba a közösségi oldalakon terjedő hashtag-jellel (speciális címkével: #) ellátott (állandósult) szókapcsolatok és (gyakran elhangzó) mondatok is bekerültek (pl. *#éljenamackónaci, #kulturkaranten, #maradjothon*).

A helyesírási szabályok játékos kihasználása (a kis- és nagybetűk, valamint a kötőjelek tudatos alkalmazása) egyes vírusnyelvi neologizmusok belsejében jelentéskiemelő vagy -módosító funkcióval bír (pl. *karantén – karant-én; karantanya – KaranTanya – karantAnya; karantéma – KaranTéma*). Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a *covid-19* szócikk utal ugyan az új betegség különböző írásmódjaira (*Covid-19, COVID-19, Covid-19*), elfelejti azonban megemlíteni a kötőjel nélküli írásváltozatokat: „A betegség nevének írásmódját illetően a Nyelvtudományi Intézet nyelvi tanácsadó szolgálata egyeztetett az MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Bizottságának és a korábban működő Orvosi Nyelvi Munkabizottságának illetékes tagjaival, s az az állásfoglalás született, hogy általános, köznyelvi használatban a Covid19, míg az orvos olvasóknak, szaktudományos használatra szánt szövegtípusokban a betűszóí írásmódú COVID19 javasolható” (LUDÁNYI 2020).

VESZELSZKI ÁGNES Karanténszótára „egy különös kornak és kórnak a szavakkal emlékeztető nyelvi lenyomata” (8). Szócikkeinek szerkezete letisztult, stílusa egyszerre tudományos és szórakoztató: nyelvészek és laikusok számára egyaránt hasznos kötet. Tudatos munka eredménye (7), hogy akár folyamatos olvasásra is alkalmas. A vírusnyelvi neologizmusok száma a kötet megjelenése óta folyamatosan nő, számukat 2021 elején több ezerre becsljük. Gyűjtjük és (nem csak) nyelvészeti szempontú elemzésük időszerű és indokolt.

Hivatkozott irodalom

- DOMONKOSI ÁGNES – LUDÁNYI ZSÓFIA 2020a. Társas távolságtartás és nyelvi közeledés. E-mailezési gyakorlatok a koronavírus idején. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk., *Globális kihívás – lokális válaszok. A koronavírus (Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai*. Savaria University Press, Szombathely. 241–260.
- DOMONKOSI ÁGNES – LUDÁNYI ZSÓFIA 2020b. „Vigyázzatok magatokra! Vigyázzunk egymásra!” E-mail-formulák járvány idején. *Omega* 27/3: 34–37.
- H. NAGY PÉTER 2020. *Karanténkultúra és járványvilág. Feljegyzések a korona idején*. Prae Kiadó, Budakeszi.
- ISTÓK BÉLA 2017. A ritkább szóalkotási módok státusának újraértékelése. In: LŐRINCZ JULIANNA – SIMON SZABOLCS szerk., *A tankönyvkutatás szakmai, módszertani kérdései. A Variológiai kutatócsoport 7. nemzetközi tankönyvkutató szimpóziumának tanulmányai*. Selye János Egyetem, Komárom. 167–180.
- ISTÓK BÉLA 2018. *Internetes futballnyelvhasználat. Közösség, mémek, szóalkotás*. Pandora Könyvek, 40. Líceum Kiadó, Eger.
- ISTÓK BÉLA – LŐRINCZ GÁBOR 2020. A virolingvisztika részterületei. In: SIMON SZABOLCS ed., *12th International Conference of J. Selye University. Language and Literacy Section. Conference Proceedings*. J. Selye University, Komárno. 83–92.
- KOVÁCS LÁSZLÓ szerk. 2020. *Globális kihívás – lokális válaszok. A koronavírus (Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai*. Savaria University Press, Szombathely.
- LÉNÁRT ISTVÁN 2020. Karanténykedünk: a karanténdepitől a karanténszegig – avagy hogyan tükröződnek tevékenységeink a koronavírus-járvány idején alkotott szóösszetételekben. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk., *Globális kihívás – lokális válaszok. A koronavírus (Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai*. Savaria University Press, Szombathely. 291–302.
- LENGYEL KLÁRA 2000. A ritkább szóalkotási módok. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 341–350.
- LUDÁNYI ZSÓFIA 2020. Helyesírási kérdések a pandémia idején. *Magyar Szó*. https://www.magyarszo.rs/hu/4391/mellekletek_uevggolyo/225543/Helyes%C3%ADr%C3%A1sik%C3%A9rd%C3%A9sek-a-pand%C3%A9mia-idej%C3%A9n.htm (2021. 01. 17.)
- ROIG-MARÍN, AMANDA 2020. English-based coroneologisms. A short survey of our Covid-19-related vocabulary. *English Today*: 1–3. <https://doi.org/10.1017/S0266078420000255>
- ŠTEFAŇÁKOVÁ, JANA 2020. K rodovo vyváženému jazyku a jeho uplatňovaníu v súčasnej jazykovej krajine (na príklade oznamov s aktuálnymi hygienickými opatreniami v súvislosti s pandémiou koronavírusu v Banskej Bystrici a Mníchove. In: ĎURICOVÁ, ALENA ed., *Od textu k prekladu XIV 2. časť. Linguistic Landscape*. Jednota tlumočníkú a prekladateľu, Praha. 68–86.
- TÓTH, SÁNDOR JÁNOS 2017. *Aspekty slovensko-maďarskej porovnávacej morfosyntaxe*. Univerzita J. Selyeho, Komárno.
- URICSKA, ERNA 2021. *Covidictionary. Words and phrases related to the global pandemic*. Rejtjel Kiadó, Budapest.

ISTÓK BÉLA
Selye János Egyetem

LŐRINCZ GÁBOR
Selye János Egyetem

KÜLÖNFÉLÉK

A magyar nyelvjárások napja

2020. december elsején első alkalommal ünnepeltük a magyar nyelvjárások napját. A rendezvénysorozat közös ötlete Pusztay Jánostól és a Magyarágkutató Intézet (MKI) nyelvészeitől származik. A rendezvénysorozat az Anyanyelvpolók Szövetsége, az ELTE Savaria Egyetemi központ és a Magyarágkutató Intézet együttműködésében, utóbbi koordinálásával valósult meg. A rendezvények fővédnöke dr. Kásler Miklós, az emberi erőforrások minisztere volt. Az előzetes terveket a járványhelyzet miatt a szervezők kénytelenek voltak módosítani, így a Szombathelyre tervezett konferenciáknak az online térben csakúgy az MKI adott otthont, mint a háromnapos eseménysorozat nyitó rendezvényének, a magyar nyelvjárás kerekasztalnak. Az előre rögzített előadások, beszélgetések felvételei az MKI honlapján tekinthetők meg (<https://mki.gov.hu/hu/magyar-nyelvjarasok-napja>).

A programot Kásler Miklós miniszter köszöntöje nyitotta meg. Beszédében kiemelte a nyelvjárások szerepét, a helyi nyelvjárás identitás erősítését, a regionális nyelvváltozatokat visszaszorító társadalmi tényezőket, majd a következő bejelentést tette: „Ezúton kezdeményezem, hogy december elseje a jövőben legyen a magyar nyelvjárások napja”. A rendezvény kerekasztal-beszélgetéssel (Pomozi Péter, Juhász Dezső és Nyiri Péter részvételével) és interjúkkal (Rási Szilviával, Jelenits Istvánnal, Takaró Mihállyal és Agócs Gergellyel) folytatódott. A szakmai programot nyelvjárásban előadott történetek, mesék (Pusztay János, Rási Szilvia) és népzenei betétek (Agócs Gergely) színesítették.

December 2-án került sor Pusztay János szervezésében A nyelvjárás mint nyelvstratégiai kérdés című konferenciára. Az előadások a kezdeményezés céljáról (Pusztay János), a köznyelv és a nyelvjárások viszonyáról, a közelmúltban megjelent palóc olvasókönyvről (Pomozi Péter), a szlovákiai magyar nyelvjárás kutatások legújabb eredményeiről, nyelvstratégiai kérdéseiről (Presinszky Károly), a nyelvjárás attitűdökről (Benő Attila), a regionális nyelvváltozatok szerepéről (Vörös Ferenc), a készülő online nyelvatlásról (Bárh M. János), a kárpátaljai nyelvjárás kutatásokról (Tóth Péter), valamint a nyelvjárás szerepéről, megítéléséről, oktatási helyzetéről adnak képet (Eöry Vilma).

A magyar nyelvjárások napjához kapcsolódva jelent meg Fábián László Gutaházi évszakok és Pusztay János Kutyaaur még más történetek című könyve. Fábián László a gazdálkodó falusi emberek 20. századi sorsát, gondolkodásmódját eleveníti meg vasi tájszólásban. Pusztay János ugyancsak szülőföldje nyelvjárásában ír gyermekkori, fiatalkori emlékeiről. A CD-mellékleten a könyvekben megírt történetek Pusztay János előadásában hallgathatók meg.

A december 3-i konferenciát Vörös Ferenc szervezte. Címe: Nyelvjárásaiban is él a nemzet – Nyelvjárások a múltban, a jelenben és a jövőben. Az előadók Imre Samu nyelvjárás-történeti munkásságáról (Juhász Dezső), a palóc nyelvjárások állapotáról és megítéléséről (Rási Szilvia), a regionális köznyelv nyelvjárás háttéréről, rétegeiről (Benő Attila, Molnár Csikós László, Hajba Renáta), a Szeged környéki nyelvjárás megítéléséről

(Sinkovics Balázs), a regionális nyelvi örökség tanítási lehetőségeiről (Gecsei Edit) és Kemenesalja nyelvföldrajzi vizsgálatáról (Ferenczi Gábor) számoltak be. Az előadások után Benő Attila A magyar nyelv Romániában (Erdélyben) című kötetet ismertette.

A programhoz kapcsolódó Határtalan szavaink című pályázat díjazottjait Katona József Álmos, az MKI Nyelvtervezési Kutatóközpont igazgatója ismertette. Tudományos kategória: Dósa Kincső (különdíj), Gottlieb Henriett Anna (3. helyezett), Ollári Emma (2. helyezett), Tóth Balázs (1. helyezett). Irodalmi kategória: Dénes Attila Norbert (különdíj), Farkas-Schüller Boglárka (3. helyezett), Trixler Zsófia (2. helyezett), Babucs Ádám Kristóf (1. helyezett).

A magyar nyelvjárások napja a jövőben is alkalmat ad arra, hogy felhívjuk a figyelmet anyanyelvünk táji változatosságára, értékeire, s az oktatásban, valamint azon kívül is több szó essék tájnyelvi sajátosságainkról és a nyelvi regionalizmusokkal kapcsolatos helyes attitűdökről. Sikeres folytatást kívánok!

TÓTH PÉTER

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Beszámoló

a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2020. évi tevékenységéről*

1. Társaságunk tavalyi tevékenységét a márciusban beállt világválság alapjaiban befolyásolta.

1.1. A tavaszra és ősze tervezett választmányi ülések elmaradtak.

1.2. A szakosztályaink közül a Magyar, a Finnugor és az Általános nyelvészeti nem tartott felolvasó ülést. Az Idegen nyelvi szakosztály csak az első felolvasó ülést tudta megtartani március 10-én, amelyen a 70 éves kollégáink közül Zoltán Andrást köszönthettük.

1.3. A Magyar tanári tagozat 2020-ban huszonharmadik alkalommal tervezte megrendezni a Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei helyesírási verseny fordulóját. Ettől az évtől minden forduló megrendezésének a feladata a központi szervezőkre hárult, mivel a regionális Pedagógiai Oktatási Központok nem vállalták tovább a tanulmányi versenyek iskolai és megyei fordulójának a megszervezését. 2020-ban öt országban szerveztük meg az iskolai fordulót több mint 50 000 diák részvételével. Előkészítettük a megyei fordulót is, de a járványhelyzet miatt sem a megyei és a határon túli országos versenyeket, sem a Kárpát-medencei döntőt nem tudtuk megrendezni. Mivel már ez a csonka versenyév is megmutatta, hogy milyen nagy feladat minden fordulónak az egész éves szervezése a ver-

* Főtitkári beszámoló.

senyt alapító és több évtizede szervező munkatársak számára, a Magyar Nyelvtudományi Társaság támogatásával új szakmai partnert kerestünk. Így 2020 őszétől Tóth Etelka vezetésével a Károli Gáspár Református Egyetem szervezi a helyesírási versenyt a Társasággal együttműködve. A korábbi főszervezők és lektorok szakmai támogatóként vesznek részt a Simonyi-verseny megújításában, az új digitális versenyforma kialakításában.

2014 óta a Társaság Magyartanári tagozata hirdeti és szervezi meg az Eötvös József országos középiskolai szónokverseny iskolai, regionális és Kárpát-medencei fordulóit. A versenyt 2020-ban is sikeresen lebonyolítottuk a középiskolák részvételével. Az eredetileg jelenléttel tervezett versenyt a koronavírus-járvány miatt módosított időpontban, online tudtuk megtartani. A versenyhez kapcsolódva a felkészítő tanárok és a diákok számára szakmai programot is szerveztünk.

A Magyartanári tagozat több szakmai honlapot gondoz: az Eötvös József országos középiskolai szónokverseny és a Magyartanári tagozat honlapját, valamint 2020 nyaráig a Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei helyesírási versenyét. Megjelent a Magyartanári tagozat által gondozott Anyanyelv-pedagógia című lektorált szakfolyóirat (www.anyanyelvpedagogia.hu) 13. évfolyama. A folyóirat tartalmi és technikai fejlesztése folyamatos.

1.4. A Névtani tagozat a két tervezett konferenciája közül az egyiket rendezte meg: Alkalmazott Név kutatás 2020: A tulajdonnevek fordítása. A rendezvény egy 2011-ben indult konferenciasorozat 10., jubileumi alkalma volt, társszervezői az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete és a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke voltak. A szeptember 8-i alkalom már áttevődött az online térbe. A tagozat égisze alatt megjelenés alatt áll a Névtani Értesítő folyóirat aktuális, 42. száma.

1.5. A Pragmatika tagozat szintén egy konferenciát tartott a Pragmatika Kerekasztal sorozatba illeszkedve: A lexikai pragmatika Magyarországon (2000–2020). Az esemény október 2-án zajlott online keretek között. A társszervezők: a Szegedi Tudományegyetem BTK Általános Nyelvészeti Tanszéke és a Pragmatika Centrum Országos Kutatóközpont (<http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/index.php/en/11-news/600-kerekasztal2020>).

2. Vidéki csoportjaink közül az alábbiak jelezték, hogy valamilyen rendezvényt vagy tevékenységgel próbálták a megváltozott körülmények mellett fenntartani tevékenységüket:

2.1. A szegedi csoport támogatásával rendezték meg február 27-e és 29-e között a gyulai Implom József középiskolai helyesírási versenyt. A 112 versenyző magas színvonalú vetélkedésében a legtöbb pontot, így az Implom-díjat pásztoi versenyző érte el: Paulik Krisztina (Mikszáth Kálmán Gimnázium). Az egyes kategóriák győztesei Pásztórol, Szentgotthádról, Kiskunfélegyházáról és Sepsiszentgyörgyből érkeztek. A színvonalra jellemző, hogy a diákok között 44-en az elérhető pontok több mint 90%-át szerezték meg, a legjobb teljesítmény 97,5 %-os volt. A 2020. évi oktatói-kutatói Implom-díjat Pesti János ny. egyetemi docens (PTE) és N. Császi Ildikó egyetemi docens (KRE) kapták.

2.2. A szombathelyi csoport már évek óta gazdája és szervezője A nyelvföldrajztól a névföldrajzig című vándorkonferenciának. A tizenegyedik állomás Kolozsvár lett volna. A járvány miatt a konferenciát online keretben tartották október 2-án. A rendezvény házigazdája a Magyarságkutató Intézet volt. Társszervező: az ELTE Berzsényi Dániel Pedagógusképző Központjának Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. A konferen-

ciatorozat szakmai támogatója a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyarságtudató Intézet Magyar Nyelvi Kutatóközpontja volt. A nemzetközi konferencia előadásai a Múltidéző neveink címhez, illetve témához kapcsolódtak. A csoport és a tanszék munkatársai aktív részt vállaltak A magyar nyelvjárások napja online rendezvényein, illetőleg konferenciáján december 1. és 3. között.

2.3. Az egri csoport immár második alkalommal rendezte meg oktatásnyelvészeti konferenciáját a helyi egyetemmel karöltve, november 6-án és 7-én, A digitális oktatás nyelvi dimenziói címmel. A konferencia online keretek között zajlott.

2.4. A pécsi csoport október 2-án, a helyi egyetem nyelvészeivel karöltve könyvbemutatót tartott, és emléktáblát avatott a 100 éve született baranyai mérnök, helytörténész, nyelvész Reuter Camillo emlékére. 2020-ban jelent meg egy 2019-es konferencia kötete: Hasonlóságok és különbözőségek a nyelvben és az anyanyelvi nevelésben. Ez a Találkozások az anyanyelvi nevelésben című sorozat 4. tagja. Az elmúlt évben is folytatódott a 2007-től működő nyelvi tanácsadó közönségszolgálat tevékenysége (Pécs és a régió számára – villámpostán).

3. A kiadványokról szólva első helyen kell megemlékeznünk a Társaság folyóiratairól. Közülük elsőként a 2020-ban már 116. évfolyamát maga mögött tudó Magyar Nyelv rendben megjelent, papíron is, mind a négy füzetével, változatlan tartalomgazdagsággal. Mivel az év második felében a szerkesztőbizottság néhány tagja, Nyomárkay István, Kiefer Ferenc és Szathmári István elhunyt, a felelős szerkesztő, Juhász Dezső két új tagra – Zoltán András és Forgács Tamás egyetemi tanárookra – tett javaslatot a Társaság elnökénél. Kiss Jenő a személyi javaslatokkal egyetértett, és kezdeményezte, hogy a Társaság válaszmánya is erősítse meg az új tagok státuszát.

A csak online formában működő Anyanyelv-pedagógia szintén sikerrel zárta a tavalyi évet. A Névtani Értesítő nyomdai előkészítése folyamatban van.

Társkiadóként volt jelen a Társaság a következő kötet publikálásában: Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk., Tulajdonnevek és szótárak. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2020. A kötet elektronikus formában, online is elérhető (doi.org/10.26546/4892373).

4. A Társaság állandó feladatai között tartja számon 70., 80., 90. életévüket betöltő tagjainak a köszöntését. Sajnos 2020-ban jelenléti formában Budapesten csak két ilyenre kerülhetett sor: a 70 éves Eöry Vilma februárban, az ugyancsak 70 éves Zoltán András márciusban köszöntöttük. A járványhelyzet miatt elmaradt többek között a 70 éves Fábán Zsuzsanna és Kontra Miklós, valamint a 80 éves Pusztai Ferenc és Voigt Vilmos köszöntése, illetve a 2021. évre, az online térbe csúszott át a 70 éves Csepregi Mártáé. A laudációkat a Társaság folyóirata, a Magyar Nyelv folyamatosan közli. Elhunyt tagtársaink közül részvétellel emlékezünk a tavaly elhunyt Éder Zoltánra, Balogh Lajosra, Máta Mária, Kiefer Ferencre, továbbá Nyomárkay Istvánra és Szathmári Istvánra, Társaságunk alelnökeire. Emléküket kegyelettel őrizzük.

5. A Társaság 2020. évi pénzforgalma a következőképpen alakult. (A gazdasági és pályázati ügyek korrekt bonyolításáért és a költségvetés egységűségének fenntartásáért külön köszönet illeti Bakonyiné Tóth Gabriella szervezőtitkárunkat.)

Bevételek: 9.938.153 Ft

2019. évi maradvány	14.870 Ft
MTA-támogatás:	670.000 Ft
SZJA 1% felajánlásból:	121.783 Ft
Tagdíjbefizetés:	214.000 Ft
Kiadványértékesítés:	197.500 Ft
Pártolói tagdíj:	70.000 Ft
Egyéb (pályázatok, folyóirat-támogatások, versenyek)	8.650.000 Ft

Kiadások: 9.906.290 Ft

Személyi kifizetések: 3.049.200 Ft	
Szerkesztői és egyéb díjak, munkabér	2.640.000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok	409.200 Ft
Dologi kiadások: 6.857.090 Ft	
Bérleti díj:	180.000 Ft
Postaköltség:	217.690 Ft
Banki költségek:	327.600 Ft
Támogatások visszafizetése (elmaradt versenyek):	3.361.000 Ft
Egyéb (nyomdaköltség, tárhelyszolgáltatás):	2.770.800 Ft

A 2020. évet 31.863 Ft maradvánnyal sikerült zárni.

JUHÁSZ DEZSŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Kiefer Ferenc (1931–2020)

2020. november 21-én, életének 90. évében elhunyt Kiefer Ferenc, a Nyelvtudományi Intézet korábbi igazgatója, az MTA rendes tagja, a Széchenyi-díj és az Akadémiai Aranyérem kitüntetettje, az ELTE professor emeritusa, a londoni Európai Akadémia, az Osztrák Tudományos Akadémia, a párizsi Európai Tudományos és Művészeti Akadémia tagja, az Amerikai Nyelvtudományi Társaság és a Brit Filológiai Társaság tiszteletbeli tagja, a stockholmi, a párizsi és a szegedi egyetem díszdoktora, nyelvész-nemzedékek tanára és ösztönző támogatója.

Kiefer Ferenc gazdag, fordulatos, teljes életet élt.¹ A bácskai Apatinban született magyar-német kétnyelvű, magyar érzésű családban. Az apatini szerb, majd német elemi iskolába járt. A gimnáziumot a budapesti Érseki Katolikus Gimnáziumban kezdte, majd a bajai II. Béla Gimnáziumban folytatta, ahonnan – a kiváló cisztercita gimnázium ál-

¹ Információim egy része a Kiefer Ferencsel készült videó- és nyomtatott interjúkból, valamint a vele folytatott személyes kommunikációból származik.

lamosítása után – 1949-ben, koholt politikai okok miatt kizárták. Ekkor Dunaújvárosba (akkori nevén Sztálinvárosba) ment dolgozni raktári anyagkönyvelőként. Másfél évvel később – amnesztia után – az esztergomi ferenceseknél végezte magánúton a gimnázium III. osztályát; az érettségét pedig 1952-ben a budapesti Fazekas Mihály gimnáziumban tette le már rendes tanulóként.

A Szegedi Egyetemen matematika–fizika szakot végzett. Egyik professzora különösen nagy hatással volt rá: Kalmár László, a nagyszerű matematikus. Az 1956–57-es tanévben Soltvadkerten tanít, majd visszakerül Bajára, itt a két tannyelvű német nemzetiségi gimnáziumban matematikát és fizikát tanított német nyelven. Közben középiskolai tanári oklevelet szerez a német nyelv és irodalom, majd a francia nyelv és irodalom szakon. Baján kezdett el foglalkozni germanisztikával, elsősorban a magyarországi német nyelvjárások kutatásával. A fiatal tanárt hamarosan meghívták az ország legjobb két tannyelvű, német nemzetiségi gimnáziumába, a budapesti Eötvös József Gimnáziumba. 1961-ben már a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központjában dolgozik, ahol lényegében ő szervezte meg a „matematikai és gépi nyelvészet” modern nyelvészeti kutatásait. Elindította a Computational Linguistics című periodikát. 1963-ban Telegdi Zsigmond professzor meghívja az ELTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszékére, ettől kezdve – amikor éppen nem valamely külföldi egyetemen dolgozik – évtizedeken át oktat, 1982-től egyetemi tanárrá nevezik ki. 1990-ben ő lesz az Elméleti nyelvészet szakcsoport, később az MTA-ELTE Elméleti Nyelvészet Tanszék első vezetője. A tanszéken élete végéig oktatott, kurzusai elsősorban a morfológia, a szemantika, a pragmatika, valamint a nyelvtanelmélet témaköreiből kerültek ki.

A hatvanas évek közepén indul egyedülálló nemzetközi karrierje. Lotz János meghívására a Ford ösztöndíj keretében egy tanévet tölt az USA-ban, itt írja egyik nagyhatású művét: *On Emphasis and Word Order in Hungarian* (Bloomington, 1967). Hosszabb időt tölt el Svédországban, ahol Hans Karlgrénnel lendületet adtak a kvantitatív nyelvészeti kutatásoknak. Megírta a svéd nyelv generatív morfológiájáról szóló művét: *Swedish Morphology* (Stockholm, 1970).

A generatív nyelvészet szemantikai komponensének körvonalazásában úttörő jelentőségű volt az Ábrahám Samuval együtt publikált könyve: *A Theory of Structural Semantics* (The Hague, 1966). Az új szemantika kidolgozásának részeként került gondolkodásának előterébe a szemantika és pragmatika viszonyának jellemzése, és ennek kapcsán egy nyelvészeti pragmatika megalkotása.

Az előfeltevések elmélete (Budapest, 1984) című akadémiai doktori értekezése a logikailag megalapozott nyelvészeti pragmatikát fejleszti ki. Jelentéstani kutatásainak egyik szintézise a *Jelentélmélet* (Budapest, 2000).

Stockholmból, majd pedig ismét Budapestről ment el egy-egy tanévre Stuttgart, Uppsala, Aarhus, Antwerpen, Bécs és Párizs egyetemére. A németül megjelent *Generative Morphologie der Neufranzösischen* (Tübingen, 1973) és a francia nyelvű *Essais de sémantique générale* (Paris, 1974) is fontos művek.

Számos nyelvtudományi folyóiratnak meghatározó hatású szerkesztője volt, többek között az *Acta Linguistica Hungaricana*, majd a *Journal of Pragmatics*, továbbá a *Folia Linguistica*, a *Studies in Language*, a *Linguisticae investigationes*, a *Linguistic Abstracts*, a *Corpus Linguistics*, a *Metalinguistica* periodikák társszerkesztője. Tagja volt a Magyar Nyelv és a *Studies in Applied Linguistics* (Debrecen, 1994-től) szerkesztőbizottságának is.

Sokat tett a nemzetközi – különösen a keleti és a nyugati – nyelvészeti kutatások interakciói érdekében, az együttműködések létrehozásáért. Ezt tükrözték többek között olyan művek, mint a *Mathematical Linguistics in Eastern Europe* (New York, 1968), *Mathematical Models of Language. Soviet Papers in Formal Linguistics* (Frankfurt, 1973); *Trends in Soviet Theoretical Linguistics* (Dordrecht, 1973); *Machine Translation and Applied Linguistics. Soviet Papers in Formal Linguistics* (Frankfurt, 1974). A modern magyarországi kutatásokról adott hírt a *Hungarian Linguistics* (Amsterdam, 1982).

Az összefoglaló kongresszus-kötetei tudománytörténeti jelentőségűek: *Studies in Syntax and Semantics* (Dordrecht, 1969); *Semantics and Generative Grammar* (Frankfurt, 1972); a Nicolas Ruwet-vel együtt szerkesztett *Generative Grammar in Europe* (Dordrecht, 1973); a David Perlmutterrel együtt szerkesztett *Syntax und generative Grammatik* (Frankfurt, 1974); *Morphologie und generative Grammatik* (Frankfurt, 1975); *Phonologie und generative Grammatik* (Frankfurt, 1975); a John Searle-lel és Manfred Bierwisch-sel szerkesztett *Speech Act Theory and Pragmatics* (Dordrecht, 1980); *Questions and Answers* (Dordrecht, 1983).

A magyar nyelv nyelvtana leírásában korszakos művek szerkesztései fűződnek a nevéhez. A Strukturális magyar nyelvtan sorozat kötetei összegeznek és új irányokat is kijelölnek. Az első kötet a Mondattan (Budapest, 1992), a második kötet a Fonológia (Budapest, 1994), a harmadik kötet a Morfológia (Budapest, 2000), majd a 4. kötet A szótár szerkezete (Budapest, 2008) volt. É. Kiss Katalinnal és Siptár Péterrel együtt írták az Új magyar nyelvtant (Budapest, 1998), illetve É. Kiss Katalinnal szerkesztették a *The Syntactic Structure of Hungarian*. (New York, 1994).

A szélesebb közönségnek is szóló, általa szerkesztett kiemelkedő művek A magyar nyelv kézikönyve (2003) és a Magyar nyelv (2006) kötetei. Bonyolult szemantikai és pragmatikai kérdésköröket foglal össze az Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre (2006. Budapest) és a Jelentéelmélet (2. átdolgozott kiadás, 2007).

A magyar tudományos közélet szolgálatában is pótolhatatlan szerepet játszott. A Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagja (1984), majd levelező tagja (1987), végül rendes tagja (1995). A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának elnöke volt (1999–2005). Az MTA Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese 1984–1991 között, majd igazgatója 1992–2001 között. 2002-től a Nyelvtudományi Intézet kutató professzora és az ELTE professor emeritusa.

Önmaga így jellemzi a tudományos hitvallását: „A magyar nyelv nyelvtudománya annyiban természetesen nemzeti tudomány, hogy tárgya a magyar nyelv. De nem lehet teljesen nemzeti abban az értelemben, hogy nem hagyatkozhat kizárólag a magyar hagyományra, hiszen ez szükségszerűen elszigetelődéshez vezetne. A nyelvtudomány fejlődéséhez akkor zárkózunk fel, ha nálunk is hatni hagyjuk a nemzetközi nyelvtudomány áramlatait (így: többes számban). Szerencsénkire hatottak is, hiszen kifejlődésük elé nálunk általában nem emeltek ideológiai gátat. Az általános nyelvészettel felvértezett fiatal nyelvészemzedékek ezért is jobb nálunk, mint bármely szomszédunknál” (KIEFER FERENC, Rendhagyó vallomás az életről, a játékról és a nyelvészetről. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE és KONTRA MIKLÓS szerk., *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. Budapest, 1991. 134).

Ami a fiatal nyelvészemzedékeket illeti, Kiefer Ferenc minden lehetséges módon segítette a fiatalabbakat: ösztöndíjakat, pályázati lehetőségeket keresve éppen úgy,

mint a kéziratok kommentálásával, ötletek, kritikai gondolatok átadásával. Nagyon jó és könnyű volt együtt dolgozni vele, nyitottsággal, bizalommal, kedvességgel, humorral, szelíd iróniával bánt minden munkatársával és tanítványaival. Az ELTE BTK más tanszékein is szívesen látott vendég volt, de szíve csücske az Elméleti nyelvészet szak maradt. A diákok lelkesedtek kurzusaiért. Ilyen volt a 2013 tavaszán tartott Száz év strukturalizmus (1913–2013) című, melyben saját régebbi cikkeit is a diákokkal közös kritikai gondolkodás tárgyává tette, és a 2014/2015. tanévben tartott, Új fejlemények a nyelvtudományban című kurzusa. Megvalósította, amiben hitt: azt, hogy a nyelvészet minden területét világszínvonalon, a nemzetközi nyelvészet integráns részeként kell művelnünk és ennek megfelelően tanítanunk az egyetemeken. Szellemi örökségét megőrizzük.

BÁNRETI ZOLTÁN
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont

Búcsú Szabó Józseftől (1940–2021)

Életének 81. évében, 2021. január 12-én elhunyt Szabó József nyugalmazott egyetemi tanár, az SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszékének volt oktatója és vezetője, a nyelvtudomány (MTA) doktora, a pozsonyi Comenius Egyetem egykori vendégprofesszora. Halálával a magyar nyelvtudomány, különösen a dialektológia és a névtudományi kutatások nemzetközi rangú tudósa távozott körünkől.

Szabó József 1940. október 18-án született a Tolna megyei Nagykönyiban. Szülei földművelők voltak, s ő maga is gyermekkorától fogva mindig részt vállalt a különféle mezőgazdasági és ház körüli munkákban. Ezáltal igen alaposan megismerte a hagyományos paraszti gazdálkodást, a falusi emberek mindennapjait, gondolkodásmódját és néphagyományait. Az is nagyban hozzájárult szülőfaluja életének, hagyományainak megismeréséhez, hogy 18 éves koráig szülőfalujában élt. Nemcsak általános iskolai tanulmányait folytatta itt, de középiskolába is bejáró diákként járt a tamási Béri Balogh Ádám Gimnáziumba. Bizonyára ezek együttesen is szerepet játszottak abban, hogy rendkívül erős kötődése alakult ki szülőföldjéhez és annak lakóihoz: rokonaihoz, ismerőseihez. Ennek az erős érzelmi kapcsolatnak a későbbiekben meghatározó jelentősége volt pályájában, nyelvészeti kutatásainak tematikájában, hiszen írásainak igen nagy része, köztük több könyve is szülőfalujának nyelvjárását és népszokásait dolgozza fel.

1959-ben került a Szegei Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, magyar–orosz szakra. A magyar nyelvészet iránti érdeklődése az egyetemen alakult ki és mélyült el. Elsősorban Nyíri Antal nyelvtörténeti előadásait hallgatva jött rá arra, hogy szülőfaluja nyelvjárásának mennyi értékes jellemvonása van. Ezeket már harmadéves korában elkezdte diákköri dolgozatként gyűjteni, s szövegközlésként publikálni. De nemcsak a nyelvészeti témák iránt nyílt meg érdeklődése az egyetemen: már elsőévesként megismerhette Bálint Sándort. A vele való találkozás is igen meghatározó lett számára,

egyúttal későbbi munkásságának egy másik igen fontos irányt adott. Számos olyan írása van ugyanis, melyek nem csupán nyelvjárási forrásmunkák, adatközlések, hanem a tárgyi és a szellemi néprajz számára is fontos adalékkul szolgálnak.

Diplomája megszerzése után előbb tanárként dolgozott Szegeden, de közben már óradóként tanított az egyetemen, illetve a tanárképző főiskolán is. Mindez folyamatos önképzésre ösztönözte. Ennek köszönhetően már 1966-ban megvédte bölcsészdoktori értekezését szülőfaluja dialektusáról (SZABÓ 1966). 1970-ben tanársegédi állást kapott a BTK Magyar Nyelvészeti Tanszékén, attól kezdve nyugdíjazásáig ott dolgozott: 1973 és 1979 között adjunktusként, 1979-től 1993-ig docensként, majd 1993-tól egyetemi tanárként. 1988 és 1990 között a tanszék vezetője is volt, 1992 és 1997 között pedig a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékén is tanított vendégprofesszorként.

Kezdetben nyelvtörténeti, leíró hangtani és mondattani szemináriumokat vezetett, de a nyelvjárástan oktatása is a feladatkörébe tartozott. Ez utóbbi egész további pályáján oktatói tevékenységének centrumába tartozott. Kandidátusi értekezését is ebben a témában készítette el 1978-ban (SZABÓ 1983), de terjedelmes szövegkorpuszt is megjelentetett szülőfaluja nyelvi anyagából, majd elkészítette a nyelvjárás monografikus igényű feldolgozását is (SZABÓ 1986).

Mivel már középiskolás kora óta kedvelte a történelmet, ezen belül is különösen a település- és népiségtörténetet, az 1980-as évek közepétől egyre inkább a nyelvjárászigetek problematikája felé fordult a figyelme. Több idevágó értekezése mellett ebben a témakörben készült el akadémiai doktori értekezése is (Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek), melyet 1992-ben védett meg (SZABÓ 1990).

Kutatói aktivitása később is töretlen volt, ám vizsgálati horizontja fokozatosan szélesedett. A nyelvjárászigetek vizsgálatán túl egyre jobban foglalkoztatták a névtani kutatások is, majd figyelme egyre inkább a népnyelv metaforikus kifejezései, valamint a török hódoltság nyelvünkben is továbbélő emlékei felé fordult. Idevágó kutatásait, melyek tanulmányokban is testet öltöttek, monográfiászerűen is összefoglalta A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében című könyvében (SZABÓ 2007), illetve A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben című kötetben (SZABÓ 2008).

Tagja volt számos tudós társaságnak is, köztük a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak választmányi tagja is volt, de közreműködött a Nemzetközi Filológiai Társaság, valamint az Európai Nyelvatlasz Magyar Nemzeti Bizottságának munkájában is, sőt amikor 1998 októberében megalakult a német dialektológia nemzetközi társasága (Internationale Gesellschaft für Dialektologie des Deutschen), az ottani kollégák felkérése nyomán csatlakozott annak tagjaihoz is. Nyelvjárás-kutatói munkájáért, valamint a földrajzi nevek gyűjtésében és közzétételében végzett tevékenységéért 1982-ben Csúry Bálint-emlékéremmel tüntették ki, 1999 és 2002 között pedig Széchenyi Professzori Ösztöndíjas volt.

Szülőföldjén sokan tudták s tudják róla, hogy foglalkozik a falu tájszólásával. Ezzel az indoklással kapta meg 1999-ben a Nagykönyi díszpolgára címet is. A magyar nyelvész pályaképek és önvallomások című sorozat 64. füzetében így beszélt erről: „Úgy látszik: többen is megérezhették, hogy az anyanyelvjárásom sajátosságainak összegyűjtése és feldolgozása számomra kezdettől fogva nemcsak tudományos célú elemzés volt, hanem annál sokkal több is. A különböző nyelvjárási adatok közül egy-egy archaikus elemnek, szemléletes fordulatnak, nyelvi leleménynek az anyaggyűjtés során mint nyelvész mindig örülni tudtam, de mint embernek, lélekben nagykönyi lakosnak, egy-egy

tájszó vagy szólás mindig jóval több volt egy adatnál: földidézte s ma is földidézi bennem gyermekkorom világát, s a mindennapi létért a természettel és társadalommal küszködő parasztember munkáját, erőfeszítéseit, nehézségeit, a paraszti létforma örömeit és gondjait egyaránt” (BOLLA 2002: 27).

Emlékét tisztelettel és szeretettel megőrizzük. Legyen neki könnyű a föld, az a föld, amelynek illatát a nagykónyi szántóföldeken, de baktói kiskertjét művelve is annyira szeretete. Nyugodjék békében!

Hivatkozott irodalom

- BOLLA KÁLMÁN szerk. 2002. *Szabó József*. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 64. Budapest.
- SZABÓ JÓZSEF 1966. *Hangtani jelenségek Nagykónyi község nyelvjárásában*. Doktori értekezés. Kézirat. Szeged.
- SZABÓ JÓZSEF 1983. *A mondatszerkesztés nyelvészológiai vizsgálata a nagykónyi nyelvjárásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ JÓZSEF 1986. *A nagykónyi nyelvjárás*. Bérei Balogh Ádám Múzeum. Szekszárd.
- SZABÓ JÓZSEF 1990. *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek*. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.
- SZABÓ JÓZSEF 2007. *A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében*. Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- SZABÓ JÓZSEF 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Csepregi Márta 70 éves*

Múlik az idő, néha gyorsan, néha lassan. Amikor ráeszméltem, hogy immáron Márta is belelépett a nyolcadik tízesbe, kissé meglepődtem. Ennek pedig igen egyszerű oka van: valamiképpen rögzült bennem az a kép, amikor az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Osztályán megjelent egy kellemes ifjú hölgy új kollégaként, aki Csepregi Mártaként és Hajdú Péter igazgatónk szegedi tanítványaként csatlakozott kis kutatói közösségünkhöz – vagyis ráeszméltem, hogy elszaladt az idő még Márta feje fölött is... Természetesen később is kapcsolatban voltam vele, de ennek az első alkalomnak a benyomásai mélyen elraktározódtak az emlékezetemben.

Szakmai berkekben nyilván igen jól ismert személyről van szó, sőt még a szakmán kívül is sokan ismerik Mártát, ennek ellenére talán nem árt egy röpke pillantást vetni az eddig megtett életútra.

Szinte karácsonyi gyerekként 1950. december 23-án látta meg a napvilágot Budapestben, majd az élet kisebb városok iskoláiba sodorta, végül a szegedi József Attila Tudományegyetemen kötött ki, ahol 1974-ben orosz–finnugor szakon szerzett diplomát.

* Elhangzott 2021. január 15-én, a Finnugor Szeminárium online konferenciájának megnyitóján.

A hivatásául választott szakon a sokunk által tisztelt és nagyra becsült Hajdú Péter volt a professzora, egyebek közt az ő személye volt garancia arra, hogy a legbiztosabb ismeretekkel felvértezve váljék kutatóvá. Nyelvi és szakmai érlelődését helsinki, leningrádi és moszkvai tanulmányutak segítették. Átmeneti szegedi, budapesti finnugor tanszéki munkavállalását követően 1977–1978-ban az intézeti Finnugor Osztályon kötött ki ugyancsak rövid időre, majd 1979-ben visszatért az ELTE-re, ahol a tanszék stabil és meghatározó jelentőségű oktatójává lett.

A tudományos segédmunkatársi beosztástól a habilitált egyetemi docensi rangig és a tanszékvezetői méltóságig jutott el. 1979-ben lett egyetemi doktor, amely titultust 1996-ban átminősítették PhD-fokozattá.

Nagyon szorgalmas és elhivatott kutatónak bizonyult. Azt hiszem, érdeklődésének középpontjában legközelebbi rokon nyelveink egyike, az osztják állott és áll ma is, talán nem tévedek nagyot, ha azt merészelem állítani, hogy az osztják igenevekbe valósággal beleszeretett; ez volt a témája a kisdoktori disszertációnak, amelyet több hasonló témájú tanulmány követett (1978, 1979, 1998b, 1999, 2012, 2014, 2016, 2019). A legelső ilyen tanulmánnyal a Nyelvtudományi Közlemények technikai szerkesztőjeként ismerkedtem meg, és rögtön megtanultam, hogy e szerző írásaira érdemes lesz figyelnem a jövőben, és nem is csalódtam ebben.

Ha egy kolléga olyan szakterületre specializálódott, amelyhez valamely szaktársat is alapos vonzalom fűz, a kölcsönös megítélést nyilván az is befolyásolja, miként látják egymást szakmailag és emberileg. Arról számolhatok be, hogy belőlem Márta teljesítménye és kvalitásai csak pozitívumot váltottak ki. Eleve meghatározó számomra, hogy főleg obi-ugrisztikai érdeklődésű szakember, gyűjtött osztják nyelvi anyagot (pl. 1993, 2002, 2003d, 2011), és nem hagyták hidegen a nyelvek közti érintkezések következményei – egyedül vagy kollégával társulva ténykedett ezen a téren (1996, 1997b, 2010).

Igen nagy megelégedésemre szolgált, hogy osztják kresztomátia is kikerült a keze alól, első ízben 1998-ban itthon, majd obi-ugor nyelvrokonaink szűkebb pátriájában 2017-ben. Ezt azért is véltem és vélem megkülönböztetett helyre méltónak az én szakmai világomban, mert ugyanarról a nyelvjáróterületről gyűjtött anyagot tett közzé és dolgozott fel, amelyhez nekem is volt szerencsém, és ráadásul még közös informátorunk is volt az elbájoló Grunya Peszikova személyében!

Az osztják iránti elkötelezettsége nem korlátozódott a nyelvi jelenségek rejtélyeinek bogozgatására, igyekezett az általa feljegyzett és tanulmányozott, valamint a mások följegyezte népköltészeti művek folklorisztikai sajátosságait is a szakmai világ elé tárni (1997a, 2008).

Fölöttébb hasznos és szinte műfajteremtő tevékenységre is vállalkozott, amikor a nehezen hozzáférhető szibériai obi-ugrisztikai könyvtermésről számolt be (2000, 2012/2013).

Egyetemistáknak és a művelt nagyközönségnek is kézbe adott felvilágosításul szolgáló könyveket, jegyzeteket, amilyen a több kiadást is megért „kézirat”, valamint az általa szerkesztett és sokak által forgatott Finnugor kalauz (1998c).

Ezzel elérkeztem arra a pontra, hogy utaljak társszerkesztői tevékenységére is (lásd 2004, 2008).

A tudományos kutató életében természetszerűleg fontos tevékenység a szakmai újdonságok alapos megismerése és az így szerzett információk megosztása, vagyis az azokról szóló ismertetések közzététele. Márta bizony ezen a téren is szorgoskodott, csak két igen fontos recenzióját említem meg: 1981, 1982.

Ő is vállalkozott arra, hogy idejét pazarolja viccbe illő munkák kommentálására a dilettantizmusnak a szakmán kívüliekre kifejthető hatásait csökkentendő, esetleg elhárítandó (2005).

Méltatásom bevezetésében szóba hoztam a „mester”, azaz Hajdú Péter személyét. Márta is mindig megkülönböztetett tisztelettel nyilatkozott róla. Ennek szép példája a Megkésett köszöntő című írása (2003a), amely a Nyelvtudományi Közlemények kettős jubileumi számában, a nem sokkal korábban eltávozott Hajdú Péter 80. születésnapját ünneplő 100. évfolyamban jelent meg. Hajdú emléke előtt azzal is tisztelgett, hogy összegyűjtötte és rendelkezésünkre bocsátotta munkáinak jegyzékét (2003b), valamint egy figyelemre méltó, osztyák témájú tanulmányt publikált (2003c) ebben az évfolyamban.

Kolléganőnk egyetemi oktatóként is példamutatóan szorgalmas és sokoldalú személyiségnek bizonyult: az osztyákon kívül tanított vogult, finnt, finnugrisztikai ismereteket stb. stb.

Több tudományos programnak is részese volt, jobbára vezetőként. Jó néhány hazai és külföldi társaságnak és bizottságnak oszlopos tagja, aki eltökélten képviseli a szakma, azon belül pedig a hazai szakemberek érdekeit.

Szakmai találkozók, konferenciák, finnugor kongresszusok állandó résztvevője, olykor pedig szervezője is, aki az ilyen alkalmakon mindig előadással is szerepelni szokott.

Tevékenységeért több kitüntetés tulajdonosává is lett, amelyek közül csak egyet említek meg: 2008-ban adták át neki a Finn Oroszlánrend első osztályú érdemrendjét.

E nyilvánvalóan elfogult köszöntőt csak így zárhatom: Kedves Márta, őrizd meg énekes jó kedvedet, Isten tartson meg körülünkben sokáig szakmai tevékenységed folytatása végett mindannyiunk örömeire!

Hivatkozott irodalom

- CSEPREGI MÁRTA 1978. Keleti osztyák igeneves szerkezetek. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 31–53.
- CSEPREGI MÁRTA 1979. Keleti osztyák igeneves szerkezetek. II–III. *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 273–300.
- CSEPREGI MÁRTA 1981. Auli Hakulinen – Fred Karlsson, Nykysuomen lauseoppia. *Nyelvtudományi Közlemények* 83: 452–460.
- CSEPREGI MÁRTA 1982. Н. И. Терешкин, Словарь восточнохантыйских диалектов. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 427–428.
- CSEPREGI MÁRTA 1991. *A finn mint rokonyelv (kézirat)*. Tankönyvkiadó, Budapest. (Több kiadása is van.)
- CSEPREGI MÁRTA 1993. Az összeférhetetlen egér. Tromagani osztyák mese. In: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE – SZÍJ ENIKŐ szerk., *Hajdú Péter 70 éves*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 59–64.
- CSEPREGI MÁRTA 1996. Orosz nyelvi hatás a déli osztyák szintaxisban. In: MÉSZÁROS EDIT szerk., *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. A JATE Finnugor Tanszék különkiadványa. Szeged. 60–67.
- CSEPREGI MÁRTA 1997a. Mutatványok a szurguti osztyák folklór műfajából. In: LÁZÁR KATALIN szerk., *Tanulmányok a szurguti osztyák kultúráról*. Néprajzi Múzeum, Budapest. 59–104.
- CSEPREGI MÁRTA 1997b. Russische Einflüsse in der südostjakischen Syntax. In: HAHMO, SIRKKA-LIISA – HOFSTRA, TETTE – HONTI LÁSZLÓ – VAN LINDE, PAUL – NIKKILÄ, OSMO Hrsq., *Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt*. Shaker Publishing, Maastricht. 71–77.
- CSEPREGI MÁRTA 1998a. *Szurguti osztyák chrestomathia*. Studia Uralo-Altaiica. Supplementum 6. JATE, Szeged.

- CSEPREGI MÁRTA 1998b. Egy déli osztják igeneves szerkezet problémái. In: HORVÁTH KATALIN – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 65–70.
- CSEPREGI MÁRTA szerk. 1998c. *Finnugor kalauz*. Panoráma, Budapest.
- CSEPREGI MÁRTA 1999. Modalitást kifejező igenévi szerkezetek az osztjákban. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – MOLNÁR ZOLTÁN – SALÁNKI ZSUZSANNA – SIPOS MÁRIA szerk., *Budapesti Uráli Műhely I. Ugor Műhely*. 1997. szeptember 17–19. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 9–18.
- CSEPREGI MÁRTA 2000. Újdonságok Jugriából. *Nyelvtudományi Közlemények* 97: 352–372.
- CSEPREGI MÁRTA 2002. Texte in chantischer Sprache vom Fluß Agan. In: HELIMSKI, EUGEN – WIDMER, ANNA Hrsz., Wüša wüša – *Sei gegrüßt! Beiträge zur Finnougristik zu Ehren von Gert Sauer dargebracht zu seinem siebzigsten Geburtstag*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 57. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 85–93.
- CSEPREGI MÁRTA 2003a. Megkésétt köszöntő. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 12–19.
- CSEPREGI MÁRTA 2003b. Hajdú Péter írásainak bibliográfiája. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 22–39.
- CSEPREGI MÁRTA 2003c. A grammatikalizálódás egy esete az osztjákban. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 117–125.
- CSEPREGI MÁRTA 2003d. Egy tromagani osztják jávorének. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – RÉDEI KÁROLY szerk., *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 80–87.
- CSEPREGI MÁRTA – VÁRADY ESZTER szerk. 2004. *Írások Szij Enikő 60. születésnapjára*. Urálistikái Tanulmányok 14. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest.
- CSEPREGI MÁRTA 2005. Mario Alinei, Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. *Finnugor Világ* 10/3: 37–38.
- CSEPREGI MÁRTA 2008. A jávorszarvas-mítosz az obi-ugor folklórban. In: BERECKZI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére*. Urálistikái Tanulmányok 19. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 81–94.
- CSEPREGI MÁRTA – GUGÁN KATALIN 2010. Orosz hatás az osztják aspektus- és akcióminőség-rendszerre. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvmélet és kontaktológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 149–168.
- CSEPREGI MÁRTA 2011. *Szurguti hanti folklór szövegek*. Budapesti Finnugor Füzetek 22. ELTE Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest.
- CSEPREGI MÁRTA 2012. Participiális jelzős szerkezetek két hanti nyelvjárásban. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 61–94.
- CSEPREGI MÁRTA 2012/2013. Újabb obi-ugrisztikai könyvtermés. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 480–494. / *Finnugor Világ* 18/3: 33–27.
- CSEPREGI MÁRTA 2014. Multi-functional participles in Surgut Khanty. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 270: 57–72.
- CSEPREGI MÁRTA 2016. Infinitívus a szurguti hantiban. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 133–170.
- CSEPREGI MÁRTA [ЧЕПРЕГИ, МАРТА] 2017. *Сургутский диалект хантыйского языка*. Департамент образования и молодежной политики ХМАС – Югры, Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок, Ханты-Мансийск.
- CSEPREGI MÁRTA 2019. Igeneves szerkezetek a déli hanti nyelvjárásokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 33–83.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Az Érdy-kódex Szent Anna-fejezete Betűhű közlés jegyzetekkel, olvasattal és értelmezéssel

1. rész

1. Bevezetés. A közleményben az 1526 tájáról fennmaradt Érdy-kódex Szent Anna-legendájának betűhű átiratát teszem közzé olvasattal és jegyzetekkel ellátva.¹ A Magyar Nyelv következő számában részben folytatódik ez a szöveggözlés, részben – egy másik tanulmány keretei között – kapnak helyet a helyesírás-történeti megállapítások és bizonyos nyelvjárástörténeti észrevételek, rendszertörténeti kérdések.

A 15. század második felétől a 16. század első harmadáig terjedő időszak a magyar nyelv- és irodalomtörténetben a „kódexek kora”-ként ismert (BENKŐ 1989: 45). A magyar irodalom- és nyelvtörténet mintegy ötven kódexet tart számon. A kézzel írt, nagyobb méretű, többnyire vallásos tartalmú kódexek sorában kiemelkedő helyet foglal el az Érdy-kódex, a 338 levél terjedelmű, kéthasábos, hasábonként változó, átlagosan 50 sornyi szövegű, legterjedelmesebb magyar nyelvű prédikáció- és legendagyűjtemény (MOLNÁR–SIMON 1980: 183). Az egyházi éven két nagy főfejezetben (De tempore, De sanctis) halad végig. A De tempore részben az episztolák és az evangéliumi olvasmányok rendjében szolgál prédikációval minden ünnepre nagybőjtig. A De sanctis rész az egyetlen teljes magyar nyelven írt legendárium, elsőként tolmácsolva a magyar szentek legendáit magyar nyelven (MADAS 2009: 340). Eredete szerint a karthauzi szerzetesrend kódexe. Ahogy BÁN IMRE fogalmaz, az Érdy-kódex a magyar középkor végének egyik ritka, reánk maradt műegésze (BÁN 1976: 6), tudatosan megszerkesztett mű. Szerzőjét Karthauzi Névtelenként tartja számon a tudomány. A Névtelen nem egyszerűen másol; a fő forrásként használt Temesvári Pelbárt-féle gyűjtemények, Guillelmus Parisiensis posztilláskönyve és a Legenda aurea alapján választékos prédikációkat készít, válogat, átszerkeszt, egyszerűsít, fordít, s közben egy pillanatra sem téveszti szem elől hallgatóságát. Szólongatja őket buzdítva, dorgálva, féltve – erőteljesen, zamatosan, anyanyelvükön (MADAS 1985: 553). A kódex elejére írt latin prológus az első tudatos írói program, „a szerző a lutheri eretnokséggel szemben anyanyelvű szent olvasnivalóval kívánja felvértezni a latinul nem tudó laikus testvéreket és a különböző rendekhez tartozó apácákat. A prológusnak köszönhetők a Névtelenre és a mű keletkezési helyére vonatkozó szerény adatok is” (MADAS 2009: 340). Eredetileg Nagyszombati Codex néven idézik, később Toldy Ferenc a kódex első ismertetőjéről, Luczenbacher (Érdy) Jánosról nevezte el. A kézirat 1814-ben került át Nagyszombathból a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába, jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi.

¹ Köszönöm JUHÁSZ DEZSŐnek és SZENTGYÖRGYI RUDOLFNak az olvasat pontosításában nyújtott segítségét, lektori javaslatait, valamint HAADER LEÁnak a betűhű átirat szakértő ellenőrzését.

A nyelvemlékek közzététele és módszeres vizsgálata a 19. században indult, és néhány gyűjteményes kötet publikálása mellett az Akadémia Nyelvemléktár című sorozatával vett nagyobb lendületet. A sorozat arra volt hivatott, hogy közzétegye és kísérelje tanulmányokkal ismertesse a magyar nyelvtörténet jelentősebb kódexeit. Az Érdy-kódexből TOLDY FERENC először csak a szentek legendáit adta közre a Magyar szentek legendái a carthausi névtelentől című gyűjteményben (TOLDY 1859); az egész kódexet 1876-ban tette közzé VOLF GYÖRGY a Nyelvemléktár 4. és 5. kötetében (ÉrdyK.). Szemelvényeket később is közöltek a kódexből, ezek listája az Országos Széchényi Könyvtár honlapján a Magyar Nyelvemlékek oldalán található (<http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/szoevegkiadasok>). A nagyközönséget is szolgáló, modern olvasati formát alkalmazó legnagyobb szabású vállalkozás a MADAS EDIT válogatásában, szerkesztésében, gondozásában megjelent A néma barát megszólal című kötet (1985).

Egy-egy könyv méretű nyelvemlék kritikai kiadása, komplex feldolgozása hatalmas munkát, odaadó figyelmet, megalapozott ismereteket, tudást igényel. Az elmúlt évtizedekben ismét hangsúlyos szerepet kaptak ezek a törekvések. Az Érdy-kódexnek éppen nagy terjedelme miatt nem készült korszerű kritikai kiadása, viszont BÁRCZI ILDIKÓ vezetésével az ELTE-n alakult Sermones compilati kutatócsoport megkezdte a munkát a digitális forráskiadás megvalósítására. A betűhű átírás először a kódex mikrofilmjéről készült fénymásolat segítségével történt. Sajnos a fénymásolat minősége nem volt megfelelő, ezért számos esetben fejtörést okozott, szabad szemmel nem mindent lehetett elolvasni. A sok javítás is zavart okozott az átírás során. 2003-ban a kódex eredetijéről digitális fotók készültek, megkönnyítve ezzel a mikrofilmen szabad szemmel nehezen azonosítható, nem egyértelmű betűket, javításokat, betoldásokat, kihúzásokat. A kutatócsoport eredetileg a kódex digitális fotómásolata mellett közölni kívánta a betű szerinti átíratot, az olvasatot (fonológiai reprezentációt) és a latin forrásokat. Az még kérdés, hogy a jövőben egyáltalán megvalósulhat-e a teljes szövegkiadás. A legutolsó közreadás az Érdy-kódex már meglehetősen terjedelmes részét érinti: BAKONYI DÓRA PhD-disszertációjában a kódex 220 lapjának kritikai szövegkiadására és elemzésére vállalkozott a kézzel azonosítás nyelvészeti módszereivel (BAKONYI 2014, vö. még BAKONYI 2004a, 2004b is). A doktori disszertáció azonban azóta is kéziratban van. Bárczi Ildikó halálával sajnos a kutatócsoporti munka is elakadt.

Jómagam egyetemi hallgatóként kerültem kapcsolatba az Érdy-kódex kiadási munkálataival. Ebből írtam a szakdolgozatomat, és bekapcsolódtam a BÁRCZI ILDIKÓ vezette kutatócsoport munkájába. Így születtek első tudományos publikációim is, részben önállóan, részben BAKONYI DÓRÁVAL társszerzőségben (LUDÁNYI 2004a, 2004b, BAKONYI–LUDÁNYI 2005). Készülő disszertációm célja az általam átírt korpuszok betűhű közlése, olvasata és értelmezése jegyzetekkel ellátva, majd elemelve a korpusz hangjelölés-történeti, főbb hang- és alaktani, nyelvjárástörténeti tanulságait. Céлом, hogy ne csak a szakmabeliekhez jusson el a szövegkiadás, hanem a társtudományok kutatóinak is forrásként szolgálhasson, és a szélesebb, laikusabb olvasóközönség számára is befogadható legyen. Ahogy KOROMPAY KLÁRA a III. Forráskonferencián tartott előadásán elhangzott, a legérdekesebb ómagyar szövegeket hasznos, szükséges és lehetséges szélesebb körben megosztani. A társtudományok képviselőinek jelentős része a nyelvtörténeti kiadásokat nehezen tudja használni. A betűhűség a nyelvészek számára alapkövetelmény, viszont másoknak nehezítő körülmény a megértésben. Hogy a nyelvemlékek olvasása élmény legyen, jól olvasható,

értelmezhető kiadványok szükségesek (KOROMPAY 2019: 251). Ezt támasztja alá az a törekvés, hogy jól és kevésbé ismert nyelvemlékek betűhű átíratát olvasattal és értelmezéssel ellátva tárják a nyelvészek a szélesebb közönség elé (l. pl. JUHÁSZ 2011; JUHÁSZ–TERBE 2018; DÖMÖTÖR közread. 2018; GRÉCZI-ZSOLDOS 2019; MünchK. Olv. 2020).

Ami a nyelvemlékekkel foglalkozó nyelvészeti szakirodalmat illeti, kiemelendő DIENES ERZSÉBET munkássága, aki esettanulmányok sorát szánta az Érdy-kódexnek a múlt század ötvenes éveitől a hetvenes-nyolevanas évek fordulójáig. Itt most csak azokat a cikkeire hivatkozom, amelyek nyelvemlékünk helyesírásával, hangjelölésével, nyelvtörténeti leírásának alsóbb szintjeivel kapcsolatosak (DIENES 1957, 1963, 1977, 1979). Figyelemre méltó tanulmányai vannak ugyanakkor más vonatkozásban is (pl. szerzőség, kapcsolódás más kódexekhez, keletkezéstörténet, stílustörténet stb.).

2. A betűhű közlés olvasattal, jegyzetekkel és értelmezéssel. A közlés vonatkozásában a betűhű átírat a Régi Magyar Kódexek sorozatához alapjaiban alkalmazkodó átírási szabályzat szerint készült – a betűhű közlés igényességét megkövetelő lábjegyzetekkel –, követve a kódex hasábos felépítését. Az olvasat a betűhű átírat sorszámozásával megegyezően teszi könnyebbé a sorok követhetőségét, a sorok számait kerek zárójelben és álló betűkkel iktatva az olvasatba. A szöveg elrendezése, tördelése itt lineáris, a sorvégi elválasztások a mai helyesírási szabályokat követik. A magyarázatot kívánó szavak értelmezése a szövegben kapott helyet szögletes zárójelben. Az olvasatot kurzív betűkkel adom, de az olvasatba ékelődő, a betűhű közlésben is létező latin betűk az eredeti helyesírással, az esetleges rövidítések feloldása nélkül, álló betűs szedéssel különülnek el.

Problémaként merült fel az olvasati variációk jelölése. A dilemma megoldásaként a szövegben első helyen jelenik meg a valószínűbb ejtésmód, ettől ferde zárójellel elválasztva a kevésbé valószínű, de még reálisnak tekinthető. A lábjegyzetek számozását oldalanként szokták újraindítani a kiadásokban, azonban itt a Magyar Nyelv szerkesztési szabályainak eleget téve folytatólagos.

Munkaváltozatként készült egy olyan olvasat is, amely feltünteteti a dupla *e* betűvel jelölt zárt *ē*-ket is, de mivel a Karthauzi Névtelen ezen törekvése messze nem következetes (sőt a betűkettőzések területén igen nagy a rendszertelenség), ezúttal lemondtam a nyílt *e* – zárt *ē* oppozíció tükröztetéséről. Kivételt csak az olvasati variánsokban teszek. (A helyesírás-történeti tanulmányban röviden kitérek erre a problémára is.)

437b

Zent Anna Azzonn ak / Innepeeról .

Wr istenben zerelmes atyamffya . Akar
wan zolny . dychóseeges zent Anna azz
onnak meltosagarol : hamarab el fog
yatkoznwnk honnem vala myt monda
5 nwnk Annak okaert sykseegesek vagy
wnk zent malazthnaal kyl . mert Ez
zent Azzon ees erdemle newezetoth

- wr istennek malazttjáról : mýkeppen
magýarazýa zent Ieronimus doctor . .
- 10 Anna az az . isteny malazthnak aýandeka
awagý malaztos Adomaný : mert mýnd
foganattýatwl foghwa : ew annýanak
meheben . valaztatus es zenthseeges
es malazttal tellýes vala : kýról wgý
- 15 mond . azon zent Ieronimus . O zerelmes
atýamffýäý . kýról mastan akarwnk zola
ný . Nagý felsseeges dolog . nagý dragala
tus dolog . es mýndden dýcheerettre melto
dolog . Mert ez az nemes ýozagus ffa . ký-
- 20 ról az agachka le metteteek : es ennen iste
ný hatalmaval meg výrwla . Ez az
zenth feld . ký zeep ýerýedózew . bokroth
meg maradaskeppen
- Ez az kýes menyörzaag : kýból nap kelettre
25 az rýkrazo² eedes tenghóry Cýllag ffil tama
da . Ez az zaporóyto magtalansaag³ . ký
az zent angýaloktwtl meg latogattateek .
Ez az . ký aldot⁴ . mýndden azzonýallatok
nak kózotte . Es bodog anýa . mýndden an
- 30 ýaknak tarssassagok kózót : kýból wrnak
zent temploma . zent leeleknek valaztot ede
nýe . Istennek <valaztot> byzon zýleýe . ez vý
lagra zarmazeek : O azert byzonýawal mo
ndhattýok ew rola . az zent ýgheeketh
- 35 Ecc . xxvj . kýt meg ýrt bólch kenywee
nek hwzon hatod rezeeben . . malazthnak
felette valo kettózót malazt . zenthseegh
ben eeló azzonýallat : Wr Cristus Iesus
nak zent malazttýanak seghedelmeewel
- 40 három reend belý tanwsagwnk leezen
Ez maý zent ýnnepnek zentsseeges volta
rol mý . lelký tanwsagwnk mellee
Elssew . Dýchóseeges zent Anna azzonnak
malaztos voltarol . Masod týztóletes volrol⁵
- 45 harmad . ew eredendo voltarol .
Mondaam hogý . bezedewnknnek elssew

² A szó értelme 'szikrázó', itt tehát nyilvánvaló tollhiba történt.

³ Az első *a* valószínűleg *e*-ből javított betű.

⁴ Az *a* javított betű.

⁵ A *rol* szóvég valószínűleg utólagos betoldás eredménye, a kolumnán kinyúlik. A betoldás közben kimaradtak a *tá* szótag betűi.

Szent Anna asszonnak innepéről

Úristenben szerelmes atyámfiai! Akarván szólni dicsőséges Szent Anna asszonnak méltóságáról, hamarabb elfogyatkoznunk [’elfogyatkoznánk’], honnem valamit monda(5)nunk [’mondanánk’]. Annakokáért szikéségesek vagyunk szent malasztnál kil [’malaszt nélkül’], mert ez szent asszon es érdemle nevezetöt Úristennek malasztjáról. Miképpen magyarázza Szent Jeronimus doktor. (10) Anna, azaz isteni malasztnak ajándéka, avagy malasztos adomány, mert mind foganattyátúl fogva ő annyának méhében választatus és szentséges és malaszttal tellyes vala. Kiről úgy(15)mond azon Szent Jeronimus: Ó, szerelmes atyámfiai! Kiről mastan akarunk szólni, nagy felséges dolog, nagy drágalátus dolog és minden dicséretre méltó dolog, mert ez az nemes jószágus fa, ki(20)ről az ágacska lemetteték, és ennen isteni hatalmával megvirula. Ez az szent feld, ki szép gerjedözö bokrot megmaradasképpen⁶ [...] Ez az kies mennyország, kiből napkeletre (25) az szikrázó édes tengöri csillag feltáma, ez az szaporojtó magtalanság, ki az szent angyaloktúl meglátogatatték. Ez az, ki áldott minden asszonyállatoknak között, és bódog anya minden any(30)áknak társaságok között, kiből úrnak szent temploma, Szentléleknek választott edénye, Istennek <választott> bizon szileje ez világra származék. Ó, azért bizonyával mondhattok öröla az szent ígéket. (35) Ecc. xxvi. Kit megírt bölcs kenyvének huszonhatod részében. Malasztnak felette való kettözött malaszt, szentségben élő asszonyállat, Úr Kristus Jézusnak szent malasztjának segedelmével (40) három rendbeli tanúságunk leszen/lészen ez mai szent innepnek szentséges voltáról mi lelki tanúságunk mellé. Első: dicsőséges Szent Anna asszonnak malasztos voltáról. Másod: tisztöletes vol(tá)ról. (45) Harmad: ő eredendő voltáról. Mondám, hogy beszédönknek első

438a

Reze leezen Malasztossagrol : ky mellet
kerdees tamad . my oka hogy wr isten yeles
keppen valaztaa zent Ioachymok⁷ es zent
Anna azzonth . kyk termeezet zerent hydegok
5 valanak zaporodasra⁸ . . Es nem eegyebeket
Reea felelnek doctorok három okokbol . Ele
zer . Az zyz marianak nagy meltosagaert
Masodzor Ioachymnak⁹ es annak zenth
seeges voltokert harmadzor : mynmen
10 lelký tanwsagwnknak haznalattyaerth
Mondaam elezer az zyz marianak melto
sagaert : ky yewendöre isteny malazthnak
annyanak hywattathneek : yllýk vala ho

⁶ Csonka sornak tünik, a mondat is befejezetlen.

⁷ Az y megkezdett m-ből javított betű. A szövégi k tollhiba t helyett.

⁸ Az első a fölötti „mellékjel” feltehetően szándéktalan.

⁹ Az o javított betű, esetleg a-ból.

- gÿ malaztos zÿle<tÿl>nek meheeben fog
 15 antathneek : kÿnek mÿndden bÿntÿl
 meg kel vala tartathnÿ . secundum illud . omne
 simile . simile aplaudit . mert ha bÿnesek
 voltanak azzonÿwnknak¹⁰ zÿleÿ : bÿnnel
 kÿl az magzat ees nem lehetôt vona
 20 ps/o/ xvij Cum sancto sanctus eris . glosa uel
 secundum thopicam . Ex sancto sanctum fit / Azeert zent
 Ieronimus doctornak mondasa zerent . Az
 Istenÿ malaztnak aÿandekabol . tÿzta ma
 lazt zarmazÿk : az az Cristusnak zÿleÿe
 25 Masodzor zent Ioachÿm es Anna azzo
 nnak zentseeges voltokeert / mert ha ezÿ
 nkbe veezÿek . mÿt gondolhatwnk naÿ
 ob meltosagot es tÿztessegeet wr istentÿl
 adathnÿ¹¹ : mÿnt hogÿ isten zÿlew magzat
 30 nak . attÿa es annÿa leennÿ : es istennek
 ewssÿ ÿkÿ neweztethnÿ : Wgÿ mond rola
 Nagÿ zent Albert pÿspek : Mÿg vala
 kÿ kôzelben vagÿon az meg zentôlew
 nagÿ istenhez akar mennÿen akar fel
 35 den . Annawal¹² nagÿob zent : reezelte
 teeskeppen . De felden . Senkÿ kôzelben
 nem leelettetÿk . mÿnt Az ew eedes
 zÿleÿe . es zÿleÿeenek zÿleÿ / azerth .
 Harmadzor . mÿnnÿen haznalatwnk
 40 eert . Mert ha meg akarÿok ÿsmernÿ
 honnan tamad bÿnes¹³ embernek Id
 wessege : Wgÿ mond magÿarazo ÿras
 super ij . Cor vltimo . hogÿ chak wr isten
 nek malazttÿa teezÿ . embert gonoztwl
 45 meg zabadoÿthwan . Es kÿnel kÿl emb
 er . semÿ ÿot nem tehet . sem gondolh
 at sem akarhat . sem zerethet¹⁴ ./ Azert
 hol keressek es hol talallÿok megh .
 yme hol vannak . az istenÿ malazthnak
 50 valaztot edenÿ es fundamentomÿ . ott ke
 resee es meg leelÿ : onnan el ne meennÿen

¹⁰ A második z javított.

¹¹ Az ÿ javított betű.

¹² Az e a-ből, az a e-ből javítva.

¹³ A b e-ből javított betű, az n fölött betűkezdemény.

¹⁴ A z s-ből javított betű.

része leszen/lészen malasztosságról, ki mellett kérdés támad, mi oka, hogy Úristen jeleskép-
pen választá Szent Joachimot és Szent Anna asszont, kik természet szerént/szerént hidegök
(5) valának szaporodásra. És nem egyebeket reá felelnek doktorok három okokból. Elészer:
az Szíz Máriának nagy méltóságáért. Másodsor: Joachimnak és Annának szentséges voltokért.
Harmadsor: minnen (10) lelki tanúságunknak használattyáért. Mondám, elészer
az Szíz Máriának méltóságáért, ki jevendőre isteni malasztnak annyának hivattatnék. Illik
vala, hogy malasztos szilé<túl>nek méhében fog(15)antatnék, kinek minden bintűl meg
kell vala tartatni. Secundum illud omne simile simile aplaudit. Mert ha bínesek voltak
asszonyunknak szilei, bínnél kil ['bűn nélkül'] az magzat es nem lehetött vóna (20) ps/o/
xvij Cum sancto sanctus eris glosa uel secundum thopicam. Ex sancto sanctum fit. Azért
Szent Jeronimus doktornak mondása szerént/szerént az isteni malasztnak ajándékából
tisza malaszt származik, azaz Kristusnak szileje. (25) Másodsor: Szent Joachim és Anna
asszonnak szentséges voltakért, mert ha eszünkbe veszjek ['vesszük'], mit gondolhatunk
nagyobb méltóságot és tisztességet Úristentűl adatni, mint hogy Istenszilő magzat(30)nak
attya és annya lenni és Istennek őssi/őssi, iki ['ősének, ükének'] nevezeteni. Úgy mond
róla Nagy Szent Albert pispok: míg valaki közelben vagyon az megszentőlő nagy Isten-
hez, akár mennyen, akár fel(35)den, annyéval/annéval nagyobb szent részletetésképpen,
de felden senki közelben ['közelebb(en)'] nem lelettetik, mint az ő édes szileje és szilejének
szilei. Azért harmadsor: minnyen használatunk(40)ért, mert ha meg akarjok ismerni, hon-
nan támad bínese embernek idvessége. Úgy mond magyarázó írás super ij. Cor vltimo, hogy
csak Úristennek malasztya teszi embert gonosztűl (45) megszabadojtván, és kinél kil ['ki
nélkül'] ember semmi jót nem tehet, sem gondolhat, sem akarhat, sem szerethet. Azért hol
keressek ['keressük'] és hol talállyok meg, íme hol vannak az isteni malasztnak (50) válasz-
tott edényi és fundamentomi, ott keresé és megleli, onnan el ne mennyen,

438b

Ha erukke el nem akar<.>¹⁵ vezny O azerth
zerelmes atyamffya . en tanchom zere
nt azt mondom hogy ha ky bizonyos
akar ydwessegeerol lenny kywalt kepp
5 en zolgallya . Cristus Iesusnak zerelmes
zylyt : mert lehetetlen hogy ewket wr
isten meg ne halgassa ew kenyerkesekben
Megh ygyeertem vala hogy masod ta
nwsagwnk leezen . ez may zent ynnep
10 nek meltossaga mellee . zent Anna azz
onnak tyztoteles voltarol . . az az my-
nemew tyztossegekkel magaztalaa ffel
wr isten az ew eedes tetayaat . eegyeb
zentokkkozot kykbol¹⁶ meg ysmere<.>ttetyk az

¹⁵ A törölt betű z-nek indulhatott.

¹⁶ A második k betűbe fekete tintával idegen kéz b betűt írt – javítási szándékkal.

- 15 ew nagy tÿztòletes meltosaga .
 Doctoroknak mondasok zerent tÿzen keth
 okokat talalwnk rola . . Elssew . Istenÿ
 valaztaas : ha kòzònseeggel . az zentekròl
 zent paal azt merÿ mondanÿ : meeg
- 20 kezdehnek elette valaztot . hogÿ zentòk
 leenneenk es zeplòtelenek ew zenth
 zÿneenek elette : Mÿneewel ÿnkab
 hÿhettÿek zent tetaÿaat valaztothnak
 lennÿ nem hogÿ chak zentsseeges len
- 25 ne . De hogy Isten zÿleÿeenek zenth
 annÿa lenne . Annak felette hogÿ
 magzatÿbol ollÿan nagy zent es m
 eltosagos tamadnanak . kÿt senkÿròl
 nem olwassok kezdettÿl foghwa .
- 30 Masod . Istenÿ zerelmetesseeg : ebbòl ees
 meg bÿzonwltatÿk zenthseegesnek
 lennÿ . mert ha kezdettewl foghwa
 nem zerette vona . eellÿen tyztòsseegre
 ffelel nem magzattata vona . Okossag
- 35 ees azt aggÿa hogÿ az gonoz nemze
 tòt . sem zeretÿ . sem nem koronazÿa
 Harmad . meltosagos tÿztòlet . . az az hoÿ
 ewtet wr isten kywalt keeppen valo
 tÿztòlettel ffelel magzattata . okaat vehe
- 40 ttÿek . mert wgÿ mond pogan bòlch
 iijj ethicorum . Az tÿztòsseeg ÿozagos mÿ
 welkòdehnek eerdeme : meneewel az-
 eert ember . nagyob lamborsagus an-
 neewal ÿnkaab tÿztòletes : De zent
- 45 Anna azzon mÿnd kÿsdedsegeetÿl
 foghwa istenfelew . es zent eeletÿ
 volt . Annak okaert ees meltobnak
 ÿsmertetÿk Azzonÿwnk zÿz marian
 ak wtanna . mÿndden azzonÿalla
- 50 toknak felette . kÿben be tellyesòÿtee
 Cristus az zent parancholatot . tÿztòll'ed
 atÿadat anÿadat . exodi xx :

ha erekké el nem akar veszni. Ó, azért szerelmes atyámfiai! Én tanácsom szerént/szerént azt mondom, hogy ha ki bizonyos akar idvességéről lenni, kiváltképp(5)en szolgállya Kristus Jézusnak szerelmes szileit, mert lehetetlen, hogy őket Úristen meg ne hallgassa ő kenyerégekben. Megigyerem/megigértem vala, hogy másod tanúságunk leszen/lészen ez mai szent innep(10)nek méltósága mellé Szent Anna asszonnak tisztòletes voltáról,

azaz minemő tisztösségökkel magasztalá fel Úristen az ő édes tetáját [ˈnagymamájátˈ] egyéb/egyeb szentök között, kikből megismertetik az (15) ő nagy tisztöletes méltósága. Doktoroknak mondások szerént/szerént tizenkét okokat találunk róla. Első: isteni választás, ha közönséggel az szentekről Szent Pál azt meri mondani. Még (20) kezdetnek elétté választott, hogy szentök lennének és szeplőtelenek ő szent színének elétté, minyével/minével inkább hihettyek [ˈhihetjükˈ] szent tetáját [ˈnagymamájátˈ] választottnak lenni, nemhogy csak szentséges len(25)ne, de hogy Isten szilejének szent anyja lenne, annak felette, hogy magzatiból olyan nagy, szent és méltóságos támadnának, kit senkiről nem olvassok kezdettől fogva. (30) Másod: isteni szerelmetesség. Ebből es megbizonultatik szentségesnek lenni, mert ha kezdettől fogva nem szerette vóna, ellyen tisztösségre fel nem magasztatta vóna. Okosság (35) es azt aggya, hogy az gonosz nemzetöt sem szereti, sem nem koronázja. Harmad: méltóságos tisztölet, azaz, hogy ötet Úristen kiváltképpen való tisztölettel felmagasztatta. Okát vehe(40)ttyek [ˈvehetjükˈ], mert úgy mond pogán bölcs iiij Ethicorum. Az tisztösség jószágos művelködötnek érdeme, mennyével/mennével azért ember nagyobb jámborságus, annyéval/annéval inkább tisztöletes. De Szent (45) Anna asszon mind kisdedségétől fogva istenfélő és szent életű volt. Annak okáért es méltóbbnak ismertetik asszonyunk Szíz Máriának utánna, minden asszonyálla(50)toknak felette, kiben betelleyesöjté Kristus az szent parancsolatot: Tisztöllyed atyádat, anyádat. Exodi xx.

(Folytatjuk.)

LUDÁNYI BRIGITTA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Számunk szerzői

DR. BÁBA BARBARA, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, baba.barbara@arts.unideb.hu – DR. BÁNRÉTI ZOLTÁN, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, banreti.zoltan@nytud.hu – DR. DÉR CSILLA ILONA, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, der.csilla@kre.hu – DR. FARKAS TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, farkas.tamas@btk.elte.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Nyelvtechnológia és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet; Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, heltaine.nagy.ersebet@nytud.hu – DR. HONTI LÁSZLÓ, Károli Gáspár Református Egyetem; ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont – DR. ISTÓK BÉLA, Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, istokv@uj.ssk – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, juhasz.dezso@btk.elte.hu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, kistraba@gmail.com – DR. LŐRINCZ GÁBOR, Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, lorinczg@uj.ssk – DR. LUDÁNYI BRIGITTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, brigitta.ludanyi@gmail.com – DR. MARKÓ ALEXANDRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, marko.alexandra@btk.elte.hu – DR. A. MOLNÁR FERENC, amolnarf@t-online.hu – DR. E. NAGY KATALIN, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, enagy.katalin@mnytud.arts.unideb.hu – DR. PÁL HELÉN, pal_helen@freemail.hu – DR. SENG TORU, Budakeszi; Chita (Japán), szengat@hotmail.com – DR. TÁTRAI SZILÁRD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék; Jagelló Egyetem, Magyar Filológiai Tanszék, tatrai.szilard@gmail.com – DR. TÓTH PÉTER, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Berzsényi Dániel Pedagógusképző Központ, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, toth.peter@sek.elte.hu – DR. C. VLADÁR ZSUZSA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, vladar.zsuzsa@btk.elte.hu.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG SOROZATÁNAK KIADVÁNYAI

237. Emlékkülés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). Szerk. Ördög Ferenc. 2012.
238. Benkő Loránd emlékezete. Szerk. Juhász Dezső és Kiss Jenő. 2012.
239. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II. Tanulmánykötet. Szerk. Korompay Klára, Stemler Ágnes, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa. 2014.
242. Heltai János Imre: Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában. 2014.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004.
- Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991.
- Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998.
- Terbe Erika: Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei. 1538–1575. Régi Magyar Levéltár 3. (DVD-melléklettel). 2010.
- Dömötör Adrienne – Varga Mónika szerk.: „Könyörüljön tenagságtok rajtunk!” 50 irat a XVI. századi jobbagylevelezésből. Eckhardt Sándor kiadásának felhasználásával. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Magyar Nemzeti Levéltár, 2018.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–XI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. 1995–2010.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–10.
- Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. 2008.
- Szathmári István: A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005). Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó. 2015.
- Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk.: Magyar névkutatás a 21. század elején. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 2015.
- Bölcskei Andrea – Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk.: Magyar és nemzetközi névtani terminológia / Hungarian and International Onomastic Terminology. International Council of Onomastic Sciences – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Uppsala–Budapest. 2017.
- Slíz Mariann: Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról. 2017.
- Slíz Mariann: Anjou-kori személynévtár (1343–1359). 2017.
- Vargha Fruzsina Sára: A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése. 2017.
- Bárth M. János: Névföldrajzi térképlapok Erdélyből. A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében. 2018.